T.C.

Ege Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

KÜTAHYA KALESİ SURLARININ MİMARİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TARİHLENDİRİLMESİ

Ayça Seda Aydınlı

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2023

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA KALESİ SURLARININ MİMARİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TARİHLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Ayça Seda Aydınlı

TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. Sevinç Gök İpekçioğlu

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum Kütahya Kalesi Surlarının Mimari Açıdan Değerlendirilmesi ve Tarihlendirilmesi adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Ayça Seda Aydınlı

ÖNSÖZ

“Kütahya Kalesi Surlarının Mimari Açıdan Değerlendirilmesi ve Tarihlendirilmesi” isimli tezimizde, Kütahya'nın tarih ve kültür zenginliğini koruyan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir yapı olan Kütahya Kalesi'nin surlarının araştırılması ve anlaşılması amaçlanmıştır.

Kütahya Kalesi, tarihi ve mimari dokusuyla Anadolu'nun önemli kalelerinden biridir. Tezimiz, bu kaleye ait surların mimari özelliklerinin araştırılması ve tarihi gelişiminin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında kalenin tarihi hakkında seyyahlar ve yüzey araştırmalarının kale hakkında yazdıkları ve tarihi kaynaklar incelenmiş, 2020 ve 2021 yıllarında kalede gerçekleştirilen kazılara katılarak günümüzde kalenin içerisinde yer alan yapılar, burç ve sur duvarından katalog oluşturulmuştur.

Kale hakkında bilgilerin kısıtlı olması, var olan kazıların yetersizliği, geçmiş dönemde yürütülen restorasyon projeleri, yazılan tarihlerin tutarlı bir çizgide ilerlememesi kalenin tarihlendirilmesini oldukça zorlaştırmıştır. Seyyahların ve yüzey araştırmacılarının yazdıkları, tarihi bilgiler göz ardı edilmeden kalenin cephesel özellikleri incelenerek burçların farklı dönemlere ait mimari özellikleri saptanarak tarihlendirilmiştir.

Eylül 2023 Ayça Seda Aydınlı

ÖZET

İlk savunma yapıları, tarihin erken dönemlerinden itibaren insanların kendilerini doğal afetlerden, vahşi hayvanlardan ve diğer topluluklardan koruma ihtiyacıyla ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu, varoluşundan itibaren hayatta kalmak ve güvende hissetmek için korunma arayışına girmiştir. Muhtemelen mağaralara sığınarak yaban hayvanlarından korunmayı ve sıcaklık, yağış ve rüzgâr gibi doğal etkenlere karşı daha iyi bir koruma sağlamayı başarmışlardır.

Daha sonra, insanlar topluluklar halinde yaşamaya başladıkça, korunma ihtiyacı daha karmaşık ve organize yapılar gerektirmiştir. İlk yerleşim alanlarının etrafına çitler veya surlar gibi basit yapılar inşa edilerek korunma sağlanmıştır. Zamanla, savunma ihtiyacı artmış ve daha gelişmiş savunma yapıları ortaya çıkmıştır. Taş ve kerpiç gibi yapı malzemelerinin kullanımıyla kaleler inşa edilmiş ve bu kaleler, stratejik konumları ve etkileyici mimari özellikleriyle korunmayı sağlamıştır. Kaleler; surlar, kuleler, hendekler, savunma duvarları ve diğer savunma unsurlarıyla donatılmıştır.

Bu şekilde, insanlar korunma bilinciyle doğal afetlerden, yabani hayvanlardan ve diğer topluluklardan kendilerini korumak için savunma yapıları inşa etmeye başlamışlardır. İnsanoğlunun güvenlik ve korunma bilinci, tarihin erken dönemlerinden itibaren gelişmiş ve bugün modern savunma ve güvenlik sistemlerinin temelini oluşturmuştur.

Kütahya, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Anadolu'nun stratejik bir konumunda yer almaktadır. Bu nedenle, Kütahya Kalesi'nin gelişimi ve tarihlendirilmesi, bölgenin tarihi ve kültürel geçmişi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kütahya Kalesi'nin kökenleri, antik döneme kadar uzandığı düşünülmektedir. Kale, çeşitli medeniyetlerin egemenlik sürdüğü bir bölgede bulunmasıyla tarih boyunca önemli ve stratejik bir nokta olmuştur. Phrygia, Pers İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi farklı dönemlerde farklı kültürler etkisinde kalmıştır. Bu farklı medeniyetlerin etkisi, kaledeki yapıların evriminde ve mimari özelliklerinde izlerini bırakmıştır.

Kütahya Kalesi Surlarının Mimari Açıdan Değerlendirilmesi ve Tarihlendirilmesi isimli tezimizin amacı, kalede yürütülmüş olan arkeolojik çalışmalar, kazılar, yüzey araştırmaları ve tarihi belgelere dayalı araştırmaları göz ardı etmeden ve ayrıca kalede bulunan mimari unsurlar, malzeme analizleri ve stilistik özellikleri de dikkate alarak kalenin tarihlendirilmesidir. Tezde, burçlarının farklı dönemlere ait mimari özellikleri taşıması, tarihlendirme sürecinde önemli bir gösterge olarak kabul edilmiştir.

Kütahya Kalesi'nin tarihlendirilmesi konusunda yapılan çalışmaların yetersizliği, konunun detaylı bir şekilde incelenmesini zorlaştırmıştır. Var olan kaynaklarda bilgi karışıklıkları bulunması da araştırmanın zorlukları arasındadır. Kütahya kenti, tarih boyunca sık sık işgale uğramış ve farklı egemenliklere sahne olmuştur. Kentin tamamen Türklerin himayesine geçtiği kabul edilen dönem olarak 1234 tarihli Yoncalı Hamam'ın kitabesi gösterilmektedir ve Türk hâkimiyetinin başlangıcına işaret ettiği kabul edilmektedir.

Tezimiz, arkeolojik çalışmalar, kazılar, yüzey araştırmaları ve tarihi belgelere dayalı araştırmaların yanı sıra alan araştırmalarının bir değerlendirmesini içermektedir. Kütahya Kalesi'nin dört evrede geliştiği tespit edilmiştir. İlk evre IX. yüzyıla kadar uzanırken, ikinci evre XII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Üçüncü evre XIII. yüzyıla, bilinen tek evre olan dördüncü evre ise XV. yüzyıla denk gelmektedir. Bu evreler, kaledeki yapıların değişimi ve mimari özelliklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır.

Özetle, mevcut kaynaklardan elde edilen bilgiler, Kütahya Kalesi'nin cephesel özelliklerinin incelenmesi yoluyla kalenin tarihini ve kültürel önemini anlamamıza yardımcı olacak veriler sunmaktadır.

ABSTRACT

The first defense structures emerged from the early periods of history with the need of people to protect themselves from natural disasters, wild animals, and other communities. From the very beginning of their existence, human beings have sought protection in order to survive and feel safe. They probably took shelter in caves to protect themselves from wild animals and to provide better protection against natural factors such as temperature, rainfall, and wind.

Later, as people began to live in communities, the need for protection required more complex and organized structures. Protection was provided by building simple structures such as fences or walls around the first settlements. Over time, the need for defense increased, and more advanced defense structures emerged. Castles were built with the use of building materials such as stone and adobe, and these castles provided protection with their strategic locations and impressive architectural features. Castles were equipped with fortifications, towers, moats, defensive walls, and other defensive elements.

In this way, people started to build defensive structures to protect themselves from natural disasters, wild animals, and other communities. Humankind's awareness of security and protection has developed from the early periods of history and has formed the basis of modern defense and security systems today.

Kütahya is located in a strategic location in Anatolia, which has been home to various civilizations throughout history. Therefore, the development and dating of Kütahya Castle provide important information about the historical and cultural background of the region. The origins of Kütahya Castle are thought to date back to antiquity. The castle has been an important and strategic point throughout history as it is located in a region where various civilizations were under the sovereignty. It was influenced by different cultures in different periods such as Phrygia, Persian Empire, Roman Empire, Byzantine Empire, and Ottoman Empire. The influence of these different civilizations has left its traces in the evolution and architectural features of the structures in the castle.

The aim of our thesis titled "The Architectural Evaluation and Dating of the Walls of Kütahya Castle" is to date the castle without ignoring the archaeological studies, excavations, surveys, and research based on historical documents, and also taking into account the architectural elements, material analysis, and stylistic features found in the castle. In the thesis, the fact that the bastions have architectural features belonging to different periods is accepted as an important indicator in the dating process.

The lack of studies on the dating of Kütahya Castle has made it difficult to examine the subject in detail. The confusion of information in the existing sources is also among the difficulties of the research. Throughout history, the city of Kütahya has been frequently occupied and subjected to different sovereignties. The inscription of the Yoncalı Hamam, dated 1234, is considered to mark the beginning of the Turkish rule.

Our thesis includes an evaluation of archaeological studies, excavations, surveys, and research based on historical documents as well as field research. It has been determined that Kütahya Castle developed in four phases. The first phase dates back to the IXth century, while the second phase took place in the XIIth century. The third phase corresponds to the XIIIth century, and the fourth phase, the only known phase, to the XVth century. These phases provide an understanding of the changes and architectural features of the buildings in the castle.

To summarize, the information obtained from the available sources provides data that will help us understand the history and cultural significance of Kütahya Castle by analyzing its façade features.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **i**

ÖZET ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iv**

GÖRSEL LİSTESİ ..... **xii**

HARİTALAR LİSTESİ ..... **xxiii**

PLAN LİSTESİ ..... **xxiv**

ÇİZİM LİSTESİ ..... **xxvii**

KISALTMALAR ..... **xxx**

GİRİŞ **31**

1- KÜTAHYA ŞEHRİNİN TARİHİ VE COĞRAFYASI **36**

2- KÜTAHYA ŞEHİR TARİHİNDE ÖNEMLİ OLAYLAR **47**

3- KÜTAHYA'YA GELEN GEZGİNLER **49**

3.1- Şıhabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (XIV.yüzyıl) 49

3.2- Bahaeddin Muhammed Veled (XIV. yüzyıl) 50

3.3- İbni Batuta (1331) 50

3.4- Kalkaşandi (1412) 50

3.5- Bertrandon de la Broquiere (1432) 51

3.6- Matrakçı Nasuh (1533-1536) 52

3.7- Kâtip Çelebi (1609-1657) 53

3.8- Evliya Çelebi (1671) 53

3.9- Ebubekir Efendi (1689) 56

3.10- Aşık Mehmed (XVII. yüzyıl) 57

3. 11- Joseph von Hammer-Purgstall (1699-1774) 57

3.12- Paul Lucas (1707) 58

3.13- Carsten Niebuhrs (1769) 59
3.14- Guillaume Antoine Olivier (1800) 59
3.15- William Martin Leake (1800) 61
3.16- William George Browne (1802) 61
3.17- John Macdonald Kinneir (1818) 62
3.18- George Keppel (1831) 62
3.19- Félix Marie Charles Texier (1835) 63
3.20- Le Spectateur militaire; Recueil de science, d'art et d'histoire militaires (1839) 68
3.21- M. Baptistin Poujoulat (1840) 68
3.22- Charles Macfarlane (1850) 69
3.23- Andreas David Mordtmann (1852) 71
3.24- Georges Perrot, Edmond Guillaume, Jules Delbet (1861) 72
3.25- Clement Huart (1891) 73
3.26- Vital Cuinet (1894) 74
3.27- The Encylopedia Britannica. Distionary: Of Arts, Sciences and General Litetature (1894) 76
4- KÜTAHYA KALESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 77
4. 1- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri 77
4.2- Nazmi Sevgen (1959) 80
4.3- Ara Altun (1975-80) 82
4.5- Mustafa Çetin Varlık (1974) 84
4.6- Clive Foss (1982) 87
4.7- Ali Osman Uysal (1990) 92
5- KÜTAHYA KALESİNİN BUGÜNKÜ DURUMU 96

6- KÜTAHYA KALESİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ONARIMLAR VE KURTARMA KAZILARI 104

6.1- Kazı Raporları 104

6.2- Kalede Yürütülen Projeler ve Kazılar 109

7- KALE BURÇ VE SURLARININ KRONOLOJİSİ 113

8- KATALOG: KÜTAHYA KALESİ BURÇLARI 123

8.1. İÇ KALE BURÇLARI 124

8. 1. 1. 1 No'lu Burç (57 No'lu Burç) 124

8.1.2. 2. No'lu Burç (56 No'lu Burç) 130

8.1.3. 3. No'lu Burç (55 No'lu Burç) 135

8.1.4. 4 No'lu Burç (54 No'lu Burç) 138

8.1.5. 5 No'lu Burç (53 No'lu Burç) 141

8.1.6. 6 No'lu Burç (52 No'lu Burç) 145

8.1.7. 7 No'lu Burç (51 No'lu Burç) 147

8.1.8. 8 No'lu Burç (50 No'lu Burç) 150

8.1.9. 9 No'lu Burç (49 No'lu Burç) 152

8.1.10. 10 No'lu Burç (48 No'lu Burç) 154

8.1.11. 11 No'lu Burç (47 No'lu Burç) 157

8.1.12. 12 No'lu Burç (46 No'lu Burç) 159

8.1.13. 13 No'lu Burç (45 No'lu Burç) 161

8.1.14. 14 No'lu Burç (62 No'lu Burç) 163

8.1.15. 15 No'lu Burç (60 No'lu Burç) 166

8.1.16. 16 No'lu Burç (59 No'lu Burç) 168

8.1.17. 17 No'lu Burç (58 No'lu Burç) 170

8.1.18. 18 No'lu Burç (Burç Numarası yok) 173

8.1.19. 19 No'lu Burç (61 No'lu Burç) 175

8.2 YUKARI KALE BURÇLARI 177

8.2.1. 20 No'lu Burç (44 No'lu Burç) 177

8.2.2. 21 No'lu Burç (43-A No'lu Burç) 179

8.2.3. 22 No'lu Burç (43 No'lu Burç) 180

8.2.4. 23 No'lu Burç (42 No'lu Burç) 184

8.2.4. 24 No'lu Burç (41 No'lu Burç) 186

8.2.5. 25 No'lu Burç (40 No'lu Burç) 189

8.2.6. 26 No'lu Burç (39 No'lu Burç) 191

8.2.7. 27 No'lu Burç (38 No'lu Burç) 194

8.2.8. 28 No'lu Burç (37 No'lu Burç) 199

8.2.9. 29 No'lu Burç (37 No'lu Burç) 202

8.2.10. 30 No'lu Burç (36 No'lu Burç) 204

8.2.11. 31 No'lu Burç (35 No'lu Burç) 206

8.2.12. 32 No'lu Burç (34 No'lu Burç) 208

8.2.13. 33 No'lu Burç (32 No'lu Burç) 210

8.2.14. 34 No'lu Burç (31 No'lu Burç) 212

8.2.15. 35 No'lu Burç (30 No'lu Burç) 214

8.2.16. 36 No'lu Burç (29 No'lu Burç) 216

8.17. 37 No'lu Burç (28 No'lu Burç) 218

8.2.18. 38 No'lu Burç (28 No'lu Burç) 219

8.2.19. 39 No'lu Burç (27 No'lu Burç) 222

8.2.20. 40 No'lu Burç (26 No'lu Burç) 224

8.2.21. 41 No'lu Burç (25 No'lu Burç) 226

8.2.22. 42 No'lu Burç (24 No'lu Burç) 228

8.2.23. 43 No'lu Burç (23 No'lu Burç) 230
8.2.24. 44 No'lu Burç (22 No'lu Burç) 233
8.2.25. 45 No'lu Burç (Numara verilmemiş) 235
8.2.26. 46 No'lu Burç (21 No'lu Burç) 237
8.2.27. 47 No'lu Burç (20 No'lu Burç) 242
8.2.28. 48 No'lu Burç (Numara verilmemiş) 244
8.2.29. 49 No'lu Burç (Numara verilmemiş) 245
8.2.30. 50 No'lu Burç (19 No'lu Burç) 246
8.2.31. 51 No'lu Burç (18 No'lu Burç) 248
8.2.32. 52 No'lu Burç (17 No'lu Burç) 250
8.2.33. 53 No'lu Burç (16 No'lu Burç) 252
8.2.34. 54 No'lu Burç (15 No'lu Burç) 254
8.2.35. 55 No'lu Burç (15 No'lu Burç) 257
8.2.36. 56 No'lu Burç (14 No'lu Burç) 259
8.2.37. 57 No'lu Burç (13 No'lu Burç) 261
8.2.38. 58 No'lu Burç (12 No'lu Burç) 265
8.2.39. 59 No'lu Burç (11 No'lu Burç) 267
8.2.40. 60 No'lu Burç (10 No'lu Burç) 269
8.2.41. 61 No'lu Burç (9 No'lu Burç) 272
8.2.42. 62 No'lu Burç (8 No'lu Burç) 274
8.2.43. 63 No'lu Burç (7-A No'lu Burç) 275
8.2.44. 64 No'lu Burç (7 No'lu Burç) 276
8.2.45. 65 No'lu Burç (6 No'lu Burç) (Hoşafçı) 278
8.2.46. 66 No'lu Burç (5 No'lu Burç) 283
8.2.47. 67 No'lu Burç (4 No'lu Burç) 284

8.2.48. 68 No'lu Burç (3 No'lu Burç) 285
8.2.49. 69 No'lu Burç (2 No'lu Burç) 287
8.2.50. 70 No'lu Burç (1 No'lu Burç) 292
8.3. AŞAĞI KALE BURÇLARI 297
8.3.1. 71 No'lu Burç (Aşağı Kale) 297
8.3.2. 72 No'lu Burç (Aşağı Kale) 299
8.3.3. 73 No'lu Burç (Aşağı Kale) 302
8.3.4. 74 No'lu Burç (Aşağı Kale) 304
8.3.5. 75 No'lu Burç (Aşağı Kale) 306
8.3.6. 76 No'lu Burç (Aşağı Kale) 309
8.3.7. 77 No'lu Burç (Aşağı Kale) 311
8.3.8. 78 No'lu Burç (Aşağı Kale) 312
8.3.9. 79 No'lu Burç (Aşağı Kale) 314
2.3.10. 80 No'lu Burç (Aşağı Kale) 316
9. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 317
9.1. Burçlarının Sayılarının Karşılaştırılması 317
9.2. Burçların Yapımında Kullanılan Malzemelerin Özellikleri..... 319
9.2.1. Taş Malzeme 319
9.2.2. Tuğla Malzeme 320
9.2.3. Ahşap Malzeme 322
9.2.4- Harç Malzeme.....323
9.3. Burçlarda Yer Alan Mekânların Özellikleri..... 324
9.4. Kalede Yer Alan Kapıların Özellikleri 325
9.5. Burçların Tarihlendirilmesi ve İnşa Evrelerine İlişkin Değerlendirme 333
BİBLİYOGRAFYA 352

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan ve üzerinde "Epiphanios" "Kotyaeion" yazılı mühür 40
Görsel 2: Kütahya Kalesi ve Şehir. 46
Görsel 3: Kütahya Kalesi Minyatürü 52
Görsel 4: Kütahya Kalesi. 67
Görsel 5: Kütahya Kalesi'nden çıkarılmış olan mermer lahidin bir çizimi. 67
Görsel 6: Kütahya kalesi Sultanbağı tarafı kapısı. 80
Görsel 7: Kütahya kalesi iç kale kapısı. 80
Görsel 8: Kütahya Kalesi Burçlar ve Güney yukarı girişi. 83
Görsel 9: Kütahya Kalesi Yukarı Kale doğu girişi. 83
Görsel 10: Kütahya Kalesi Aşağı kale girişi. 83
Görsel 11: Kütahya Kalesi Kalede yer alan çeşme. 84
Görsel 12: Kütahya Kalesi Doğu Kapısı yakınındaki çeşme. 84
Görsel 13: Kütahya genel görünüş. 96
Görsel 14: Kütahya Kalesi Yukarı Kale, Aşağı Kale ve İç Kale 96
Görsel 15: Kütahya Kalesi İç kale burçları. 97
Görsel 16: Kütahya Kalesi İç Kale girişi. 97
Görsel 17: Kütahya Kalesi İç Kalede Yer Alan Döner Gazino..... 97
Görsel 18: Kütahya Kalesi içerisinde Yer Alan Sarnıç..... 97
Görsel 19: Kütahya Kalesi içerisinde Yer Alan Sarnıç..... 97
Görsel 20: Kütahya Kalesi İçerisinde Yer Alan Sarnıç..... 98
Görsel 21: Kütahya Kalesi İçerisinde Yer Alan Sarnıç..... 98
Görsel 22: Kütahya Kalesi Otopark Kapısı ve Yukarı Kale Otopark Alanı. 99
Görsel 23: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi..... 99
Görsel 24: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı. 99
Görsel 25: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç Uğrun Kapısı. 99
Görsel 26: Kütahya Kalesi Doğu Kapısı Olduğu Düşünülen Mevki 100

Görsel 27: Kütahya Kalesi Restore Edilen Burcun Yukarısında Yer Alan Giriş 100
Görsel 28: Kütahya Kalesinde Yer Alan Hisar Camisi. 101
Görsel 29: Kütahya Kalesi Yukarı Kalede Yer Alan Çay Bahçesi. 101
Görsel 30: Kütahya Kalesi Yukarı Kalede Yer Alan Tuvalet Yapısı. 101
Görsel 31: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Giriş Kapısı 102
Görsel 32: Kütahya Kalesi Aşağı Kale mescidi 103
Görsel 33: Aşağı Kalede Yer Alan Mescit Altındaki Su Yapısı 103
Görsel 34: Kütahya Kalesinde Yer Alan ve Daha Sonra Kaldırılan Vericiler. . 106
Görsel 35: Yukarı Kale Kuzeydoğu Kapı'ya ulaşımı sağlayan yol üzerinde gerçekleştirilen arkeo-jeofizik çalışmaları. 110
Görsel 36: Yukarı Kale'nin ışıklandırması. 110
Görsel 37: Yukarı Kale. AB-21 açmasındaki çalışmalar. 111
Görsel 38: Yukarı Kale. ZZ-21, AB-21, ZZ-22 karelajlarında ortaya çıkarılan duvarlar ve kesitleri 112
Görsel 39: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç 126
Görsel 40: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'taki II. Evre ve III. Evre duvar sistemi 126
Görsel 41: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan oda 127
Görsel 42: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın girişi 127
Görsel 43: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları 127
Görsel 44: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları 127
Görsel 45: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları 127
Görsel 46: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisindeki devşirme malzeme 128
Görsel 47: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisindeki niş 128
Görsel 48: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'un dört pencereli kısmı 128
Görsel 49: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç ve burcun üst kısmında yer alan açıklık 128

Görsel 50: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan açıklıklar 128
Görsel 51: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç içerisinde girişe bakan açıklık detayı 128
Görsel 52: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç 132
Görsel 53: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 132
Görsel 54: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç 133
Görsel 55: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç 133
Görsel 56: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç 133
Görsel 57: Kütahya Kalesi. 2 No'lu Burç içerisinde yer alan oda 134
Görsel 58: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç 136
Görsel 59: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç'taki II. Evre duvar sistemi) 136
Görsel 60: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç (Kuzeydoğu cephe) 137
Görsel 61: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç (Batı cephe) 137
Görsel 62: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç'un üstü 137
Görsel 63: Kütahya Kalesi. 4 No'lu Burç 139
Görsel 64: Kütahya Kalesi. 4 No'lu Burç'taki II. Evre ve III. Evre duvar sistemi 139
Görsel 65: Kütahya Kalesi. 4 No'lu Burç (Doğu cephe) 140
Görsel 66: Kütahya Kalesi. 4 No'lu Burç içerisinde yer alan devşirme malzeme 140
Görsel 67: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 142
Görsel 68: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç 143
Görsel 69: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'un üst bölümündeki mekân 143
Görsel 70: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'un üst bölümündeki mekân 143
Görsel 71: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odanın örtüsü 144
Görsel 72: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odadan günümüze kalan kısım 144
Görsel 73: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odanın pencere açıklığı 144

Görsel 74: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç 146
Görsel 75: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç 146
Görsel 76: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç 146
Görsel 77: Kütahya Kalesi. 7 No'lu Burç 148
Görsel 78: Kütahya Kalesi. 7 No'lu Burç. 148
Görsel 79: Kütahya Kalesi. 7 No'lu Burç duvarına yerleştirilmiş devşirme mimari parça 149
Görsel 80: Kütahya Kalesi. 8 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 151
Görsel 81: Kütahya Kalesi. 8 No'lu Burç içerisinde yer alan devşirme malzemeler 151
Görsel 82: Kütahya Kalesi 9 No'lu Burç 153
Görsel 83: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 155
Görsel 84: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç 156
Görsel 85: Kütahya Kalesi 11 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 158
Görsel 86: Kütahya Kalesi 12 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 160
Görsel 87: Kütahya Kalesi 13 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 162
Görsel 88: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç 164
Görsel 89: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç ve inşa evreleri 164
Görsel 90: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç 165
Görsel 91: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç 165
Görsel 92: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç'ta çimento kullanımı 165
Görsel 93: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç 167
Görsel 94: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç'ta yer alan devşirme malzemeler 167
Görsel 95: Kütahya Kalesi 16 No'lu Burç 169
Görsel 96: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç 171
Görsel 97: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri 171
Görsel 98: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç 171
Görsel 99: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç 172
Görsel 100: Kütahya Kalesi 18 No'lu Burç 174
Görsel 101: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç 176

Görsel 102: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç'un cepheden görünüşü ve onarım evreleri 178
Görsel 103: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç 181
Görsel 104: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç görünüm 182
Görsel 105: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç Clive Foss'un çektiği açı, sağdan görünüş 182
Görsel 106: Kütahya Kalesi 23 No'lu Burç uzaktan görünüm 185
Görsel 107: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç uzaktan görünüş 187
Görsel 108: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç görünüş 187
Görsel 109: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç alt kısımda dökülen malzemenin ardında görülen kare dikdörtgen bloklar 187
Görsel 110: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç uzaktan görünüm 190
Görsel 111: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç soldan görünüş 190
Görsel 112: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç devşirme malzeme 190
Görsel 113: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç devşirme malzeme 190
Görsel 114: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç 192
Görsel 115: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç uzaktan görünüş 193
Görsel 116: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç görünüm 193
Görsel 117: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç uzaktan görünüm 196
Görsel 118: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı çıkışı ve üst kısımda kalan kuzey duvarı 196
Görsel 119: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç görünüm 196
Görsel 120: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı detayı 197
Görsel 121: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç detay 197
Görsel 122: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı girişinde yer alan taş kemer detayı 197
Görsel 123: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapısını kaplayan saman ve çamurlu kalıntı 198
Görsel 124: Clive Foss'un burç içerisinde bulduğu *"ζωτικω μνήμης χάριν άδελφοί"* yazılı mezar taşı 198
Görsel 125: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç devşirme malzeme detayı 198

Görsel 126: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç devşirme malzeme detayı 198
Görsel 127: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç 200
Görsel 128: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç 200
Görsel 129: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç uzaktan görünüm 200
Görsel 130: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç uzaktan görünüm 201
Görsel 131: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç ve Kütahya Kalesi 29. No'lu Burç'un birleştiği yer 201
Görsel 132: Kütahya Kalesi 29 No'lu Burç uzaktan görünüm 203
Görsel 133: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç ve Kütahya Kalesi 29. No'lu Burç'un birleştiği yer 203
Görsel 134: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç uzaktan görünüm 205
Görsel 135: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç detay..... 205
Görsel 136: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç uzaktan görünüm) 207
Görsel 137: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç görünüm..... 209
Görsel 138: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç karşıdan görünüm 211
Görsel 139: Kütahya Kalesi 33, 34, 35 No'lu Burç 211
Görsel 140: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç görünüm..... 213
Görsel 141: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç görünüm..... 215
Görsel 142: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç görünüm..... 217
Görsel 143: Kütahya Kalesi 37 No'lu Burcun bulunduğu yer 218
Görsel 144: Kütahya Kalesi 38. No'lu Burç görünüm..... 220
Görsel 145: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç detay 221
Görsel 146: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burçgörünüm..... 223
Görsel 147: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç görünüm..... 223
Görsel 148: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç 225
Görsel 149: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç 225
Görsel 150: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç restorasyon öncesi..... 229
Görsel 151: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç restorasyon sonrası 229
Görsel 152: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç 231
Görsel 153: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç restorasyon öncesi..... 231
Görsel 154: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç 231

Görsel 155: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç restorasyon öncesi.....231
Görsel 156: Kütahya Kalesi 43. No'lu Burç restorasyon sonrası 232
Görsel 157: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç restorasyon öncesi.....234
Görsel 158: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç restorasyon sonrası 234
Görsel 159: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç ve devşirme malzeme 236
Görsel 160: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç'un içerisinde yer alan devşirme malzeme 236
Görsel 161: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç görünüm.....236
Görsel 162: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç ve detay.....239
Görsel 163: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç görünüm.....240
Görsel 164: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç içerisinde yer alan ahşap hatıllar görünmektedir 240
Görsel 165: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler.....241
Görsel 166: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler 241
Görsel 167: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler 241
Görsel 168: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzeme detay 241
Görsel 169: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç görünüm.....243
Görsel 170: Kütahya Kalesi 48 No'lu Burç uzaktan görünüm 244
Görsel 171: Kütahya Kalesi 49 No'lu Burç uzaktan görünüm 245
Görsel 172: Kütahya Kalesi 50 No'lu görünüm.....247
Görsel 173: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç görünüm.....249
Görsel 174: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç görünüm.....251
Görsel 175: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç sol cephesi.....251
Görsel 176: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç görünüm.....253
Görsel 177: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç sağ cepheden görünüm. 253
Görsel 178: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç sol cepheden görünüm. 253
Görsel 179: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç görünüm. 255
Görsel 180: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç görünüm.....255
Görsel 181: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç sağdan görünüş 255
Görsel 182: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç soldan görünüş. 255
Görsel 183: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm.....257

Görsel 184: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm.....257
Görsel 185: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm.....258
Görsel 186: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç görünüm.....260
Görsel 187: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç arkasında yer alan duvar.....260
Görsel 188: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç 262
Görsel 189: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi 263
Görsel 190: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi 263
Görsel 191: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi 263
Görsel 192: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası.....264
Görsel 193: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası.....264
Görsel 194: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası.....264
Görsel 195: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon öncesi.....266
Görsel 196: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon öncesi.....266
Görsel 197: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon sonrası 266
Görsel 198: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç görünüm.....268
Görsel 199: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç görünüm.....268
Görsel 200: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç görünüm.....270
Görsel 201: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç 270
Görsel 202: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç 270
Görsel 203: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç içerisinde yer alan duvar düzeni ..271
Görsel 204: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç görünüm.....273
Görsel 205: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç görünüm.....277
Görsel 206: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç 279
Görsel 207: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç 279
Görsel 208: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç 279
Görsel 209: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon öncesi.....280
Görsel 210: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon öncesi.....280
Görsel 211: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası.....281
Görsel 212: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası kemerli açıklığı
.....281

Görsel 213: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası kemerli açıklığı 281
Görsel 214: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası üst örtüsü 282
Görsel 215: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç görünüm 283
Görsel 216: Kütahya Kalesi 67 No'lu Burç görünüm 284
Görsel 217: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç restorasyon öncesi görünüm 286
Görsel 218: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç restorasyon sonrası 286
Görsel 219: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç 288
Görsel 220: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon öncesi 289
Görsel 221: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon öncesi 289
Görsel 222: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon sonrası 290
Görsel 223: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç içerisinde yer alan odacık. 290
Görsel 224: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burçta yer alan devşirme malzeme 290
Görsel 225: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç girişi 293
Görsel 226: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç 293
Görsel 227: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon öncesi 294
Görsel 228: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon sonrası 294
Görsel 229: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon sonrası 295
Görsel 230: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç ve 69 No'lu Burç arasında yer alan kapı kameri 295
Görsel 231: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç içerisinde yer alan mazgal açıklık 295
Görsel 232: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç içerisinde yer alan mazgal açıklık 295
Görsel 233: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç harç farklılıkları 296
Görsel 234: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç 298
Görsel 235: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç uzaktan görünüm 298
Görsel 236: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç uzaktan görünüm 298
Görsel 237: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç duvar düzeni 298
Görsel 238: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç 300
Görsel 239: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç 300
Görsel 240: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç uzaktan görünüm 300
Görsel 241: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç uzaktan görünüm 301

Görsel 242: Kütahya Kalesi 72. No'lu Burç cephe düzeni 301
Görsel 243: Kütahya Kalesi 72. No'lu Burç cephe düzeni 301
Görsel 244: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç cephe düzeni 303
Görsel 245: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç cephe düzeni 303
Görsel 246: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç 303
Görsel 247: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç uzaktan görünüm 305
Görsel 248: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç uzaktan görünüm 305
Görsel 249: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç 307
Görsel 250: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç Clive Foss'un çekmiş olduğu açı. 307
Görsel 251: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç uzaktan görünüm 307
Görsel 252: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç cephe düzeni 308
Görsel 253: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç 310
Görsel 254: Kütahya Kalesi 76. No'lu Burç 310
Görsel 255: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç kirpi saçak detayı ve cephe düzeni 310
Görsel 256: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç kirpi saçak detayı ve cephe düzeni 310
Görsel 257: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç ve üzerinde yer alan konut 311
Görsel 258: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç cephe düzeni 311
Görsel 259: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç uzaktan görünüm 313
Görsel 260: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç görünüm 313
Görsel 261: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç izinsiz onarım detayı 313
Görsel 262: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç izinsiz onarım detayı 313
Görsel 263: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç günümüz 315
Görsel 264: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç kale içerisinden görünüm 315
Görsel 265: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç ve yanına inşa edilen ev 315
Görsel 266: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç ve yanına inşa edilen ev 315
Görsel 267: Kütahya Kalesi 80 No'lu Burç 316
Görsel 268: Kütahya Kalesinden toplanan tuğla örnekleri 321
Görsel 269: 14. Burç, ahşap malzemenin çürümesiyle oluşan boşluklar 323
Görsel 270: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı 327

Görsel 271: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı 327
Görsel 272: Kütahya Kalesi Kuzeydoğu Kapısı 327
Görsel 273: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı 327
Görsel 274: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç Uğrun Kapısı.....328
Görsel 275: Yukarı kale yük girişi 329
Görsel 276: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi.....329
Görsel 277: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi.....329
Görsel 278: Kütahya Kalesi Doğu Kapısı Olduğu Düşünülen Mevki 330
Görsel 279: Kütahya Kalesi Restore Edilen Burcun Yukarısında Yer Alan Giriş 331
Görsel 280: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Kapısı 332
Görsel 281: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Kapısı 332
Görsel 282: Kütahya Kalesi Aşağı Kale girişi 333
Görsel 283: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Giriş Kapısı 333
Görsel 284: Kütahya Kalesi 6. No'lu Burç 334
Görsel 285: Kütahya Kalesi 7. No'lu Burç 334
Görsel 286: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç'un alt kısmındaki duvar düzeni ...335
Görsel 287: Kütahya Kalesi 2 No'lu Burç 338
Görsel 288: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç 339

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: VII. ve IX. yüzyıllarda Anadolu'da thema teşkilatı. 39
Harita 2: 1000'li yıllarda Kilise idaresi ve Kütahya (Kotiaion) şehrinin metropolit olarak gösterildiği harita..... 43

PLAN LİSTESİ

Plan 1: Küçük Asya 68
Plan 2: Kütahya kalesi planı. 79
Plan 3: Kütahya Kalesi planı. 84
Plan 4: Kütahya Tarihi Çekirdeğinde Önemli Anıt ve Yapıların Dağılışı. 84
Plan 5: Kütahya Kalesi plan şeması ve dönemler 88
Plan 6: Kütahya Kalesi Plan Şeması 95
Plan 7: Kütahya Kalesi içerisinde yer alan sarnıç plan şeması 95
Plan 8: Kütahya Kalesi Rapor Planı Burçlar ve Numaraları. 108
Plan 9: 2020 yılında gerçekleştirilen Aydınlatma Projesi kapsamında açılan kanallar. 109
Plan 10: Yukarı Kale. NN-26, ZZ-21, AB-21, ZZ-22, AH-23 karelajları. 111
Plan 11: Kütahya Kalesi. 1. No'lu Burç'un konumu 126
Plan 12: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç'un konumu 131
Plan 13: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un konumu 136
Plan 14: 4 No'lu Burç'un kaledeki konumu. 139
Plan 15: Kütahya Kalesi. 5. No'lu Burç'un konumu 142
Plan 16: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç'un konumu 145
Plan 17: Kütahya Kalesi. 7. No'lu Burç'un konumu 147
Plan 18: Kütahya Kalesi. 8. No'lu Burç'un konumu 150
Plan 19: Kütahya Kalesi 9. No'lu Burç'un konumu 153
Plan 20: Kütahya Kalesi 10. No'lu Burç'un konumu 155
Plan 21: Kütahya Kalesi 11. No'lu Burç'un konumu 158
Plan 22: Kütahya Kalesi 12. No'lu Burç'un konumu 160
Plan 23: Kütahya Kales. 13. No'lu Burç'un konumu 162
Plan 24: Kütahya Kalesi 14. No'lu Burç'un konumu 164
Plan 25: Kütahya Kalesi 15. No'lu Burç'un konumu 167
Plan 26: Kütahya Kalesi 16. No'lu Burç'un konumu 168
Plan 27: Kütahya Kalesi 17. No'lu Burç'un konumu 170
Plan 28: Kütahya Kalesi 18. No'lu Burç'un konumu 173
Plan 29: Kütahya Kalesi 19. No'lu Burç'un konumu 175

Plan 30: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç'un konumu 177
Plan 31: Kütahya Kalesi 21. No'lu Burç'un konumu 179
Plan 32: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç'un konumu 181
Plan 33: Kütahya Kalesi 23 No'lu Burç'un konumu 184
Plan 34: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç'un konumu 186
Plan 35: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç'un konumu 189
Plan 36: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç'un konumu 192
Plan 37: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç'un konumu 195
Plan 38: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç'un konumu 200
Plan 39: Kütahya Kalesi 29 No'lu Burç'un konumu 202
Plan 40: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç'un konumu 204
Plan 41: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç'un konumu 206
Plan 42: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç'un konumu 208
Plan 43: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç'un konumu 210
Plan 44: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç'un konumu 212
Plan 45: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç'un konumu 214
Plan 46: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç'un konumu 216
Plan 47: Kütahya Kalesi 37 No'lu Burç'un konumu 218
Plan 48: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç'un konumu 220
Plan 49: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç'un konumu 222
Plan 50: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç'un konumu 224
Plan 51: Kütahya Kalesi 41 No'lu Burç'un konumu 227
Plan 52: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç'un konumu 228
Plan 53: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç'un konumu 230
Plan 54: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç'un konumu 233
Plan 55: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç'un konumu 235
Plan 56: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç'un konumu 239
Plan 57: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç'un konumu 242
Plan 58: Kütahya Kalesi 50 No'lu Burç'un konumu 246
Plan 59: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç'un konumu 248
Plan 60: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç'un konumu 250

Plan 61: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç'un konumu 252
Plan 62: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç'un konumu 254
Plan 63: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç'un konumu 257
Plan 64: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç'un konumu 259
Plan 65: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un konumu 262
Plan 66: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç'un konumu 265
Plan 67: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç'un konumu 267
Plan 68: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç'un konumu 269
Plan 69: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç'un konumu 272
Plan 70: Kütahya Kalesi 62 No'lu Burç'un konumu 274
Plan 71: Kütahya Kalesi 63 No'lu Burç'un konumu 275
Plan 72: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç'un konumu 276
Plan 73: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç'un konumu 279
Plan 74: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç'un konumu 283
Plan 75: Kütahya Kalesi 67 No'lu Burç'un konumu 284
Plan 76: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç'un konumu 285
Plan 77: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç'un konumu).....288
Plan 78: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç'un konumu 293
Plan 79: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç konum.....297
Plan 80: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç konum.....299
Plan 81: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç konum.....302
Plan 82: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç konum.....304
Plan 83: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç konum.....306
Plan 84: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç konum.....309
Plan 85: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç konum.....311
Plan 86: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç konum.....312
Plan 87: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç konum.....315
Plan 88: Kütahya Kalesi Kapı Planı.....326
Plan 89: Kütahya Kalesi Kapı Planı.....332
Plan 90: Kütahya Kalesinin inşa evrelerinin plan üzerinde işaretlenmesi 336

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1: Kütahya Kalesi. 1. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi). 129
Çizim 2: Kütahya Kalesi. 1. No'lu Burç cephe çizimi ve malzeme dağılımı ... 129
Çizim 3: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç cephe çizimi ... 132
Çizim 4: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç cephe çizimi ... 133
Çizim 5: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimleri ... 137
Çizim 6: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimleri ... 137
Çizim 7: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimi ... 137
Çizim 8: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimi ... 137
Çizim 9: Kütahya Kalesi. 4. No'lu Burç doğu cephe çizimi ... 140
Çizim 10: Kütahya Kalesi. 5 No'lu Burç cephe çizimi (Kuzeydoğu cephe) 143
Çizim 11: Kütahya Kalesi. 5. No'lu Burç cephe çizimi (Güneybatı cephe) 144
Çizim 12: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç cephe çizimi ... 146
Çizim 13: Kütahya Kalesi. 7. No'lu Burç cephe çizimi ... 148
Çizim 14: Kütahya Kalesi. 8. No'lu Burç cephe çizimi. ... 151
Çizim 15: Kütahya Kalesi 9 No'lu Burç cephe çizimi ... 153
Çizim 16: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç cephe çizimi ... 156
Çizim 17: Kütahya Kalesi. 11 No'lu Burç cephe çizimi ... 158
Çizim 18: Kütahya Kalesi 13 No'lu Burç cephe çizimi ... 162
Çizim 19: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç cephe çizimi ... 165
Çizim 20: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç cephe çizimi ... 167
Çizim 21: Kütahya Kalesi 16 No'lu Burç cephe çizimi ... 169
Çizim 22: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç cephe çizimi ... 172
Çizim 23: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç cephe çizimi ... 176
Çizim 24: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç cephe çizimi ... 178
Çizim 25: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç cephe çizimi ... 183
Çizim 26: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç cephe çizimi ... 188
Çizim 27: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç cephe çizimi ... 193
Çizim 28: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç cephe çizimi ... 198

Çizim 29: Kütahya Kalesi 28. No'lu Burç cephe çizimi.....201
Çizim 30: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç cephe çizimi.....205
Çizim 31: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç cephe çizimi 207
Çizim 32: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç cephe çizimi.....209
Çizim 33: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç cephe çizimi 211
Çizim 34: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç cephe çizimi.....213
Çizim 35: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç cephe çizimi.....215
Çizim 36: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç cephe çizimi.....217
Çizim 37: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç cephe çizimi.....221
Çizim 38: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç cephe çizimi.....223
Çizim 39: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç cephe çizimi.....225
Çizim 40: Kütahya Kalesi 41 No'lu Burç cephe çizimi.....227
Çizim 41: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç cephe çizimi.....229
Çizim 42: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç cephe çizimi.....232
Çizim 43: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç cephe çizimi.....234
Çizim 44: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç cephe çizimi.....241
Çizim 45: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç cephe çizimi.....243
Çizim 46: Kütahya Kalesi 50 No'lu Burç cephe çizimi.....247
Çizim 47: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç cephe çizimi.....249
Çizim 48: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç cephe çizimi.....251
Çizim 49: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç cephe çizimi.....253
Çizim 50: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç cephe çizimi.....256
Çizim 51: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç cephe çizimi.....264
Çizim 52: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç cephe çizimi.....266
Çizim 53: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç cephe çizimi.....268
Çizim 54: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç cephe çizimi.....271
Çizim 55: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç cephe çizimi.....273
Çizim 56: Kütahya Kalesi 62 No'lu Burç cephe çizimi.....274
Çizim 57: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç cephe çizimi.....277
Çizim 58: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç cephe çizimi.....282
Çizim 59: Kütahya Kalesi 65. No'lu Burç cephe çizimi.....282

Çizim 60: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç üstten görünüm 282
Çizim 61: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç cephe çizimi 283
Çizim 62: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç cephe çizimi 291
Çizim 63: Kütahya Kalesi 70. No'lu Burç cephe çizimi 296
Çizim 64: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç 341

KISALTMALAR

KTB: Kültür Turizm Bakanlığı

bknz: Bakınız

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1.Konunun Önemi ve Amacı

Anadolu'nun en eski şehirlerinden biri olan Kütahya'nın, antik kaynaklarda varlığı M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Hitit, Frigler, Lydia, Pers, Makedonya, Britanya ve Pergamon (Bergama) gibi çeşitli kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Krallıkların çöküşüyle birlikte Roma yönetimine giren şehir, M.S. II. ve III. yüzyıllarda Roma ordusunun güzergahı içerisinde yer almaya başlamıştır. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla, Doğu Roma (Bizans) topraklarında kalan Kütahya hızla gelişmiştir. Bizans yöneticileri kenti saldırılardan korumak amacıyla, çevredeki kayalıklar üzerine kaleler inşa ettirmişlerdir. Malazgirt savaşı ardından Anadolu'dan batıya doğru ilerleyen Türkler, 1078 yılında İznik merkez olmak üzere Anadolu Selçuklu Devletini kurmuşlardır. XI. ve XII. yüzyıllarda pek çok kez el değiştiren şehir, I. Alaeddin Keykubad (1233-1234) zamanında Türklerin himayesine girmiştir.

Tarihsel olarak önemli bir konumda yer alan ve birçok medeniyetin izlerini barındıran Kütahya Kalesi kentin merkezinde yer almaktadır. Tarih boyunca çeşitli amaçlarla kullanılmış ve değişimlere uğrayan kalenin hangi dönemde inşa edildiği veya onarıldığı bilgisi ise kalenin kitabelerinin bulunmaması sebebiyle net olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar tarafından çeşitli fikirler öne sürülmesine karşılık, kent tarihinde önemli bir rol oynayan kalenin hangi dönemde inşa edildiği, onarıldığı bilinmemektedir.

Tezimiz, Kütahya Kalesi surlarının mimari açıdan değerlendirilmesini ve tarihlendirilmesini amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, surların inşa edildiği dönemleri belirlemek amacıyla mimari özellikleri analiz edilerek, surların tarih boyunca geçirdiği değişimlerin ortaya konulması ve kenti ziyaret eden seyyahların anlatılarıyla, kalenin fiziksel geçmişinin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

1.2. İlgili Kaynaklar

Kütahya Kalesi, Kütahya'nın merkezinde olmasına karşın gereken önem verilmemiş, düzenli kazı çalışmaları yapılmamıştır. Kale içi yerleşimi bugün büyük oranda toprak altındadır. Özellikle İç Kale'de 1970'lerde gerçekleştirilen izinsiz müdahalelerle kale zarar görmüş, arkeolojik veriler tahrip edilmiştir. Kütahya Kalesi bazı araştırmalarda yer almasına karşılık, kalenin ne zaman inşa edildiği, hangi dönemlerde onarıldığı sorusu hep muallakta kalmaktadır. Araştırmacılar, kalenin tarihine dair birçok fikir öne sürmektedirler. Clive Foss'un kale hakkında yapmış olduğu yüzey araştırması haricinde doğrudan kalenin tarihini ve evrelerini inceleyen bir yayın ne yazık ki mevcut değildir.

Anadolu'daki büyük kaleler içerisinde yer alan ve önemli bir konumdaki Kütahya kalesi, birçok seyyahın ilgi odağı olmuştur. Yüzyıllar içerisinde birçok seyyahın kenti ziyaret ettiği ve bu ziyaretlerini yayımladıkları tespit edilmiştir.

Ulaşılan kaynaklar arasında en erken tarihlisi, XIV. Yüzyılda Kütahya'yı ziyaret eden Şıhabeddin b. Fazlullah El-Ömeri'nin *Mesâliku'l Ebsâr fi Memâliki'l Emsâr*[1] isimli gezi notlarıdır. Çalışmamızda seyyah olmamasına karşılık, XIV.yüzyıl kale hakkında bilgi veren Bahaeddin Muhammed Veled'in *gazeli*[2] de kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca kente gelmemesine karşılık, kale hakkında bilgi veren İbni Batuta'nın *Seyahatname*[3] adlı gezi notlarına da yer verilmiştir.

XV.yüzyıl kaynaklarından Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'şası*[4] ve Bertrandon de la Broquiere'in *gezi notları*[5] çalışmamızda kullanılmıştır. Bertrandon de la Broquiere'in gezi notları kalenin surları hakkında bilgi veren ilk kaynak olması sebebiyle önem taşımaktadır.

[1] Batur, 2014.
[2] Varlık, 1974, 46; Uzluk, 1941.
[3] Aykut, 1999. 361-368.
[4] Güzelçiçek, 2019, 35.
[5] Arda, 2000; Johnes, 1807, 200-201.

XVII.yüzyılda kaleyi ziyaret eden seyyahlardan Kâtip Çelebi *Cihannüma*[6] isimli eserinde kalenin ve kentin durumu hakkında bilgileri bizlere sunmaktadır. 1671 yılında Kütahya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi yapıların mimari özellikleri hakkında bilgi vererek kale ve kent tarihi açısından önemli incelemeleri içeren *Seyahatname*[7] adlı gezi yazısı çalışmamızda kullanılmıştır. XVII.yüzyıldaki kale hakkında bilgi sağlanılan diğer kaynaklar ise Ebubekir Efendinin *Fethu'r-rahmânî*[8], Aşık Mehmed'in *Menâzırü'l-avâlim*[9] isimli eserleri olmuştur.

XVIII.yüzyılda kalenin durumu hakkında bilgi sağladığımız seyyahlar ise Paul Lucas[10], Carsten Niebuhrs[11]'dur.

XIX.yüzyıl yalnızca Anadolu coğrafyası için değil dünya üzerinde çeşitli yerlere seyyahların, araştırmacıların, askerlerin inceleme yapmak amacıyla seyahatlere çıktığı ve ekollerin oluştuğu bir yüzyıl olmuştur. XIX. yüzyılda Kütahya'ya uğrayan Guillaume Antoine Olivier[12], William Martin Leake[13], John Macdonald Kinneir[14], George Keppel[15], Félix Marie Charles Texier[16], Charles Fellows[17] M. Baptistin Poujoulat[18], Andreas David Mordtmann[19], Clement Huart[20],Vital Cuinet[21], Charles Macfarlane[22] gezginlerin Kütahya kalesi hakkında incelemelerine yer verilmiştir. Ayrıca XIX. yüzyılda kentten bahseden editörlüğü Chez M. Noirot tarafından yapılan *"Le Spectateur militaire; Recueil de science, d'art et d'histoire militaires*[23]*"*in 27. Cildinde Kütahya hakkında bilgiler bulunması ve bir seyahatname olmamasına karşılık, 1894 yılında kentin ismi, nüfusu

[6] Çelebi, 2020.
[7] Çelebi, 18; Çelebi, 2010, 13-21.
[8] Gülbal, 2019, 64-164.
[9] Tarih Semineri Dergisi, 1937.
[10] Lucas, 1714, 95.
[11] Niebuhrs, 1837, 136-137.
[12] Oliver, 1807, 496-500.
[13] Leake, 1824, 140-145
[14] Kinneir, 1818, 235
[15] Keppel, 1831, 179-181.
[16] Texier, 1865, 391-393.
[17] Fellows, 1838, 149.
[18] Poujoulat, 1840, 139-144.
[19] Mordmann, 1972, 59.
[20] Huart, 1978, 159.
[21] Cuinet, 1894, 204.
[22] Macfarlane, 1850, 301-302.
[23] Noirot, 1839, 273.

hakkında önemli bilgiler içermesinden dolayı tezin bu kısmında İngiliz ansiklopedisindeki bilgilere de yer verilmiştir[24].

XX. yüzyılda kale hakkında detaylı incelemelerde bulunan Clive Foss Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün yürüttüğü Orta çağ Anadolu Kaleleri isimli projede 1982 yılında görev almıştır. Kütahya Kalesi proje kapsamında kale duvarlarının planının çıkarılması, tarihlerinin ve bulundukları alanın tarihi coğrafyalarının incelenmesi amaçlanarak raporlanmıştır. Kale hakkında oldukça detaylı incelemeler barındıran kaynak, 1985 yılında *Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya* ismiyle yayımlamıştır[25]. Clive Foss dışındaki araştırmacılar kent tarihini ve kentte bulunan eserleri veya çevre illerdeki kale yapılarını incelerken Kütahya Kalesine de yer vermişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı[26], Nazmi Sevgen[27], Ara Altun[28], Mustafa Çetin Varlık[29] ve Ali Osman Uysal[30] kale hakkında incelemelerde bulunarak kalenin tarihlendirilmesine dair fikirlerini sunmuşlardır. Seyyahlar ile kalenin zaman içerisindeki değişimleri, yüzey araştırmacılarının gözlemleri ve kent tarihi tezin temelini oluşturan kaynaklar olmuştur.

Ana kaynakların haricinde surların tarihçesinde pek çok kaynaktan yararlanılmıştır.

1.3. Yöntem

Çalışmamıza yönelik kaynak taramaları sırasında kütüphaneler ve dijital veri tabanlarından elde edilen kitap, makale, ansiklopedi bölümü ve yüksek lisans/doktora tezleri listelenerek araştırma konumuza uygun olanlar belirlenmiştir.

Kütahya Kalesi Burçları kapsamındaki yapılara ilişkin plan ve fotoğraflara erişim için Kütahya Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne dilekçe yazılmış,

[24] Merville, 1894.
[25] Foss, 1985.
[26] Uzunçarşılı, 1932.
[27] Sevgen, 1959.
[28] Altun, 1981-1982.
[29] Varlık, 1988.
[30] Uysal, 2006.

verilen izin doğrultusunda elde edilen planlar ve görseller tezimizde kullanılmıştır. 2020, 2021 ve 2022 yıllarında gerçekleştirilen arazi çalışmalarında kalenin burçları fotoğraflanmış, korunmuşluk durumları ve gerçekleştirilmiş olan onarımları belirlenmiştir.

Kütahya Kalesi Surlarının Mimari Açıdan Değerlendirilmesini ve Tarihlendirilmesi başlıklı çalışmamızda *Giriş* başlığını izleyen birinci kısımda *Kütahya Şehrinin Tarihi ve Coğrafyası* bölümünde kentin coğrafi özellikleri ve tarihi olayları irdelenerek kalenin kent tarihi açısından önemi araştırılmıştır. *Kütahya Şehir Tarihinde Önemli Olaylar* bölümünde kent tarihinde yer alan önemli gelişmeler listelenmiştir. *Kütahya'ya Gelen Gezginler* başlığında incelemelerimiz doğrultusunda doğulu ve batılı seyyahların ilgisini çeken Kütahya ve öncelikli olarak Kütahya Kalesi hakkında 27 gezginin yazmış olduğu bilgiler verilmiştir. *Kütahya Kalesi Yüzey Araştırmaları* kısmında XX. yüzyılda kaleyi inceleyen araştırmacıların kale ve tarihlendirilmesi üzerine incelemelerine yer verilerek; çalışmamızın ikinci kısımda *Kütahya Kalesinin Bugünkü Durumu, Kütahya Kalesinde Gerçekleştirilen Onarımlar ve Kurtarma Kazıları, Kale Burç ve Surların Kronolojisi* bölümlerinde kalenin günümüzdeki durumu, bilinen geçmiş onarımları ve kalenin tarihlendirilmesi üzerine düşüncelere yer verilerek değerlendirilmiştir. *Kütahya Kalesi Burçları* altında kalenin burçları İç kale, Yukarı kale ve Aşağı kale olarak ayrılarak numaralandırılmış, mimari özellikleri, onarım evreleri anlatılmıştır. *Kütahya Kalesi Burçları* bölümünde incelenen yapılar *Değerlendirme ve Sonuç* başlığı altında seyyahların, yüzey araştırmacıların anlatıları; kentin tarihi göz önünde bulundurularak mimari değerlendirilmesi ve tarihlendirilmesi yapılarak çalışmamız tamamlanmıştır.

1- KÜTAHYA ŞEHRİNİN TARİHİ VE COĞRAFYASI

Kütahya, Kotiaeion adı, temel sözcük aynı kalmak koşuluyla farklı dönemlerde ve farklı yazılışlara göre "Kotiaion", "Cotyaeium", "Cotyaeum", ve "Cotyaium" olarak kaynaklarda yer almaktadır[31].

Eski kaynaklara göre, Kütahya'nın Antik Çağ'daki adı, yaygın olarak Kotiaeion olarak kabul edilmektedir. Strabon'a göre, kentin adı "Kotys'in kenti" anlamı türetilerek ortaya çıkmıştır.[32] Hammer ise Ceramienslerin pazarı denilen ovada yer alan Kütahya Farsça "kısa" anlamına gelen "kutah" kelimesinden türetildiğini öne sürmektedir[33].

Kütahya ili, Ege Bölgesi'nin İç Anadolu çanağı ile Ege Bölümünün ova ve dağ kütleleri arasındaki İç Batı Anadolu Eşiğinde yer alır. Kuzeyden Bursa ve Bilecik; doğudan Eskişehir, güneydoğusundan Afyonkarahisar; güneyden Uşak, güneybatıdan Manisa ve batıdan Balıkesir ile çevrilidir.

Anadolu'nun eski şehirlerinden biri olan Kütahya, antik kaynaklarda Esop'un doğduğu şehir olarak geçmektedir. Bu bilgi ışığında şehrin varlığı M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır[34].

Kütahya sınırları içerisinde kalan topraklarda yerleşen ve adı bilinen en eski halk Friglerdir. Fakat çevredeki yüzey buluntuları, ilin yerleşme tarihinin çok daha eskilere,

---

[31] Kotüaaeon, Kotyum, Cotyum, Cotiaeon, Kütah, Kütahia, Kutahijah, Kutah gibi birçok şekilde kentin adı kullanılmıştır.

[32] Strabon, 1987, 61; Ayrıca, Kotys, Trakya'da yaşayan Odrisler'dendir. Daha fazla bilgi için bkz: Umar, 1987, 128. M.S. 38'de Romalılarca Anadolu'ya komutan olarak gönderilmiştir. Anadolu'nun Roma İmparatorluğu sınırlarına dahil edilmesinden sonra doğu sınırlardan gelebilecek saldırılara karşı ve Anadolu'da güvenliğini sağlamak amacıyla Trakya'dan komutanlar ve lejyonlar yerleştirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'da Almanlara ve Slavlara verilen büyük kayıplar vermesiyle Küçük Asya imparatorluğun ana bölgesi olmuştur. Fakat Bizans'ın Anadolu'daki tarihi bilgileri Trakya ve/veya Avrupa'daki varlığına ilişkin bilgilere nazaran oldukça azdır. Bizans imparatorluğu VII.-XI. yüzyıları arasında büyük ölçüde askeri nitelikli bir yönetim sistemine sahiptir.

[33] Kentin adına dair bir de efsane bulunmaktadır. *"Bir zamanlar yörede dul bir kadın yaşarmış. Geçimini sağlamak için çanak çömlek yaparak pazarda satarmış. Yaptığı çanak ve çömlekler o kadar sağlam ve güzel olurlarmış ki hemen beğenilip alınırmış. Bu nedenle diğer çanak ve çömlekçilerinki alıcı bulamazmış. Zorda kalan öbür çanak çömlekçiler bu duruma şaşarak sonunda bu kadının çanak çömleğinin sağlam ve güzel olmasındaki sırrın toprakta olduğuna kanaat getirirler ve derler ki; "Bu kadını izleyip nereden toprak aldığını öğrenelim, bizde oradan toprak alalım" derler. Dediklerini yaparak, gizlice kadını takip ederler. Kadını, küçücük bir tepeden toprak aldığını görürler. Bunun üzerine bütün çanak çömlekçiler oradan toprak almaya başlarlar. Bundan sonra çanak çömlekçilik gelişir ve burada bir kent kurulur. Adına seramik kenti anlamına gelen Seramorum denir. Daha sonra kentin adı Kotiyom olarak değişir. Zamanla Kütahya halini alır."* Detaylı bilgi için bkz: Yakın, 2017, 49-50.

[34] Strabon, 1987, 61.

Kalkolitik Döneme değin uzandığını göstermektedir[35]. Kütahya çevre ilçeleri ve şehir merkezindeki tarihi bilgiler arasında oldukça fark bulunmaktadır. Merkezinde yürütülen çalışmaların yetersizliği kentin merkez tarihinde birtakım soruları beraberinde getirmektedir. Kabul edilen şekliyle şehir,

İlkçağda batıdaki Assuva ile doğudaki Hitit toprakları arasında kalan ve çevresindeki gümüş yataklarına bağlı olarak gelişen ticaret yolları sebebiyle Hititlerin ilgisini çekmiştir. Saldırılar sonrasında Hitit himayesine girmiştir.

M.Ö. XII. yüzyıl'da Trakya-Frig oymakları Hitit topraklarına girerek, yerleşim merkezlerini yakıp yağmalayıp, doğuda Kızılırmak, güneybatıda Burdur Gölü'ne kadar uzanmışlardır. Misoiler Marmara Denizi'nin hemen güney kıyılarına Bursa Balıkesir'in güneydoğu yöresine yerleşmişlerdir. Bu yerleşimden sonra kendilerinden önce gelmiş Frig oymaklarını daha doğuya sürmüşlerdir. Böylece Kütahya'nın batı kesimi, Misya diye anılan bölge içinde kalmıştır. Friglerin bir kolu olan Bitin ve Tinler Kütahya'nın kuzeyinde Bilecik/Sakarya bölgesine yerleşirken, Friglerinen kalabalık oymakları doğu Kütahya ile Eskişehir/Afyonkarahisar arasında kalan bölgeyi yurt edinmişlerdir. Kütahya'nın doğu kesimi, bu göçlerden sonra Epiktetos Phrygiası ya da Küçük Phrygia diye anılmıştır[36]. Sırasıyla Friglerin, Perslerin, Büyük İskender'in ve Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altına giren şehir, Roma İmparatorluğunun M.S. 395 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu'nun, yani Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer almıştır[37].

M.S. II. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık dininin merkezlerinden biri olarak kabul edilir[38]. Roma İmparatoru Diocletianus (284-305) döneminde, Mısır'dan sürgün edilen Aziz Menas'ın Kütahya'da şehit edildiği rivayet edilmektedir[39].

IV. yüzyıl başlarında Roma topraklarında başlayan dinsel çatışmalar sırasında, merkezi yönetimin kovuşturduğu Hıristiyanlar Nikomedia (İznik) yörelerinden kaçarak

[35] Kütahya merkezinde yer alan ve tezin konusu olan kale içerisinde arkeolojik kazıların devam etmemesinden dolayı bu veri civar ilçeler için geçerlidir. (Simav, Domaniç, Altıntaş gibi)
[36] Strabon, 1987, 61; Strabon'a göre ilin doğu yarısındaki topraklar Phrygia ya da "Epiktetos Phrygiası", batısı Misya bölgesidir.
[37] Yıldız, 1981-1982, 35.
[38] Ramsey, 1961, 156.
[39] Belke; Mersich, 1990, 313.

Kütahya çevresine sığındıkları bilinmektedir[40]. Bu çatışmalar sırasında, Roma yönetimince cezalandırılan şehrin ekonomisi oldukça zayıfladığı bilinmektedir[41]. Ancak ilk Hırstiyanlık konsilinin Nikaia'da (İznik) toplanmasından ve I. Konstantinus'un Hıristiyanları kollayan bir tutum sergilemesiyle, Kütahya yeniden önem kazanarak bir psikoposluk merkezi olmuştur. Kütahya'nın tarihte ismiyle bilinen ilk psikoposu, 431 yılındaki Efes konsiline katılan Domninos'tur[42]. Kaynaklarda kente dair bilinen diğer bir Konstantinopolis surlarının mimarı olan Cyrus, daha önce Kütahya'ya gönderilen dört piskoposun öldürüldüğü gibi onun da öldürülmesi beklentisiyle Kütahya'ya piskopos olarak sürgün edildiğidir[43]. Ayrıca, kent IV. yüzyılda Ortodoksluk karşıtı mezheplerden biri olan Novatianizm'in merkezi olarak kabul görmektedir[44].

441-443 yılı civarında başkent Konstantinopolis'in eski Praetorian valisi Aynı zamanda 451 yılındaki Khalkedon (Kadıköy) konsilinde Kütahya'nın temsil edilmediği, fakat Pamfilya'da bulunan Kotenna şehrinde Eugenios'un Kütahya'yı temsil ettiği belirtilmiştir[45]. Kütahya adına sonraki yüzyıllarda başkent konsillerine piskoposlar gönderildiği anlaşılmıştır. 681 yılındaki konsilde Kosmas, 692 yılındaki konsilde isimsiz bir piskopos, 787 yılındaki İznik konsilinde Kostans (Konstantinos), ve 879 yılındaki konsilde metropolit olduğu düşünülen Anthimos Kütahya'yı temsil etmiştir[46]. Bu arada kısa bir süre Synnada'ya bağlı kalan Kütahya, IX. yüzyıl ortalarında Phrygia bölgesinin bağımsız bir Metropolisi haline gelmiştir[47] (Harita 1). Bununla birlikte, İmparator Valens döneminde Sakarya Nehri yakınındaki Puza (Pazukome-Pazon)'da yapılan Novatian Konsili'nde bu şehrin Novatian piskoposunun yer almadığı belirtilmektedir[48].

[40] Yurt Ansiklopedisi, 5297.
[41] Yurt Ansiklopedisi, 5297.
[42] Belke;Mersich, 1990, 312.
[43] Belke;Mersich, 1990, 313.
[44] Parman, 2002, 73.
[45] Belke;Mersich, 1990, 313.
[46] Belke;Mersich, 1990, 313-314.
[47] Belke;Mersich, 1990, 314.
[48] Belke; Mersich, 1990, 313.

Harita 1: VII. ve IX. yüzyıllarda Anadolu'da thema teşkilatı. (Ostrogorsky'den)

Bizans döneminde Kütahya, Phrygia bölgesinin önemli bir siyasi ve dini şehirlerinden biridir. Phrygia bölgesinin 360 yılından itibaren Phrygia Pacatiana ve Phrygia Salutaria olarak anılmasıyla birlikte Kütahya, Phrygia Salutaira'nın sınırları içerisinde yer alır[49]. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre İmparator I. Anastasius tarafından başkentten sürgün edilen İsaurialılar hanedanlığının, 492 yılı sonbaharında büyük bir orduyla başkent Konstantinopolis üzerine yürürken Kütahya'da mağlup edilmiştir[50]. Bizans döneminde Kütahya, önemli bir tematik birlik garnizonuna ve sivil ve dini görevlilerin idari personeline sahip büyük bir askeri üs vazifesindedir ve Roma ordularının uğrak bir noktasıdır[51]. İmparator Justinianus döneminden önce Nikomedia, Kios, Prousa, Kyzikos ve Dorylaion gibi Kütahya'ya da Domesticus Scholarum (hassa alayı) tarafından kumanda edilen muhafız bölükleri yerleştirilmiş bu muhafız bölükleri sonradan Justinianus tarafından bu şehirlerden kaldırılarak Trakya'nın çeşitli şehirlerine yerleştirilmiştir[52]. VII. yüzyılda İmparator Herakleios (610-641) döneminde, daha önceki yüzyıllardan gelen bir uygulama olan thema sistemi, dönemin askeri ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlenerek, Phrygia bölgesi Anatolia ve Opsikion olmak üzere

[49] Ramsey, 1961, 164.
[50] Belke; Mersich, 1990, 312.
[51] Foss, 1985, 13.
[52] Ramsey, 1961, 232.

ikiye ayrılmış olup Kütahya, Midaion ve Dorylaion (Eskişehir) gibi şehirlerle birlikte Opsikion themasının sınırlarına dâhil olmuştur[53].

Orta Bizans döneminde Kütahya, bazı siyasi olaylara da tanıklık etmiştir. İmparator I. Basileius'un (866) taç giyme töreninden hemen sonra isyan başlatan Opsikion themasının komutanı Georgios Peganes, Kütahya'ya sığınmıştır[54]. 880 yılı sonlarında Araplarla olan Taranto Savaşı'nda komutanı Prokopios'un ölümünden sorumlu tutulan Leon Apostyppes, İmparator I. Basileos tarafından Kütahya'daki evine sürgün edildiği bilinmektedir[55]. Kütahya'nın bilinen diğer metropolitleri ise X. yüzyılda Nikaia Alexandros ve Epiphanios, 996 yılında Stephanos, 1030'lu yıllarda Michael, 1071-1072 yılında Leon ve 1079-1082 yıllarında Konstantinos'tur[56]. Dumbarton Oaks koleksiyonunda, bu metropolitlerden Epiphanios ile Kütahya şehrinin adının geçtiği X. Yüzyıla tarihlendirilen ve üzerinde *"Tanrı'nın annesi, Kotyaeion metropolü hizmetkâr Epiphanios'a yardım et."* yazılı bir mühür bulunmaktadır[57] (Görsel 1).

Görsel 1: Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan ve üzerinde "Epiphanios" "Kotyaeion" yazılı mühür
(https://www.doaks.org/resources/seals/byzantineseals/BZS.1958.106.290/view)

Malazgirt Savaşı, Selçuklu ve Bizans mücadelesinde bir dönüm noktası olduğu kabul edilir[58]. Malazgirt savaşından sonra IV. Romanos Diogenes ve Alparslan arasında yapılan anlaşmaya göre Türkler Bizans topraklarında ilerlemeyecekler, Bizans'ın

[53] Baskıcı, 2009, 115.
[54] Belke; Mersich, 1990, 313.
[55] Belke; Mersich, 1990, 313.
[56] Belke; Mersich, 1990, 313.
[57] https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.290/view (Erişim Tarihi: 05.06.2023)
[58] Yurdaydın, 1996, 443-451.

Türklere yıllık haraç ödeyeceği ve gerektiğinde Türklere askeri yardımda bulunacağı hususunda antlaşma yapmışlardır[59]. İki yöneticinin hayatta kaldığı süre boyunca geçerli olan bu antlaşma Bizans'ın iç karışıklıklarıyla Diogenes'i tahtından indirmek isteyen Kaisar İoannes (Doukas) ile oğulları, Diogenes hakkında düşmanca fikirlere sahip olan Hypertimos Psellos'un önderliğinde İmparatoriçe Eudokia'yı Marmara denizinde bir manastıra sürerek Doukas'tan olma Mikhael'i tahta çıkartırlar. Ardından imparatorluğun dört bir yanına Diogenes'i imparator olarak sayılmamasını emrederler[60].

Digenes'e düzenlemiş olduğu itibarsızlaşma çalışmalarında tahta Mikhael'in geçmesiyle Türklerle yapılan antlaşma bozulmuştur. Alparslan'ın emriyle Selçuklu beyleri Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başlamışlardır. Adana kalesine sığınarak Selçuklulardan yardım bekleyen Diogenes yardımın gelmemesiyle, Mikhael'in emrindeki adamlar itibarsızlaştırmak adına Diogenes'in imparator kıyafetlerinin yerine siyah keşiş kıyafetleri giydirilerek Kütahya Kalesine doğru yola çıkmışlardır[61].

Diogenes'in bu durumu çoğu kişiye gördükleri manzara karşısında, hayatın değişkenliğini bir anda her şeyin tepetaklak olmasının kolaylığını hatırlatmıştır. Birçok kişi onunla seferlere çıkmış yahut onun özel koruma birliğine mensup ona biat eden insanlardı. Kütahya'ya bitkin bir şekilde varan Diogenes söylendiğine göre düşmanları tarafından (Doukas'ın adamları) yemeğine zehir koyulmuştu[62]. Kütahya kalesinde kaderini bekleyen Diogenes birkaç gün sonra gözlerine mil çekilerek kör edilmesi emri gelmiştir[63]. Başka bir kaynağa göre karargâhta bulunan piskoposların şiddetli itirazlarına rağmen hüküm Andronikos tarafından yerine getirilmiş ve Diogenes'in gözleri 29 Haziran 1072 yılında oyulmuştur[64]. Daha sonra kınalı adaya giden Diogenes, tedavi edilmeyen yaralarının mikrop kaparak iltihaplanması sonucunda 4 Ağustos 1072 yılında

[59] Ayönü, 2013, 54-55.
[60] Ayönü, 2013, 54-55.
[61] Ayönü, 2013, 54-55.
[62] Attalelates, 2008, 180-181; Zonaras, 2010, 140-142.
[63] Kadirbeyoğlu,2003,11.
[64] Zonaras, 2010, 139-140; Attalelates, 2009, 180-181; Demirkent, 2014, 236-237;

vefat etmiştir[65]. Bir rivayete göre Diogenes'in kör edilmesi emri Kaisar'ın emridir ve İmparator Mikhael'in olanlardan haberi bulunmamaktadır[66].

Diogenes'in başına gelenleri öğrenen Alparslan *"Bugünden itibaren Romalılarla akdedilmiş dostluk ve ittifak yemini çözülmüş oldu. Bundan sonra haça tapınan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün Hıristiyan milletler esaret altına alınacaktır[67]."* Dediği ve komutanlarına *"Bundan sonra arslan yavruları gibi olunuz bütün memleketleri kartal yavruları gibi süraatle katledin, Hıristiyanları gece gündüz darmaduman kılıçtan geçirin ve Romalılara karşı asla merhamet duymayın[68]."* Şeklinde ifadelerle Anadolu fethini emretmiştir[69].

1072 yılından itibaren Türk ilerleyişi ile Türk hakiminiyeti Eskişehir'e kadar ulaşınca, İznik Kütahya-Afyonkarahisar-Konya yolu önceki dönemlere nazaran Bizans için bir alternatif bir yol haline gelmiştir[70] (Harita 2). Malazgirt savaşı ardından Anadolu'dan batıya doğru hızla ilerleyen Türkler, 1078 yılında (Kutalmış-oğlu Süleyman Şah tarafından) İznik merkez olmak üzere Anadolu Selçuklu Devletini kurmuşlardır[71]. 1078 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla başlayan süreçte, Kütahya Türklerin himayesine girmiştir. Haçlı savaşlarına kadar 17 yıl Türk hakimiyetinde kaldığı ifade edilmektedir[72].

Bizans'ın Anadolu'daki topraklarını nüfus bazlı inceleyen araştırmacılar, Kütahya'nın X.-XIII. yüzyıllarda nüfusunun 10.000 üzerinde olduğunu söylemektedirler[73]. Şehir hayatının devamlılığının yanı sıra Anadolu'nun bu yüzyıllarda Bizans'ın batısından aktarılan nüfusunda etkisiyle arttığı vurgulamaktadır[74]. Ayrıca,1078

[65] Ayönü, 2013, 54-55.
[66] Zonaras, 2010, 138-141.
[67] Mateos, 1987, 144; Turan, 1969, 145
[68] Mateos, 1987, 144.
[69] Ayönü, 2013, 55.
[70] Ramsey, 1960, 199; Şehir, X.yüzyıl'da Çanakkale, Balıkesir, Erdek, Bursa, İznik, Eskişehir birlikte Opsikion theması içerisinde yer almaktaydı.
[71] Bu dönemde Bizans ve Türkler arasında çok sayıda savaşlar meydana gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Demirkent, 2014
[72] Kütahya Ansiklopedisi, 1999, 40.
[73]Vryonis, 1963, 113-132.
[74]Baskıcı, 2009, 15-24.

yılında İmparator VII. Michael'e karşı ayaklanan III. Nikephoros Botaniates, Kütahya üzerinden İznik'e yürüyerek imparator olmuştur[75].

Harita 2: 1000'li yıllarda Kilise idaresi ve Kütahya (Kotiaion) şehrinin metropolit olarak gösterildiği harita (Haldon, 2017)

1097 yılında Haçlılar tarafından geri alınan şehir, Bizans İmparatorluğunun egemenliğine verilmiştir[76].

Özellikle Türklerin Bizans'a karşı Malazgirt zaferini kazanarak Anadolu'da güç kazanması ve Kudüs'e giden yolu tutması Batı dünyası açısından önemli bir mesele haline gelmişti. 1095 yılında Papa II. Urbanus'dan (1088-1099) yardım istemek zorunda kalmış ve Papa Clermont Konsili'nde yaptığı konuşmada herkesi doğu Hıristiyanlarına yardım yapmaya davet etmişti[77]. Papa'nın çağrısıyla harekete geçen ve kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya yönelen Haçlılar, Türklerin başkenti İznik üzerine yürüdüler[78]. 1096 senesi sonlarında İznik önlerinde görülen Haçlılar pusuya düşürülerek önemli ölçüde Türkler tarfından yenilgiye uğradılar[79]. Arkadan gelen düzenli birlikler ise 1097'de İznik'i kuşatarak, o sırada I. Kılıç Arslan'ın da orada olmamasından faydalanarak şehri ele geçirdiler[80]. Köymen'e göre, Selçuklulara bağlı diğer beylerin ve bazı İslâm devletlerinin

[75] Belke; Mersich, 1990, 313.
[76] Yıldız, 1981-1982, 36.
[77] Runciman,1989, 81; Osrtogorsky, 1995, 334; Watt 1986, 62.
[78] Ocak, 2014,142
[79] Zekkâr,1995, 87.
[80] Mateos, 1987: 190; Maalouf 2007,27; Osrtogorsky 1995, 336

gerekli ilgiyi göstermemeleri sebebiyle Haçlılar meselesi doğrudan Selçukluların meselesi haline gelmiştir[81]. Antakya'daki Haçlılara yardım göndermek isteyen Doukas, hazırlıkları tamamlayarak İznik üzerinden, Kütahya-Afyon yolunu kullanarak Antakya'ya ulaşmıştır. Komnene'ye göre Batı Anadolu ve pek çok şehir Rum egemenliğindedir[82].

1159 yılında İmparator I. Manuel Komnenos, Lyconia'dan barışçıl bir şekilde geçtikten sonra Kütahya yakınında Türkler tarafından saldırıya uğradığı ifade edilmektedir[83]. I. Manuel Komnenos'un ölümünden sonra Kütahya, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan tarafından yeniden Türklerin eline geçmiştir[84]. Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında bölüştürmesinden sonra şehzadeler arasında çıkan taht kavgalarından yaranan Bizans Kütahya'ya yeniden hakimiyet altına almıştır[85]. Sık sık el değiştiren şehir, Sultan Alaeddin Keykubad döneminde, 1233 yılında, üçüncü ve son defa Türklerin hâkimiyetine girmiştir[86]. Kütahya'nın Türk hâkimiyetine girdikten sonra da kilise ve Hristiyanlık faaliyetlerinin bir müddet daha devam ettiği anlaşılmaktadır[87]. 1429 tarihinde kesin olarak Osmanlı himayesine girinceye kadar pek çok karışıklıkla boğuşan

[81] Köymen, 1989, 290.
[82] Alexiad, 1996, 336.
[83] Belke; Mersich, 1990, 313.
[84] Belke; Mersich, 1990, 313.
[85] Yıldız, 1981-1982, 38.
[86] Yıldız, 1981-1982,38.
[87] Belke; Mersich, 1990, 314; Kutalmışoğullarından Süleymanşah ile Masur, 1075'te İznik'i alarak Anadolu Selçuklu devletini kurdular. Alparslan'dan kaçıp Bizans'a sığınan Elbasan'la birlikte Kütahya'ya İzmit'e doğru ilerleyen Anadolu ordusu komutanı Botoniates, İznik yöresinde Anadolu Selçuklularınca kuşatıldı. Ama, Elbasan'ın aracılığıyla Süleymanşah'ın desteğini sağlayan Botaniates, 1078'de İstanbul'a giderek tahta çıktı. Anadolu Selçukluları, Bizans'ın güçsüzlüğünden yararlanarak, Batı Anadolu'daki pek çok toprağı ele geçirdi. Kütahya'da 1080'lerde Anadolu Selçuklarının eline geçti. 1097 yılında başlayan Haçlı seferleriyle, Anadolu Selçuklunun kazanmış olduğu birçok toprak elinden çıktı. 1110'da Şahinşah'ın başa geçmesiyle Anadolu Selçuklu yeniden toparlanarak, Çanakkale Boğazına dek ilerledi. Bizans imparatoru Komnenos, topladığı güçlerle Anadolu'ya geçti. Rahatsızlığı sebebiyle ilerleyemeyen Komnenos, Kütahya yöresinde bulunan Selçuklu ordusunu bir baskınla baskına uğratmıştır. 1116'da yeni bir sefer düzenleyen Komnenos, birçok sefer düzenlese de iki tarafında askeri güç olarak zayıflamasıyla kalıcı sonuçlar elde edememiştir. 1160-1176 yıllarında yeniden sefer düzenlese de bozgunla sonuçlanarak barış istemek zorunda kalmıştır. 1182'de Uluborlu ve Kütahya Selçuklular tarafından yeniden ele geçirilmiştir. 1186'da II. Kılıçarslan, ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırmıştır. Kütahya ve Uluborlu, Gıyasettin Keyhüsrev'e verilmiştir. Kısa bir süre sonra kardeşler arasında çıkan anlaşmazlıklarla 1196 yılında Kütahya yeniden Bizans himayesine girdi. Latinlerin 1204 yılında İstanbul'u ele geçirmesiyle Bizans İmparatorluğu İznik'e çekildi. 1233 yılında I.Alâeddin Keykubad döneminde ise Anadolu Selçuklu topraklarına kazandırıldı.

kent sık sık el değiştirmiştir[88]. 17 Temmuz 1921 tarihinde Yunan işgaline uğrayan ve yaklaşık bir yıl kadar süren bir mücadele sonucunda işgalden kurtulan Kütahya, milli mücadelenin verildiği coğrafyada olması dolayısıyla cumhuriyetin ilk yıllarında yorgun ve yıpranmış olmakla birlikte ülke genelinde başlatılan imar ve sanayileşme hareketine katılmıştır[89]. Kütahya'nın il olması ile birlikte resmi ve idari teşkilatların kurulması ve kamusal hizmetlerin gerçekleştirilmesi için imar faaliyetleri önem kazanmaya başlamış, cumhuriyetin ilanından sonraki on beş yılda doksan üçü köyde ve onu il merkezinde olmak üzere kamu binaları inşa edilmiştir[90].Bu döneme ait arşivlerde ulaşılabilen ve Kütahya ilinin imar durumunu gösteren en eski plan ise kim tarafından hazırlandığı bilinmeyen 1930 tarihli Kütahya Şehri Planı'dır. 1935 yılında bir sanat tarihçisi olan Celal Esad Arseven tarafından hazırlanan Kütahya Kurma Planı Şeması'nda il, değişik bölgeler halinde yapılandırılmıştır. Erken cumhuriyet dönemi modern şehircilik anlayışının uzantısı olarak araştırmacılar tarafından dikkat çekmektedir. İkinci Dünya Savaşı bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli etkilere neden olmuuştur. Türkiye her ne kadar savaşa girmemiş ve tarasızlığını korumuş olsa da ekonomik ve sosyal açıdan olumsuz sonuçlar meydana gelmiştir. Savaş sonrasında Kütahya için şehircilik planları yapılmıştır. Bu bağlamda 1948 yılında hazırlanan proje araştırmacılar tarafından kent bünyesinden tamamen kopuk ve gözden uzak tutan, boş bir arazi parçasına yeniden bir şehir kuruyormuş gibi davranan ve zengin tarihi doku ile sivil mimariyi yok eden bir görüntüyle yeniden inşa edildiğini söylemektedirler[91].1953 yılında 6129 sayılı kanunla 1924 yılından itibaren Kütahya'ya bağlı bir kaza olan Uşak'ın il haline getirilmesi ile Kütahya'dan ayrılması sonucu nüfusta yaşanan önemli orandaki düşüş şehircilik anlamında olumsuz etkilere neden olurken sanayi yatırımlarının hız kazanmasıyla il tekrar göç almaya başlamıştır[92].

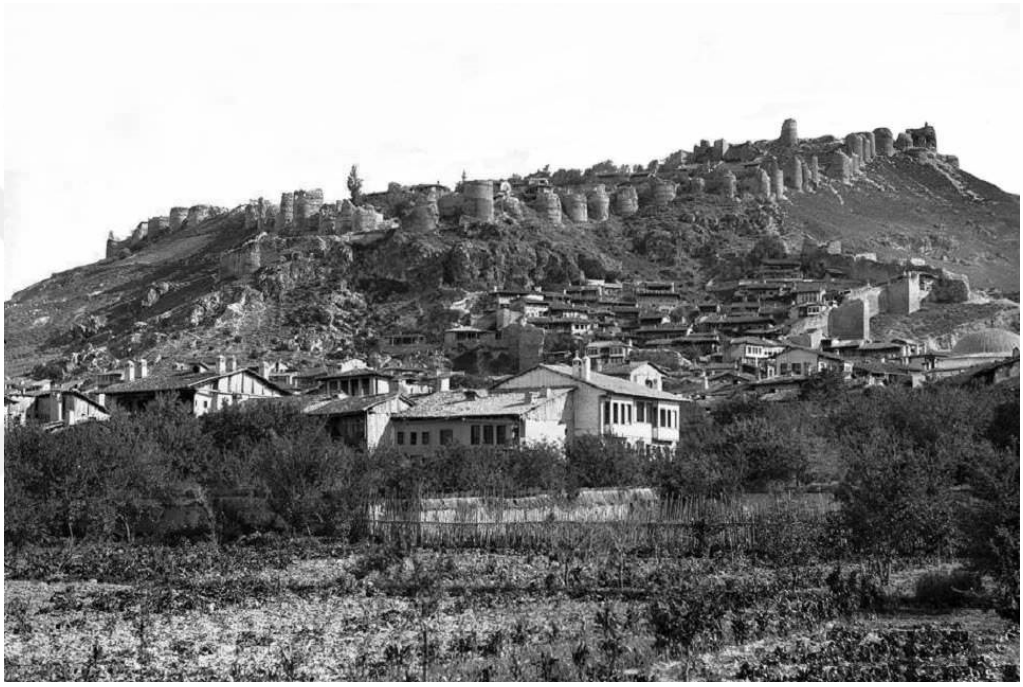
[88] Kütahya 1285 yılından itibaren Germiyanlılar, Moğollar ve Selçuklu Sultanı II. Mesud'a karşı mücadele konusu oldu. 1286-1291 yılları arasında mücadelelerde bazen Germiyanlılar, bazen Sultan Mesud'un kuvvetleri galip geldi.

[89] Yıldız, 1982, 50-51.
[90] Karaağaoğlu, 2014, 5.
[91] Akçura ve Çapar, 1973, 8.
[92] Bozkurt, 2011, 296.

Bugün şehre hâkim bir tepede kurulduğu kabul olunan Kotiaion'un ilk devirlerine ait hemen hemen hiçbir veri arkeolojik kazılarında yetersizliğiyle net olarak bilinmemektedir.

Kütahya'da mimari açıdan Bizans döneminden günümüze sadece Kütahya Kalesi'nin burç ve duvarları ulaşabilmiştir (Görsel 2).

.

Görsel 2: Kütahya Kalesi ve şehir (Kaynak: KTB Arşivi: 1880'ler).

2- KÜTAHYA ŞEHİR TARİHİNDE ÖNEMLİ OLAYLAR

Kütahya şehri birçok tarihi olaya sahne olan kentlerden biridir. Bu bölümde kentin önemini belirtmek ve kentle ilgili daha olayların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bir kronoloji verilmesi amaçlanmıştır.

- ✓ İÖ 1460-1200: Hitit İmparatorluğu Döneminde Assuva Konfederasyonu.
- ✓ İÖ 1200- 676: Frigler Dönemi.
- ✓ İÖ 676-607: Kimmer İstilası.
- ✓ İÖ 607-546: Lidya Dönemi.
- ✓ İÖ 546-334: Persler Dönemi.
- ✓ İÖ 334-281: İskender ve Diadoklar Dönemi.
- ✓ İÖ 281-129: Bergama Dönemi.
- ✓ İÖ 129 – İS 395: Roma Dönemi.
- ✓ İS 395: Bizans Dönemi.
- ✓ 1079: Kütahya'nın Anadolu Selçuklularınca alınması.
- ✓ 1097: Haçlıların Kütahya'yı alıp Bizanslılara bırakması.
- ✓ 1182: Kütahya'nın yeniden Anadolu Selçuluları tarafından alınması.
- ✓ 1196-1197: Kütahya'nın Bizanslılar tarafından geri alınması.
- ✓ 1233: Kentin kesin olarak Anadolu Selçukluları tarafından alınması.
- ✓ 1258-1260: Harzemşahlar'dan Germiyan Aşiretinin Kütahya yöresine yerleşmesi.
- ✓ 1277: Kütahya'nın Germiyanoğulları'na ikta etmesi.1300: Germiyan Döneminin bağımsızlığını ilan etmesi.
- ✓ 1381: Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızıyla I. Murad'ın oğlu Bayezid'in evlenmeleri. Devlet Hatun'un çeyiz olarak Kütahya, Emet, Tavşanlı ve Simav'ı Osmanlıya vermesi.
- ✓ 1389: Germiyanoğlu II. Yakup Bey'in Osmanlıya verilen toprakları geri alması.
- ✓ 1390: I. Beyazıt'ın Germiyanoğlu Beyliğine son vermesi.
- ✓ 1402: Timur'un Germiyanoğlu Beyliği'ni yeniden canlandırması.
- ✓ 1411: Karamanoğlu Mehmed Bey'in Kütahya'yı ele geçirmesi Mehmet Çelebi'nin harekete geçmesiyle Karamanoğulları'nın geri çekilip, Kütahya'yı Germiyanoğulları'na bırakmaları.

✓ 1429: Germiyanoğlu II. Yakup Bey'in vasiyeti üzerine, beylik topraklarının Osmanlılara geçmesi.

✓ 1511: Ayaklanan Şahkulu Baba Tekeli'nin Kütahya'yı kuşatması

✓ 1572: Suhte ayaklanmaları sırasında Karasi ile Kütahya – Afyonkarahisar yöresi suhtelerinin birbiriyle çatışmaları ve Kütahya'nın büyük zara görmesi.

✓ 1584: Sayıları 1.200'ü bulan suhtelerin Kütahya'da halka baskı yapması.

✓ 1602: Ünlü Celali elebaşlarından Deli Hasan'ın Kütahya'yı ele geçirip yakması.

✓ 1603: Celali elebaşısı Tavil Mehmed'in kenti kuşatması.

✓ 1658: Anadolu Beylerbeyi Can Mirza Paşa ayaklanmasına katılması. Kütahya halkının paşanın kentte bulunan müteessif askerlerini öldürerek kenti savunması.

✓ 1833: İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunun Kütahya'yı kısa süreli işgali ve Kütahya antlaşması.

✓ 1847: Kütahya Sancağının Hüdavendigar Eyaletine bağlanması.

✓ 1849-51: Kossuth başkanlığındaki Macar mültecilerinin Kütahya'ya yerleştirilmesi.

✓ 1920: Kütahya'nın Yunanlılar'ın eline geçmesi.

✓ 1921: Kütaya'nın Yunan işgalinden kurtulması.

3- KÜTAHYA'YA GELEN GEZGİNLER

Kütahya, tarihin birçok sahnesinde gerek doğal güzelleriyle gerek tarihi bir merkez oluşuyla Anadolu'ya uğrayan insanların uğrak noktalarından biri olmuştur. İncelemelerimiz doğrultusunda XIV. yüzyıldan itibaren doğulu ve batılı seyyahların, araştırmacıların ilgisini çektiği görülmektedir.

Bu bölümde 27 seyyahın Kütahya ve öncelikli olarak Kütahya Kalesi hakkında bilgiler verilmiştir. Kütahya'yı konu alan birçok yayında seyyahlardan alıntılar yapılmasına karşılık, seyyahların bazılarına yer verilmediği gözlemlenmiştir. Çalışmamızda, bugüne kadar kaynaklarda bahsi geçmeyen seyyahlar tespit edilmiş ve bunların özellikle Kütahya Kalesi ile ilgili görüşleri ele alınmıştır. Burada belirtmek istediğimiz bir başka ayrıntı ise seyyahların bazıları Kütahya'ya uğramamasına rağmen, duyduklarını kaleme almış olmalarıdır. Seyyahlar ile ilgili verilen kısa bilgilerde kente uğrayıp uğramadıkları ya da ne zaman uğradıkları bilgisi verilmeye çalışılmıştır.

3.1- Şıhabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (XIV.yüzyıl)

Tarihçi, Coğrafya alimi ve edip olan El-Ömerinin, önemli çalışmalarından biri olan "Mesâliku'l Ebsâr fi Memâliki'l Emsâr" isimli ansiklopedisi ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahsetmektedir. Bu eser; fizikî coğrafya ve beşerî coğrafya olmak üzere kabaca iki kısma ayrılmaktadır[93]. Suriye ve Mısır dışına çıkmayan El-Ömerinin, Anadolu'ya gelmemekle birlikte Anadolu'yu ziyaret etmiş seyyah Haydari Uryan ve seyyah Cenevizli Balaban'dan yararlanarak yazdığı bilinmektedir[94].

Kütahya ve kale hakkında Kermiyan Beyliğinin Türk beyliklerinin en büyüğü olduğunu ve başkentinin Kutah[95] olduğunu söylemektedir. *"Müstahkem kalesi olan büyük bir şehirdir. Çevresinde birçok kasaba yer alır. Nüfusu kalabalıktır ve her yer tarım alanıdır."* Şeklinde devam eden yazısına istinaden, kentin büyük bir merkezi güç

[93] Anadolu ile ilgili kısımları Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve "Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr" adıyla yayımlanmıştır; Ayrıca bu eserin Anadolu'ya ait olan kısmı Frani Taeschner tarafından Leipzig'de 1929 yılında yayımlanmıştır.
[94] Baykara,1974, 71; Batur, 2014, 131.
[95] Kütahya.

konumunda olduğunu anlamamıza karşılık, kale hakkında yalnızca sağlam olduğu bilgisine ulaşılmaktadır [96].

3.2- Bahaeddin Muhammed Veled (XIV. yüzyıl)

Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin büyük oğlu olan Bahaeddin Muhammed Veled, şiirlerinde "Veled" mahlasını kullanmıştır. Genellikle "Sultan Veled" olarak bilinmektedir. Babasının vefatı üzerine 1284 yılında Mevlevi postunu giyen Veled, Konya dışında tekkelerin yayılması için Anadolu'yu dolaşmıştır[97]. Kütahya'ya ayrı bir sevgisi bulunan Veled'in şehir hakkında yazmış olduğu gazelinde kale hakkında bilgi vermektedir[98].

Kütahya hakkında yazmış olduğu gazelinde şehre duyduğu derin sevgisi *"Dünyada Kütahya gibi bir şehir bulunmaz. Bu şehirde bir ay oturana ne mutlu!.", "Eğer insan bu şehirde saadet içinde iki ay otururs a haddinden fazla sevinç duyar ve nasiplenir."* dizelerinde görülen Sultan Veled, kale hakkında detaylı bilgiler vermemesine karşılık, *"Onun benzerini dünyada hiç kimsenin görmediği sağlam, düzgün ve tahkim edilmiş bir kalesi vardır."* ifadesinden yola çıkarak Sultan Veled'in uğramış olduğu zaman diliminde kalenin sağlam olduğu ve tahkim edilmiş olduğu bilgisine ulaşılmaktadır[99].

3.3- İbni Batuta (1331)

22 yaşında çıktığı seyahatlerde eski dünyanın birçok yerini gezen seyyah, Kütahya'ya uğramamasına karşılık, Germiyanların Kütahya adlı bir şehirleri ve korunaklı bir kalesi olduğunu söylemektedir[100].

3.4- Kalkaşandi (1412)

Memlük tarihçisi, alim ve münşi olan El-Kalkaşendi, İslâm dünyasında bürokrasinin gelişmesi ve kâtiplerin yetişmesi için Subhu'l A'şa isimli eserini 1412 yılında tamamlamıştır. İnşa sanatının önemli örneklerinden biri olan ansiklopedik eserde,

---

[96] Batur, 2014, 147-148.
[97] Sultan Veled bu gezisini torunu Ulu Arif Çelebi ile gerçekleştirmiştir. Ayrıca Arif Çelebi'nin Anadolu'da seyahat ettiği yerler arasında Karaman, Beyşehir, Afyon, Amasya, Niğde, Tokat, Sivas, Birgi, Denizli, Menteşe, Alanya, Antalya, Bayburt, Erzurum gibi şehirler bulunmaktadır.
[98] Daha fazla bilgi için: Uzluk, 1941, 453.
[99] Varlık, 1974, 46; Uzluk, 1941, 453.
[100] Batuta, 2015, 408 ; Aykut 1999, 361-368; Kamil, 1937-1938, 3-90.

Anadolu şehirleri ve Anadolu Beylikleri hakkında oldukça ayrıntılı ve önemli bilgiler vermektedir. Türk tarihine dair kaynaklardan olan İbnî Fazlullah elÖmeri'nin et-Ta'rif'ile Mesâlikü'l-ebsâr, Nâzırü'l-Ceyş'in et-teskîf ve Ebu'l Fidâ'nın Takvimü'l-büldân adlı eserlerinden yararlandığı bilinmektedir[101].

Kalakşendî, Subhu'l A'şa isimli eserinde orta büyüklükte olduğunu söylediği Germiyan Beyliğinin başkenti olan Kütahya'yı Germiyan olarak isimlendirmektedir. Taş yapılı etrafı surlarla çevrili olarak tanımladığı kentte kale hakkında yalnızca *"Şehrin ortasında korunaklı ve sağlam bir kale olup bu da yüksek bir dağın zirvesindedir[102]."* demektedir. Kale hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir.

3.5- Bertrandon de la Broquiere (1432)

Osmanlılar ve güçlenmekte olan İslam devletleri hakkında bilgi toplamak amacıyla Philippe le Bon tarafından gizli bir göreve çıkarılan Broquiere, 1432 yılında Aksaray, Ilgın, Afyonkarahisar'dan geçerek Kütahya'ya ulaşmıştır[103].

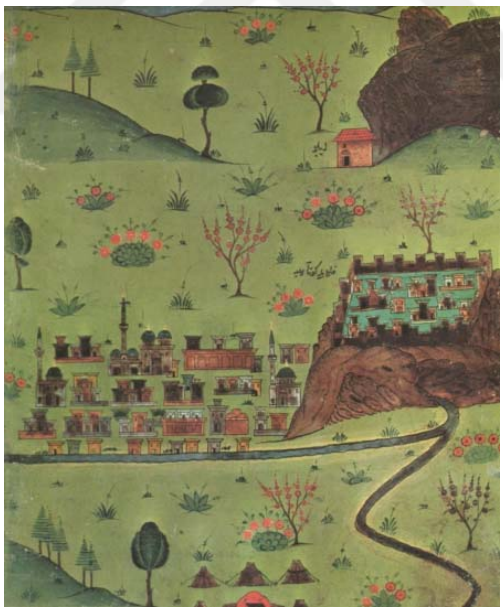
Kütahya'dan *Cotthay* şeklinde bahseden yazar, kale hakkında *"...surların içine kapanmamış güzel bir şehirdir; büyük ve güzel bir kalesi vardır, dağ yönünde, birbiri üstüne üç sıra tahkimatla güçlendirilmiş olan bu kale çifte surlarla son derece iyi korunuyordu, burası Murat Beyin büyük oğluna aitti (Sultan Murad'ın büyük oğlunun adı Alâeddin idi ve Amasya sancakbeyiydi.)...[104]"* demektedir. Broquiere, kale tarihi açısından önem arz eden bir bilgi olan kalenin üç sıra tahkimatla güçlendirilmiş bir kale olduğu bilgisini bizlere vermektedir. 1432 yılında gerçekleştirmiş olduğu seyahatinde kent, Osmanlı yönetimindedir. Evliya Çelebi'ye göre Aşağı Kale, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) tarafından pınarı kalenin çevresine dahil etmek amacıyla inşa ettirilmiştir. 1432 yılında çıktığı seyahati yirmi yıl sonra derleyen Broquiere'nin vermiş olduğu bilgi doğrultusunda Aşağı Kalenin varlığı önceki dönemlere işaret etmektedir.

[101] Detaylı bilgi için bkz: Güzelçiçek, 2019.
[102] Güzelçiçek, 2019, 35.
[103] Eyice, 1975, 85-126.
[104] Arda, 2000; Johnes, 1807, 200-201.

3.6- Matrakçı Nasuh (1533-1536)

Döneminin topografik ressamı olarak kabul edilen Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil'inde vr. 15b'de Kütahya kentinin tam sayfa halinde tasviri yer alır[105]. Bir seyahatname olmamasına karşılık, kentin o yüzyıldaki durumunu anlamak adına tezin bu kısmına eklenmiştir. Cami, kilise ve evleriyle tasvirlenen kentin orta kısma bakıldığında ise kalesi ve mimari yapılarıyla birlikte Kütahya şehri görülmektedir[106].

Minyatürde kale, yüksek bir tepe üzerinde 17 burçla resmedilmiştir[107] (Görsel 3). Matrakçı Nasuh'un Kütahya Kalesi'ni stilize bir biçimde tasvir ettiği, kalenin orijinal plan özellikleriyle karşılaştırma yapıldığında benzerlik bulunmadığı görülür. Aşağı Kale ve İç Kale minyatürde yer almamaktadır. Yukarı Kalenin çiziminde form ve donanım bakımından orijinaliyle benzerlik göstermediği görülmektedir[108]. Kale içirişinde resmedilen cami haricindeki diğer yapıların ise konut olduğu, Nasuh'un boşlukları doldurma amacıyla eklediği belirtilmektedir[109].

Görsel 3: Matrakçı Nasuh, Kütahya Kalesi Minyatürü (Özkan'dan)

[105] Yurdaydın, 1976, s. 42, 49; And, 2004, s. 311
[106] Mahir, 2005, s. 53-55, 175; Mahir 1999, s. 170
[107] Matrakçı Nasuh'un minyatürleri üzerine çalışmalarda bulunan araştırmacılar Kütahya Kalesinin kapısını resmetme konusunda farklı görüşlere sahiptir. Detaylı bilgi için bkz: Özkan, 2022, 78-80;
[108] Özkan, 2022, 78-80.
[109] Yancı, 2021, 23-38.

3.7- Kâtip Çelebi (1609-1657)

XVII. yüzyılın önemli coğrafya bilginlerinden biri olan Kâtip Çelebi, Cihannüma isimli eserinde Kütahya ve kale hakkında *"...Kütahya bir dağın dibinde kurulmuştur. Bu şehir ile kalesinin Sultan Germiyan tarafından yaptırıldığı rivayet edilir. Kütahya, yedi medresesi, Sultan Germiyan'ın Ulu Camii diye bilinen camisi, Eminzade Camii, Yorgancızade Camii, Molla Vacid Camii, Kazasker Halil Çelebi Camii, Karaca Paşa Camii ve Kazasker Hamamı, Balıklı Hamam ki buranın içinde soğuk su ile dolu bir havuz vardır- ayrıca altı-yedi hamamı, bedesteni, çarşıları, hanları, mescidleri, bağ ve bostanları, birçok akarsuyu ve mesire yerleri olan büyük bir şehirdir[110]..."* bilgilerini vermektedir. Kalenin Sultan Germiyan tarafından yaptırıldığı rivayet edildiğini belirten yazar, iç kale inşasını işaret etmiş olması muhtemel görünmektedir. Kale hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir.

3.8- Evliya Çelebi (1671)

Derviş Mehmed Zillî veya bilinen adıyla Evliyâ Çelebi'nin atalarının Kütahya Zeregen mahallesinde ikamet ettikleri, fetihten sonra İstanbul'a yerleştikleri düşünülmektedir. XVII. Yüzyılın önde gelen gezginlerinden biri olan Evliya Çelebi, 1671 yılında Bursa, İnegöl ve Domaniç üzerinden Kütahya'ya gelmiştir [111].

Kütahya hakkında döneminin en ayrıntılı incelemelerinden birini sunan Evliya Çelebi kale ve şehir hakkında "*Kalesi, mavi ve kırmızımsı bir yalçın kaya üzerinde beşgen şekilli, sağlam ve dayanıklı süslü bir yapıdır ki gerçekten cevher yüzüktür. Bu kaleyi gördüğümüzde, bazı dostlar adım sorduklarında birden bu şekilde tarih demişimdir:*

Evliyâya ism ü resmin sordular tarih içün,
İsmine dedi bu şeydâ kale-i gevher nigin.
Sene 1082

Gerçekten de bir tepe üzerinde yüzük taşı gibi durur sağlam bir kaledir. Fırdolayı[112] büyüklüğü aşağı kale ile toplam 3 bin adımdır. Dört tarafı yalçın kaya

[110] Çelebi, 2020, 711-717.
[111] Detaylı bilgi için bkz: İlgürel, 1995, 529-533; Güler, 2015, 173-182.
[112] Çevresi demek.

üzeredir. Etrafında hendeği yoktur. Zira Kahkaha gibi, gayyâ kayaları[113] gibi uçurum kayalardır. İnsan aşağıda olanı fark edemez. Ancak adı geçen aşağı yeni kale eski kalenin kuzey tarafı altında alçak yerdir. Fatih Sultan Mehmed ek olarak yapmıştır. Şehrin alçak yerinde bulunduğundan 100 arşın kadar kesme kaya hendeği vardır. Bu yeni kalenin yapılma sebebi odur ki bu kaya yerinde bir yalçın kaya altında bir değirmen yürütür bir âbıhayat su kaynayıp çıkar. Kuşatma sırasında düşman o suyu zapt edip kale halkı susuzluktan mustarip olmasınlar için bu tatlı su kaynağını kale içine almak için bu kale yapılmıştır. Hâlâ yine yukarı kaleden bu suya inilir yollar vardır. Bu yeni kalenin kuleleri ile toplam 70 kuledir. Ve her kule arası ikişer kulaçtır. Birbirine gayet yakın kulelerdir ve gayet sağlam eski bir yapıdır. Toplam 3 kapısı vardır. Biri doğuya bakar, aşağı çarşıya inilir üç kat demir kapıdır. Bu kapının taşrasının iki tarafında beyaz mermerlerden gösterişli arslan heykelleri vardır. Bu kapı önünde gözcülerin sofalarından bütün aşağı büyük şehir gözükür. Bir kapı da güney tarafına Sultanbağı tarafına açılır ve gayet sağlamdır. Bir kapı da aşağı yeni kaleye inilir. Bu da doğuya bakar. Ve iç kale, bu kalenin güney tarafı bitiminde dört köşe bir kaleciktir. Fırdolayı büyüklüğü bin adımdır. Doğu tarafına bakar bir küçük kapısı vardır. Eski zamanlarda bu kapının tahta kanatlarının yüzüne manda derisi kaplamışlar, demir kapı değildir. Bu kapının iç yüzünde 2 su sarnıcı vardır. Ve 1 mescit, dizdar, imam, müezzin ve kethüda hanesi ile 2 buğday ambarı ve 8 adet de ev vardır. Bunlardan başka yapı yoktur. İçi gayetle boş bir iç kaledir. Ama dış kalede Germiyanoğlu Camii ve 70 adet toprak örtülü nefer evleri vardır. 1 mescit ve 1 âbıhayat çeşmesi vardır. Tanrı'nın hikmeti bu ki böyle yüksek bir dağ üzerinde hayat pınarı çeşme vardır. Aşağı yeni hisarda 20 kadar toprak örtülü evler ve 1 tahta minareli mescidi var. Bu kale içinde akan hayat suyu kale içindeki ve aşağı şehir içindeki değirmenlere gider. Ta eskiden beri aşağı şehirli kasaplardan koyun ciğeri alamazlar. Hepsini kaleli alır. Ellerinde eskinin padişahlarından fermanları var. Aşağı şehirliyle kaleli aralarında ciğer için büyük kavga olur. Hâlâ darb-ı mesel olmuştur ki, kavga ciğer içindir, derler, ama gayet bolluk içinde rahmet şehridir. Bu kale evlerinin yüzleri tamamen kuzey tarafına bakar havadar ve cihannüma[114] güzel evlerdir. Aşağı büyük şehir

[113] İslam inanışına göre, Tanrı buyruklarını yerine getirmeyenlerin içine atılacakları, cehennemde bulunan bir kuyunun ya da derenin adı.
[114] Her yan görülebilecek biçimde yapılmış, camlı çatı katı.

bu kalenin doğusu, kuzeyi ve yıldız rüzgârları tarafında kurulmuştur. Sultanbağı semtleri dere içinde, yeni mahallenin batı tarafı altına ve Zeregen Mahallesi düz ovaya kurulmuş güzel ve şenlikli mahalledir[115]*."* bilgilerini vermektedir. Yazarın anlatısı doğrultusunda kale, 1671 yılında dört tarafı yalçın kayalar üzerinde üç bin adımdır. Aşağı kalenin 1458 yılında Fatih Sultan Mehmet döneminde inşa edildiğini söylemektedir. Mustafa Çetin Varlık, Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bu bilgide tarihi bir yanlışlık yapmış olabileceği düşüncesindedir[116]. Yazarın kale hakkında vermiş olduğu diğer önemli bilgi ise kalenin 70 burçla desteklenmiş olmasıdır. Kütahya kalesinde bazı burçları desteklemek amacıyla artlarına ya da önlerine burçlar inşa edildiği görülmektedir yazarın bu bilgisinde kalenin burcu adı altında hangi burçları saydığı tam olarak bilinmemektedir. Yazar, 1671 yılında kalenin üç kapısı bulunduğunu belirtir. Kapılardan ilkinin, aşağı çarşıya inmek amacıyla kullanılan kapı olduğunu söylemektedir. Çelebi, bu kapının üç kat demir olduğunu ve iki yanında aslan heykelin bulunduğunu ve ayrıca burada gözcü sofalarının bulunduğunu söylemektedir. Günümüzde kapı restore edilmektedir. Demir kapısı ve aslan heykellerinin akıbeti ise bilinmemektedir. Gözcü sofaları ise yıkılmış ve/veya toprak altında kalmıştır. Yalnızca arkeolojik kazılarla bu bilgiyi aydınlatmak mümkün görünmektedir. İkinci kapının, kalenin Sultanbağı tarafında yer aldığını ve gayet sağlam durumda olduğunu ifade eder. Günümüzde 69. ve 70. Burç arasında yer alan bu giriş neredeyse tamamen yıkılmıştır. Üçüncü kapının doğuda yer aldığını ve küçük bir giriş olduğunu belirten yazarın, kalenin kuzeyinde yer alan uğrun kapısı olarak adlandırılan 27. Burçtaki girişten söz ettiği düşünülmektedir. Günümüzde burcun üst kısmı neredeyse yıkılmak üzeredir. Yazar, iç kalenin, kalenin güneyde yer aldığını söylemektedir. Fakat iç kale, kalenin batısında yer almaktadır. Bu bilgi doğrultusunda üçüncü kapının uğrun kapısı olması muhtemel görünmektedir.

1671 yılında kale içerisinde yer alan dini, sosyal yapılardan da bahsetmektedir. Günümüzde sözünü ettiği yapılardan yalnızca iç kale içerisinde yer alan iki su sarnıcı, dizdar hanesi; yukarı kalede bulunan Kale-i Bala Cami; aşağı kalede yer alan su sarnıcı ve su sarnıcının üzerinde bulunan mescit yapısı mevcuttur. İç kalede yer alan su

[115] Çelebi, 2010, 13-21.
[116] Varlık, 1988, 300.

sarnıçlarının üst örtüsünde çöküntüler meydana gelmiştir. Duvarlarındaki sıva izleri yer yer görünmektedir. Oldukça âtıl durumdadır. Dizdar hanesi olarak düşünülen yapı ise 1. Burç içerisinde yer alan odadır. Burç 2002 yılında restore edilmiş olmasına karşılık, içerisinde yer alan oda onarım görmemiştir[117]. Yukarı kalede yer alan Kale-i Bala Cami ise Osmanlı döneminden itibaren birçok onarım görmüştür. Son onarımının 1980 yılında gerçekleştiği bilinmektedir[118]. Kale'de bir dönem iskanın yasaklanması sonucu kale içerisinde yaşayanlar şehre taşınmış ve bu dönemde cami bir süre kapanmıştır[119]. Günümüzde sağlam ve ibadete açıktır. Aşağı kalede yer alan su sarnıcı ve üzerinde yer alan mescit yapısı 2012 yılında restore edilmiştir ve çevresinde kamulaştırma çalışmaları devam etmektedir. Evliya çelebi mescit yapısının minaresinin ahşap olduğu bilgisini vermektedir. Günümüzde minaresi bulunmamaktadır.

3.9- Ebubekir Efendi (1689)

Coğrafyacı Ebubekir Efendi adıyla bilinen Dımaşkî, Fethu'r-rahmânî isimli eserinde Osmanlının eyaletlerini başlıklar altında idari, coğrafi, kültürel, iktisadi ve ticari durumları gibi birçok konu ile coğrafi unsurlara değinmektedir. Şehir ve diğer yerleşim alanlarında bulunan cami, kilise, bedesten, kale, sur gibi toplumsal ve askeri yapıları tanıtmaktadır[120]. Dımaşkî, Fethu'r-rahmânî'de faydalandığı herhangi bir eserin ismini belirtmemektedir. Fakat araştırmacılar bu çalışmasını hazırlarken birçok kaynaktan istifade ettiğini düşünmektedir. Özellikle Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ adlı eserinden faydalandığı ifade edilmektedir[121].

Kütahya ve kalesine dair *"…Ve bu başkent Kütahya vilayeti bir dağ dibinde olup, yüksek bir kaya üzerinde kalesi vardır. Camiler ve yedi medrese vardır. Ortasından Porsuk Suyu geçer ve Sakarya Nehri'ne karışır ve ardı yüksek bir dağdır ki üzerinde birbirinden yüksek kale iki kat ve ortadaki iç kale düşmüştür, adı Kûhrengiz Kale'dir[122]."* bilgilerini vermektedir.

---

[117] 1. Burcun anlatıldığı kısımda detaylı bilgi verilmiştir.
[118] Kalyon, 2000, 30.
[119] Kara, 2020, 366-378.
[120] Gülbal, 2019, 13-18.
[121] Eski Türkçe metni, günümüz Türkçesine çeviren sevgili Prof. Dr. Sedat Bayrakal'a çok teşekkür ederiz.
[122] Gülbal, 2019, 64-164.

Kütahya kalesi hakkında detaylı bir bilgi vermemesine karşılık, kalenin iki kat sur ile çevrelendiğini ve bir iç kalesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Kâtip Çelebi'nin anlatısına oldukça benzemektedir. Bu sebeple şehre geldiği düşünülmemektedir. Muhtemelen araştırmacıların da vurguladığı gibi Kâtip Çelebi'nin anlatısı doğrultunda kaleme almış, şehre uğramamıştır.

3.10- Aşık Mehmed (XVII. yüzyıl)

Yirmi beş yaşlarında yirmi beş yıl süren seyahate çıkan Aşık Mehmed, hayatının sonlarına doğru bu seyahatlerini "Menâzırü'l-avâlim" isimli kitapta toplamıştır. Giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşan eserin ikinci bölümünde on sekiz fasıl halinde yeryüzünden, denizlerden, adalardan, bataklıklardan, göllerden, nehirlerden, dağlardan ve bazı şehirlerden bahseder; daha sonra tabii ilimler, madenler, hayvanlar ve insanlar hakkında bilgiler vermektedir[123].

Kâtib Çelebi'nin de başlıca kaynaklarından olan Menâzırü'l-avâlim, Fr. Taeschner'e göre Kâtib Çelebi'yi Cihannümâ'yı yazmaya sevk eden etkenlerden biridir. Âşık Mehmed'in bu eseri, XVII. yüzyıl coğrafyacılarından Ebû Bekir b. Behrâm tarafından da kaynak olarak kullanılmaktadır[124].

Kütahya'da yaşayan Eskişehirli Mevlevi dervişi Yusuf'tan aktardığı bilgilerle, Rum memleketlerinin içinde değerlendirdiği Kütahya'da bulunan Ulu Cami, Balıklı Hamamı gibi mimari yapılardan ve coğrafi özelliklerinden bahsetmektedir. Kütahya Kalesi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir[125].

3. 11- Joseph von Hammer-Purgstall (1699-1774)

Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi başta olmak üzere birçok önemli eseri Almancaya kazandıran Hammer, Türk ve İslam Tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalarla tanınmaktadır. Kütahya şehrinden *Kutahije* olarak bahseden yazar, Ceramorum agora yani çanak çömlek pazarı anlamının Germiyan kelimesinden geldiğini söylemektedir.

[123] Detaylı bilgi için bkz: Miroğlu, 1991, 553.
[124] Detaylı bilgi için bkz: Ak, 1990, 8-48.
[125] Kâmil, 1937-1938, 3-90.

Ayrıca kentin isminin de bu kelimeden üretilerek oluştuğunu söylemektedir[126]. Kale hakkında,

"Şehre hâkim olan yüksek dağ iki müstahkem hat teşkil eder ki, biri zirvesinde diğeri eteğindedir. Yukarıdaki hat Gevhernigin namıyla anılır[127]." bilgilerini vermektedir.

Hammer'ın kale hakkındaki bilgileri Kâtip Çelebinin kitabında yer alan bilgilere oldukça benzer olduğu görülmektedir. Kitabında Kâtip Çelebi'nin bilgileriyle derlemiş olması muhtemel görünmektedir.

3.12- Paul Lucas (1707)

Fransız asıllı tüccar, doğa bilimci ve doktor olan Paul Lucas, genç yaşlardan itibaren seyahatler gerçekleştirmeye başlamıştır. 1699 yılından 1703'e kadar Akdeniz'e sahili olan bütün ülkeleri ve İran'ı gezen Lucas, 1705-1708 yıllarında ise bugünkü Yunanistan coğrafyasını, Ege Adalarını ve Anadolu'yu dolaşmıştır. Seyahatlerinin sonuncusu hariç hepsini kendisi yayımlamıştır. Son gezisi Güzel Sanatlar Akademisinin onur üyeleri Baudelot de Nerval, Étienne Fourmont ve abbé (başrahip) Banier tarafından kaleme alınmıştır[128].

Kütahya şehrinden Cutaye şeklinde bahsetmektedir. Kalenin durumu hakkında "*…hemen hemen her yeri harabeye dönen kaleyi görmeye gittim; üç duvarla çevrilidir ve 37 evi olduğundan emin oldum. Durumu avantajlıdır: Sarp bir dağın üzerine inşa edilmiştir ve kalenin birçok yönü kulelerle düz bir duvar gibi sık inşa edilmiştir. Sadece paşaları Cutayé'ye vardıklarında selamlamak için kullanılan bronz ve demirden yapılmış birkaç küçük top parçası vardır"*[129]. bilgilerini vermektedir.

Evliya Çelebi'den neredeyse 36 yıl sonra kaleye uğrayan Lucas, kalenin neredeyse harap durumda olduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi ise İç kalede 8, Yukarı kalede ise 70 hanenin bulunduğunu ifade etmektedir[130]. Lucas muhtemelen Yukarı ve İç kaledeki hanelerden söz etmektedir. Lucas'ın tespitleri oldukça önemlidir. Nitekim, onun

[126] Hammer, 1836, 156.
[127] Hammer, 1836, 160.
[128] Detaylı bilgi için bkz: Lokmacı, 2019, 24; Sülüner, 2014, 1-14; Topal, 2014, 102.
[129] Lucas, 1714, 95.
[130] Çelebi, a.g.e.

bilgilendirmelerinden bu tarihlerde artık kalenin büyük bir tahribata uğradığı anlaşılmaktadır.

3.13- Carsten Niebuhrs (1769)

Danimarka kralı V. Frederik tarafından, Ortadoğu İslam coğrafyasında araştırma gezisi yapmak üzere görevlendirilen Niebuhrs, 1761 yılında Kopenhag'dan ayrılarak Ocak 1767 yılında Kütahya'ya gelmiştir[131]. Niebuhrs, Kütahya kentinden Kutähja olarak bahsetmektedir.

Kütahya ve kale hakkında *"...Gözlemlerime göre Kutähja[132] şehri 39°25'lik direk yüksekliğinin altında yer alıyor. Bu şehirdeki konaklama sürem planlama yapmak için çok kısaydı. Ama bir tepenin üzerine kurulmuş olan kaleden bütün şehri görebiliyorsunuz ve buradan bakarak bir kat planı çizdim[133]. Kalenin iki kapısı var ve bir tarafında, dağın eteğinden; küçük bir derenin geçtiği yerde, kale susuz kalmasın diye dağın eteğinde bulunan su kaynağına çift kat duvar çekilmiştir. Ama bu kale, Sultan'ın Asya'daki bütün diğer kaleleri gibi çok harap durumdadır"[134].* bilgilerini vermektedir.

Kütahya'nın konumu ile başladığı yazısında kente uğradığı sırada bir plan çizdiğinden bahsetmektedir. Fakat yazar ülkesine döndüğünde bu çizimi bulamadığını dipnotunda söylemektedir. Kalenin iki kapısı bulunduğunu ve aşağı kalenin varlığından bahseden yazar, kent ve kale hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir. Anadolu'daki ya da diğer bir tabirle Küçük Asya'daki diğer kaleler gibi kalenin çok harap durumda olduğunu söylemektedir. Ayrıca Niebuhrs'un kaledeki iki kapıdan bahsetmesi, Sultanbağı tarafındaki kapının bu tarihten itibaren yıkık olduğu sonucunu doğurmaktadır.

3.14- Guillaume Antoine Olivier (1800)

Entomolog ve doğa bilimci olan Oliver, 1700'lerin sonlarına doğru Avrupa ve İran arasında yer alan geniş coğrafyada araştırma gezileri yapmıştır. 1800'lerin başında gezisi esnasında yapmış olduğu gözlemleri, incelemelerini Voyage Dans l'Empire Othoman l'Egypte et la Perse (Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve İran'da Seyahat) isimli

[131] Detaylı bilgi için bkz: Bilge, 2007, 78-79.
[132] Kütahya.
[133] Yazar kendi kitabında çizimi bulamadığını belirtmektedir.
[134] Niebuhrs, 1837, 136-137.

kitabında bir araya getirmiştir. Üç ciltten meydana gelen bu yazınlarda Anadolu ve İstanbul boğazlarının haritaları gibi önemli unsurlarla birlikte bu coğrafya üzerindeki böcek ve bitki çeşitliliğine dair bilgiler bulunmaktadır[135].

Kütahya'ya hangi tarihte gelmiş olduğunun bilgisi bulunamamıştır. Kendisinden önce kente gelmiş olan Niebuhrs'un anlatılarını dikkatle inceleyerek anlatısında Niebuhrs'un vermiş olduğu bilgilere yer vermektedir. Kütahya kentinden *Kutayeh* şeklinde bahsetmektedir.

Kütahya ve kale hakkında

"…Bu şehir çok büyük, çok kalabalık, çok ticari, çok zengin ve Küçük Asya'nın en önemlilerinden biridir. Sekiz dokuz bin Türk evi var, bin Ermeni ve yaklaşık yüz Yunan evi vardır. Yunanlar, bir yamaçta kalenin alt kısımda yer almaktadır.

Kasabanın bir kısmı ıssız bir höyük üzerine, yıkılmakta olan bir kalenin etrafına kurulmuş; diğerleri gibi, onarılmayı bekleyen ihmal edilmiş eski bir duvarla çevrilidir. Eskiden sadece kalenin muhafızlarına atanan yerleri varmış. Bugün bütün kalede Türkler yaşamaktadır. Ermenilerin ve Rumların orada yaşamalarına izin verilmemektedir.

Kutayeh çok geniş bir vilayetin başkenti ve merkezidir. Anadolu beylerbeyi unvanına sahip ve Asya'nın tüm paşalarından daha üstün görülen bir paşanın himayesindedir[136]." şeklinde bahsetmektedir.

Olivier, kalenin durumu hakkında yalnızca yıkılmak üzere olduğunu söylemektedir. Fakat kentin nüfusu ve nüfusun şehirdeki dağılımı hakkında önemli bilgiler verdiği görülür. Ticari yönden gelişmiş ve zengin olan şehir, Küçük Asya'nın en önemli merkezi konumundadır. Ermeni ve Yunan ailelerin yalnıza kalenin dışında yaşadığı, şehrin kalenin varoşuna bir hayli yayıldığı anlaşılmaktadır. Kalede yalnızca Türklerin yaşadığı ifade edilmektedir. Her ne kadar yıkılmak üzere olsa da kalenin önemli bir savunma hattı olduğunu ve önemli bir konumda olduğu görülmektedir.

[135] Detaylı bilgi için bkz: Gökmen, 1977; https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000006163 (23.07.2023).
[136] Oliver, 1807, 496-500.

3.15- William Martin Leake (1800)

1800 yılında Küçük Asya'da yolculuğa çıkan Leake, ziyaret ettiği bölgelerin coğrafyası ve kültürüne ilgi duymuş ve başta Yunanistan olmak üzere birçok gezi notları ve çizimler yapmıştır. Batı Anadolu'da gerçekleştirmiş olduğu gezilerin coğrafi kaydını yaparak gözlemlerini kitap haline getirerek yayımlamıştır[137]. 29 Mart 1800 yılında Kütahya'ya gelen yazar kendinden önce bölgeyi ziyaret eden seyyahların yazmış olduğu bilgileri değerlendirerek yayınında bahsetmektedir.

Kütahya kentinden *Kutaya* şeklinde bahseden yazar, kent ve kale hakkında

"...Bu, şehir büyüktür ve bir dağın üzerinde yükselen kalenin hakimiyetindedir.

Anadolu'nun Beylerbeyi'nin olağan ikametgahı olan Kutaya, Smyrna, Tokát ve Angora'dan çok daha küçük olmasına rağmen, eyaletin başkenti olarak kabul edilir. Paşa orduyla birlikte Suriye'de olduğundan, yolculara İstanbul'a kadar eşlik etmeleri için atlar ve diğer ihtiyaçları sipariş veren Motsellim[138]görevlendirdi. Kutaya çarşılarında hatırı sayılır miktarda antik sikke ve değerli taşlar toplanabilir.

General Koehler'in rotasında kesin sayılabilecek tek nokta Cotyaeium'dur. Nacoleia ve Dorylæumf'dan çok uzak olmayan Phrygia Epictetus'taki bu şehrin konumu, adının Yunanca Κοτναίova benzerliği, vurgunun özdeşliğini gözlemlediğimizde daha da çarpıcı olan Kutaya'nınkiyle mükemmel bir uyum içindedir[139]" bilgilerini vermektedir. Kale hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir.

3.16- William George Browne (1802)

İngiliz kâşif hakkında yeterli bilgi olmamasına karşın, 1800 yılında İngiltere'den ayrılarak Yunanistan, Küçük Asya ve bazı Sicilya bölgelerini üç yıl gezdiği bilinmektedir[140]. 29 Haziran 1801'de Kütahya'ya gelmiştir.

---

[137] Onar, 2011, 10-11.

[138] Mütesellim, herhangi bir beylerbeyi ve sancakbeyinin görevi nedeniyle eyalet veya sancağında bulunmadığı esnada kendisine vekalet etmek üzere yerine bıraktığı ya da gönderdiği vekildir.

[139]Leake, 1824, 140-145; Ayrıca Malte Brun ve MM. J. B. Eyries tarafından bir derleme yayını olan ve 1820 yılında yayımlanan *"Nouvelles Annales Des Votages de la Geographie et de L'Histoire"* isimli yayın seyyahların Anadolu'da yaptığı gezilere ilişkin seyyahların gitmiş olduğu yerlerden derleme yayını yazmışlardır. s. 158-159'da Leake'nin yayının Fransızca çevirisi bulunmaktadır.

[140] Detaylı bilgi için bkz: Walpole, 1820, 162-165; Chisholm, 1911, 667.

Kütahya kentinden *Kutaieh* şeklinde bahsetmektedir. Kale hakkında yalnızca *"Güney tarafında, üzerinde harap bir kalenin surlarının bulunduğu bir dağ tarafından korunmaktadır*[141]*."* bilgisini vermektedir. Kale ve kente dair detaylı bir anlatımı bulunmamaktadır.

3.17- John Macdonald Kinneir (1818)

1813-14 yıllarında Küçük Asya ve Kıbrıs'ı ziyaret ettikten sonra Konstantinopolis'e dönen Kinneir, oradan Ermenistan ve Kürdistan üzerinden Bağdat ve Bombay'a gitti. Birkaç yıl sonra, "1813–14'te Küçük Asya, Ermenistan ve Kürdistan'da Seyahatlerin Anlatısı, Büyük İskender'in Yürüyüşleri ve On Bin Yunanlı Üzerine Notlar"' adıyla bu gezisini yayımlamıştır[142].

Kütahya kentinden *Kutaiah* şeklinde bahsetmektedir. Cotyaeum'un Anadolu'nun başkenti olduğunu eski dönemlerdeki kadar olmasa da Ermeni ve Rum nüfusuna sahip olduğunu ifade eden yazar, Rum ve Ermeni halkına dair şahsi fikirlerini sunmaktadır. Kent ve kale hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir. Kale hakkında yalnızca *"Cotyæum'un konumunu işgal eden ve bir zamanlar güçlü bir yer olması gereken kalenin kalıntıları duruyor*[143]*."* bilgisini vermektedir[144].

3.18- George Keppel (1831)

Osmanlı coğrafyasında seyahatler düzenleyen Keppel, bu seyahatlerini "Narrative of a Journey across the Balkans and a Visit to Newly Discovered Ruins in Asia Minor (Balkanlara Yolculuk ve Küçük Asya Harabelerine Ziyaret Üzerine Anlatı, 1830)" adıyla yayımlamıştır[145].

---

[141] Walpole, 1820, 114-118; 1820 yılında William George Browne'nin bıraktığı notları derlenerek yayımlamıştır. Orijinal metne ulaşılamamıştır.
[142]Detaylı bilgi için bkz: Lee, 1892, 192.
[143] Kinneir, 1818, 235; 1822 yılında William Bingley tarafından yayımlanan "*Travels in Asia, from modern writers, with remarks and observations*" isimli yayındaki bilgiler (s.69) Kinneir'den alınmıştır.1828 yılında Francis Arundell tarafından yayımlanan *"A Visit to the Seven Churches of Asia"* isimli yayında da (s.269) Kinneir'in Kütahya gezisinden bahsetmektedir.
[144] Küçük Asya'nın tarihi ve coğrafi araştırmalardan biri olan ve editörlüğü Hugh Murray üstlendiği "Historical account of discoveries and travels in Asia" isimli yayının üçüncü kitabında John Macdonald Kinneir'ın Kütahya hakkında anlatısı bulunur. Ayrıca editörlüğünü Conrad Malte-Brun üstlendiği "Universal Geography: Or A Description of All Parts of the World, on a New Plan, According to the Great Natural Divisions of the Globe" isimli birinci kitabın 322'inci sayfasında Hugh Murray ve Guillaume Antoine Oliver'a atıfta bulunmaktadır.
[145] Detaylı bilgi için bkz: Çetin, 2014, 30-59.

12 Aralık 1831 yılında Kütahya'ya gelen gezgin, Kütahya ve kale hakkında *"…Tepenin bir noktasında, kasabanın hemen üzerinde, iyi korunmuş bir Yunan kalesi var. Kapıda beyaz mermerden güzel bir aslan heykeli gördüm. İkiye bölünmüş, ancak parçalar birbirine yakındılar. Kalenin iç kısmında, rehberlerimin eski olduğunu doğruladığı bir hapishane gösterildi. Odanın ortasında, daha modern bir tarihe ait olduğu belli olan büyük bir ahşap makine vardı. Mevcutlarımız ilkesine göre mahkûmların bacaklarını güvence altına almak içindi. Ben gelmeden kısa bir süre önce burası kullanılan fakat bugün hiçbir Türk'ün hatırlamadığı bir hapishaneydi.*

Kütahya'dan geçmekte olan ve Konstantinopolis'e giden bazı birlikler arasında, subaylarına itaat etmeyi reddeden bazı birlikler arasında bir isyan çıkmış gibi görünüyor. Çember liderleri emniyete alındı ve bu hapishaneye konuldu[146]." bilgilerini vermektedir.

Keppel, kendisinden önce gelen gezginler gibi iki aslanlı heykeli gördüğünü ifade ediyor. Biri yıkılmış olsa da diğeri sağlam bir şekilde bu tarihte hala yerinde durduğu anlaşılıyor. Kütahya kalesinde daha önce hiç bahsedilmeyen bir ayrıntıyı bizlere sunan yazar, kalenin içinde hiçbir Türkün hatırlamadığı hapishane yapısından bahsetmektedir.

3.19- Félix Marie Charles Texier (1835)

Fransız asıllı arkeolog ve mimar olan Texier, Fransa hükümeti adına görevlendirilerek, Anadolu ve İran'da çeşitli araştırmalar yapmıştır. Anadolu'da İznik, Bursa, Pamukkale, Kula, Çorum, Kütahya yörelerinde sur, cami, medrese gibi çeşitli yapıların planlarını çıkartmış ve yapılardaki kabartma, bezeme gibi süsleme unsurlarını resmetmiştir. Yazar, ilk seyahati olan 1833-1837 yılları arasında Kütahya'ya uğramıştır[147].

Kütahya ve kale hakkında *"…Kütahya şehri, yüksek bir kayanın eteklerini işgal eder. Etrafını çeviren bahçeleriyle içindeki camileri; ona bir büyük şehir görüntüsü verir. Hisar surları yoktur, kenar mahallelerle yazlık evleri, asıl şehirle bitişir.*

İsmi Kütahya kelimesiyle biraz bozulmaya uğrayarak korunmuş olan Cotyoeum şehrini Strabon, Phrygia *şehirleri içinde almıştır. Arazisini sulayan Porsuk (Pursak)*

[146] Keppel, 1831, 179-181.
[147] Detaylı bilgi için bkz: Çetin, 2014, 30-32

Thymbrius nehri, bu sahanın doğu sınırını oluşturur. Bu şehir, gerçekte Esope'un doğduğu memleket ise, tarihi kuruluşu çok eski bir döneme, milattan önce VI. yüzyıla kadar gider. Şimdiki Cotyoeum şehrinde, eski eserlerden dikkat çeken hiçbir şey kalmamıştır. Bununla beraber Cotyoeum şehri, bir episkoposluk merkezi kalmış ve şimdiki gelişmesine bakılırsa, sürekli olarak bir ticaret merkezi olmuş ve önemli miktarda oturanları bulunmuştur. Eski eserlerin kalmaması ise hep aynı nedenlerden dolayıdır. 1390 yılında, Sultan Bayezid zamanında Kütahya şehri, Phrygia'nın başkenti olarak tanınmıştı. 1402 yılında Ankara savaşından sonra Timur tarafından ele geçirilerek, halkı esir olarak götürüldü. Kütahya şehrinin Germiyan adından hareket ederek tarihçi Hammer, bu şehrin meşhur Ceramorum Agora, yani "çanak-çömlek pazarı" adı verilen ve genç Keyhüsrev (Cyrus)'in ordusuna geçit olan ovada kurulduğu sonucunu çıkarır. Rennel, bu varsayımı kabul etmektedir. Ovanın, Kütahya'dan çok uzak olduğunu zannetmiyoruz; çünkü vilayetin Kutayah ile Uşak arasındaki kuzey kısmı, çok dağlık ve dolayısıyla bir ordunun geçmesi için yol vermeye uygun değildir. Kütahya'nın, yeri açısından askeri önemi vardır. Genç Keyhüsrev, savaş ilan etmemiş olmakla beraber, askerini güvenli yerlerden geçirmek istemişti. Buranın dağlık kısmı ise o şartlara sahip değildi. Ceramorum Agora kelimesinin Germiyan (Kermian) adına benzemesi ise rastlantıdır. Bu Germiyan adı, ilk sultanlar zamanında, bu sahada hâkim olan bir emir ailesinindir.

Bizans imparatorları zamanında, Kütahya şehri çok önemli bir yer olmuştu. Şehre her tarafından hâkim yüksek ve sarp bir tepeye, kale yapıldı ve bir kuleyle tahkim edilmiş iki kat sur içine alındı. Bu kalenin, eski Cotyoeum şehrinin yerini işgal ettiğinde şüphe yoktur. Eski şehirlerin çoğu, gerçekte yüksek yerlere yapılmıştır. Bundan başka, şehrin diğer mahallelerinden çok, bu kalenin etrafında eski eser parçaları görülür. Duvarların içinde sütun gövdeleri, sütun başlıkları ve kenar taşları vardır. İki parçaya bölünmüş öte berisi kırık bir aslan heykeli, iyi bir sanat dönemini gösterir. Buradan itibaren, artık mermer aslanlar sahasına geçilir. Bu saha, Konya'nın ötelerine ve kuzeyde Ankara'ya kadar uzanır. Bu hayvanın çok sayıda heykellerine rastlanmayan şehir, çok azdır.

Kalenin suru içerisinde, bir Bizans kilisesi vardır. Harap halde olmakla beraber, bazı resim ve işlemeleri ayırt edilebilir. Alt kısmı, üst düzey insanların gömülmesi için

mağaradır, Kutayah'da bulunduğum sırada, tamamen sağlam kalmış bir Lahit çıkarmışlardı. Bunu tekrar yerinde bulmak ümidi zayıftır. Çünkü Türkler, böyle eserleri sırf tarihi önemi hissiyle çıkarmazlar; Bizans valisinin bu lahdi de belki bir çeşme yalağı olacaktır.

Bu lahit, beyaz mermerden yapılmıştır; ön yüzü dört kısma ayrılmış ve bunlar kabartma ayaklar ve kemerler yontularak işlenmiştir. İki uçlarındaki iki yayın ortasında, birer Yunan haçı kazınmıştır; ortaya gelen yayların biri, oldukça sıradan yapılmış ve tarihin en eski dönemlerinden beri tekrar edilegelmiş bir konuyu içermektedir: Ayrı bir aslan, bir geyik ya da ceylanı paralıyor. Sırf Asyalı olan bu örneğin şekline, Babil sütunlan üzerinde, Persepolis eserlerinde, Likya Hihitlerinde, devamlı olarak rastlanır. Çok sayıda Yunan, Phrygia ve Roma eserleri, bize bu konuyu, sadece aslanın yediği hayvanın türü değişmek, fakat mutlaka ot yiyen türünden, örneğin bir boğa, bir ceylan ve hatta bir tavşan olmak üzere sürekli olarak tekrar etmiştir. Bu lahdin işareti gibi, Hristiyanlar bu şekli kabul etmişlerdir. Bu şeklin aslı, belki de sırf astronomiye aitken, daha sonra anlamı değişerek halkın gözünde iyilik ve kötülüğün mücadelesini sembolize etmeye dönüşmüştür.

Bu eserdeki gibi diğer eski eserler üzerinde tarih bulmak, çok az görülür bir rastlantıdır. Kitabe korkunç şekilde hatalı olan imlasına rağmen Yunan dilinin Yunanistan'da konuşulduğu biçiminin telaffuzuyla aynı uyumu sağlar.

Bu lahdin resmini önce de arkeoloji dergisinde yayınlamıştık. Burada, Yunanca kitabesini tercüme ettiğimiz lahdin üzerinde, ilginç bir kayıt vardır ki o da 1071 yılında Bizanslıların Kütahya'ya sakin bir şekilde sahip olmalarıdır. Bu lahdin sahibi, hiç şüphesiz şehrin valisiydi: "Protospathaire (İmperial) ve Asya generali, Allah'ın kulu Gregoire, burada yatıyor, X. dönemin 31 Ağustosu. Yıl 6579." Bu yıl 1071 yılına rastlıyor.

Lahdin diğer orta kısmındaki kartal resmine göre, ölenin imparatorluk katında yüksek bir yeri vardı. Gerçekte Protospatheire, yani "kılıç taşıyanların", Bizans sarayında büyük görevleri vardı.

Kale duvarlarından birinin arasında, bazı mimari süsleme parçalan olduğu gibi, bir yerinde de çok kötü yapılmış ikinci bir mermer aslan başı vardır. İçeri avlu, yani iç

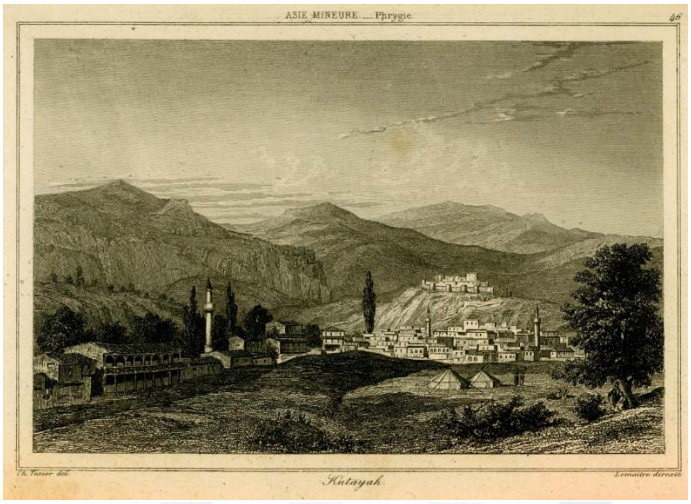
kalede, gerçekten bir şaşkınlık örneği olan bir top gördük. Bu top, yan yana dizilmiş demir çubukların üzerine, demir çemberlerle geçirilerek meydana gelmiştir. Bu top, 1430-1450 yıllan arasında Türklerin ilk yaptıkları olsa gerektir.

Eski Cotyoeum şehrinin eserlerinden hiçbir şey kalmamış ve onun taşları, yeni eserler yapımında kullanılmıştır. Bununla beraber mezarlıklada bazı terk edilmiş yerlerin şura burasında, tarz ve şekli Çavdarhisar (Aizani)'daki taşlara benzer bazı eski eserlere rastlanır.

Kütahya'nın nüfusu, on beş bini geçer: Bunun üçte ikisi Müslüman ve biri Ermeni-Rum karışık Hıristiyan'dır[148]*."* bilgilerini vermektedir.

Kütahya isminin kökenine dair düşüncelerini ve araştırmaları paylaşan yazar, kalenin Bizans İmparatorluğu zamanında önemli bir konumda olduğunu söylemektedir. Ayrıca, kentin ve kalenin gravürünü yapmıştır (Görsel 4). Kalede olması gereken eski eserlerin, kalenin etrafında bulunduğunu devşirme malzeme olarak yeniden kullanıldığını belirtmektedir. Kalenin girişinde olan aslanlı heykellerin kırıldığını ekler. Kalenin içerisinde yer alan günümüzde konumu tam olarak bilinmeyen Bizans kilisesinin harap bir durumda olduğunu bazı duvar resimlerinin ve işlemelerinin ayırt edildiği, kilisenin alt kısmında üst düzeyde bulunan kişilerin gömülmesi için mağara bulunduğu buradan tamamen sağlam olarak belirttiği bir lahit çıkarıldığını ifade eder. Lahdin yeniden bulunma ihtimalinin düşük olduğunu eklemektedir. Günümüzde lahdin akıbetinin tam olarak bilinmemesi yazarı haklı kılan bir unsurdur. Kitabesinde "Protospathaire (İmperial) ve Asya generali, Allah'ın kulu Gregoire, burada yatıyor, X. dönemin 31 Ağustosu Yıl 6579." yazan lahdin tarihi 1071 yılına denk gelmektedir. 1071 yılında Kütahya'nın Bizanslıların himayesinde olduğu bilinmektedir. Texier, lahdin görselini de gezi yazısına eklemektedir (Görsel 5). İç kalede, 1430-1450 yıllarında yapılan bir top gördüğünü ifade etmektedir. Bu topların ne zaman kaleden ayrıldığı bilgisi ne yazık ki bulunamamıştır. Kale hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir. Kalenin duvarları içerisinde sıklıkla devşirme malzeme gördüğünü vurgulamaktadır. Dönemleri farklı olan bu eserler kalenin çeşitli dönem onarımlarına işaret etmektedir.

[148] Texier, 1865, 391-393.

Görsel 4: Kütahya Kalesi. (Charles Texier'den)

Görsel 5: Kütahya Kalesi'nden çıkarılmış olan mermer lahidin bir çizimi. (Félix Marie Charles Texier 1865)

3.19- Charles Fellows (1838)

Osmanlı coğrafyasına yaptığı sayısız keşif gezileriyle tanınan İngiliz arkeolog ve kâşif olan Fellows, ilk seyahatini 12 Şubat 1832 yılında Lydia, Mysia, Bithynia, Phrygia, Pisida, Pamphlyia, Lycia ve Caria antik şehirlerine düzenlemiştir[149]. Bu gezileri esnasında Küçük Asya'nın planı çıkartmıştır (Plan 1).

Kütahya ve kale hakkında neredeyse hiçbir önemli bilgi vermemektedir. 22 Martta şehre ulaşırken yolculuğunun sert geçmesi sebebiyle yalnızca *Kootaya* olarak bahsettiği Kütahya'nın bir kalesi olduğunu ayrıntıya hiç girmeden bahseder[150].

[149] Detaylı bilgi için bkz: Schiffer, 1999, 372-373.
[150] Fellows, 1838, 149.

Plan 1: Küçük Asya (Charles Fellows, 1838)

3.20- Le Spectateur militaire; Recueil de science, d'art et d'histoire militaires (1839)

Editörlüğü Chez M. Noirot tarafından yapılan "Le Spectateur militaire; Recueil de science, d'art et d'histoire militaires"in 27. Cildinde Kütahya hakkında bilgiler bulunmaktadır. Fakat eser hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. 1839 yılında yayımlanan kitabın kale hakkında bilgi içermesinden dolayı tezin bu kısmına eklenmiştir.

Kütahya hakkında nüfusun o yıllarda 30.000 olduğunu ve kulelerle çevrili basit bir kalesi olduğu bilgisinin paylaşıldığı yayında, Kütahya kalesinin kulelerinin o yılda sağlam olduğu bilgisine ulaşılmaktadır[151].

3.21- M. Baptistin Poujoulat (1840)

Haçlı Seferleri hakkında yeni ayrıntılar aramak için görevlendirilen Poujoulat, "Voyage dans l'Asie mineure en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie en Palestine et en

[151] Noirot, 1839, 273.

Égypte" adlı eseri, Poujoulat'ın Michaud ve kardeşine gönderdiği mektuplarından derlemiştir[152].

Kutayeh olarak bahsedilen gezi yazısında kale, Poujoulat'ın ziyareti esnasında oldukça bakımsız, yıkık surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. *"Kutayeh, büyük yıkık surlarla çevrili demir kapılı kalesi"* cümlesinden 1840 yılında kalenin demir kapısının yerinde olduğu bilgisine ulaşılmaktadır*[153]*.

3.22- Charles Macfarlane (1850)

1827 yılında ilk kez Türkiye'ye gelen ve on altı ay burada kalan Macfarlene İstanbul ve çeşitli vilayetlerde kalarak dönemin siyasi yapısına dair gözlemlerini aktardığı yayınlarından yirmi yıl sonra Osmanlı coğrafyasını farklı bir gözle bakmayı amaç edinerek bir seyyah gözüyle bu coğrafyada incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemeleri dört kitap altında anlatan Macfarlane "Turkey and its Destiny: The Result of Journeys" adlı kitabında 1847-1848 yıllarında ülkenin bulunduğu hali ve coğrafyasına dair gözlemlerini 1850 yılında kitaplaştırmıştır. Bu yolculuğunda Kütahya'ya da uğrayan Macfarlane kitabında Kütahya ve Kütahya kalesine dair önemli bilgiler vermektedir[154].

Kütahya ve kale hakkında *"... Kütahya'nın batıdan yakın mesafeden manzarası bir tepenin sarp yamaçlarından yukarı çıkan camileri ve minareleri, muazzam kalesinin kalıntıları ve sağlam, kalın ve birbirine yakın duran devasa kara kuleleriyle, kasabanın arkasındaki sarp bir dağda ve hepsinden daha yüksek, ovanın ölü düzlüğünden daha yüksek görünen ormanlık dağlarla son derece çarpıcı, romantik ve Türkiye'de gördüğümüz en güzel manzaralardan biriydi.*

Ertesi gün hava düzelince eski kaleye çıktık ve harabeler arasında hiç de fena olmayan bir iki saat geçirdik. Durum harika. Aşağıdaki ovadan öyle görünmese de, yüksek kale-tepe ormanlık alandan tamamen ayrıdır; aralarında genişçe bir vadi uzanır. Kalenin yan tarafındaki uçurumlar dik bazı kısımları oldukça sarptır. Siperli ve büyük kuleli duvarlar bu uçurumların kenarları boyunca uzanır, uçurumlara ve vadinin dibine inen ilginç bir zikzak yoluna çıkan alçak dairesel kemerli bir kapı vardır. Bu kapının

[152] Poujoulat, 1840, 139-144.
[153] Poujoulat, 1840, 139-144.
[154] Detaylı bilgi için bkz: Doğan, 2020, 61-81.

ardında geniş ve uzun bir düzlükte, parçalanmış duvarlar, eski yerleşime ait kalıntılar bulunmaktadır. Buradan, kalenin şehre doğru uzanan uzun ve dik bir inişi vardır. Yukarı kale harabelerle kaplıdır. Her biri muazzam kalınlıkta duvarlara sahip olan kalede kuleler kule içinde, kaleler kale içindedir. Dış surlardaki kulelerin sayısı çok olmalı. Bu kuleler, kukoor[155]'tan yaklaşırken gördüğümüz gibi, batı yakasında bulunan kuleler en muazzam olanlarıydı. Buradaki yapıtlar kalenin yansıması gibidir; kare kuleler, yuvarlak kuleler, fıçı biçimli kuleler, altıgen ve sekizgen kuleler tepenin dik eğimine nazaran birbirinin altına iner ancak hepsi birbirine oldukça yakındır. Daha önce hiç görmediğim bir şekilde aralarında neredeyse hiç duvar ya da perde yok gibidir. Burada yirmi dört kule saydık fakat kale eteğinde iki üç kule yıkıktı. Ortadan çıkıntı yapan fıçı biçimli kuleler çok ilginçtir; tepenin üzerinde veya platforma yakın seviyede dururlar. Kalenin tüm alanı o kadar geniştir ki, içine altı Edinburgh kalesi yerleştirile bilinir ve hala boş yeriniz olabilir. Bu muazzam savunma yapılarında tuğla, taştan daha büyük bir bileşendir. Tuğlaların çok büyük bir kısmı Antik Roma dönemine ait, yassı güzelce yapılmış ve fırınlanmış ve çoğu taştan daha sert ve daha az bozulabilir kalitedir. Kalenin büyük bir kısmı Roma yapısı gibi görünüyor; ama daha çok modern eller eski malzemeleri işlemiş gibiydi. Roma'nın fethinden çok önce ve hatta ülkenin Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden çok önce bu tepelerde bir kale vardı kuşkusuzdur. Şimdi kalanların büyük bir kısmı, Doğu İmparatorları tarafından zenginlikleri, güçleri ve gebe kalma cesaretleri ellerinden alınmadan önce inşa edilmiş olmalı ve XII. ve XIII. yüzyıllarda, İmparatorluğun istilası veya tehdidi altındayken onarılmış olmalıdır. Aşağı kalede Ceneviz cumhuriyetinin arması bulunan bir yazıtta, o devletin tebaasının burada meşgul olduğu ima edilmektedir. Kütahya kalesinin savaş veya fırtına nedeniyle bükülmüş kuleleri, mazgallı duvarlar, karanlık geçitler, dolambaçlı galeriler, alçak, karanlık kemerler içinde romantizmin tüm öğelerini barındırıyordu. Bizi kalenin güney doğusuna götürdüler. Kalenin yan tarafında, tuhaf bir şekle ve olağanüstü uzunluğa sahip iki pirinç menfez vardı: deliğe dört librelik bir topu güçlükle giriyordu; ama yerde yatan parçalar yaklaşık yirmi fit uzunluğundaydı: ağızları geniş bir duvarın içinden yüksek ağaçlıklı

[155] Bahsedilen yer bulunamadı.

dağa doğru bakıyordu, yanlarında ne araba vardı ne de böyle şeylerin olduğuna dair herhangi bir işaret vardı[156]." demektedir.

Macfarlane, daha önce diğer gezginler tarafından bahsedilmeyen bir yönüyle kaleyi incelemektedir. Yazara göre kale, dışarıdan yıkık görünmesine karşılık içerisinde girildiğinde dışarıdan göründüğü kadar harabe olmadığını belirtir. Kalenin girişi olarak bahsettiği kemerli kapı muhtemelen günümüzde yıkılmış durumda olan 69. ve 70. Burç arasında yer alan kapıdır. Yukarı kalenin tamamen harabelerle kaplı olduğunu söylemektedir. Herhangi bir haneden söz etmemektedir. Macfarlane, kaledeki burç sayılarının oldukça fazla olduğunu daha önce hiç görmediği şekilde neredeyse aralarda duvar yokmuşçasına inşa edildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca burçların çeşitli formlarına değinmektedir. Kare, yuvarlak, fıçı, altıgen ve sekizgen formlarda olduğunu ifade eder. Fıçı biçimli olarak bahsettiği burç muhtemelen bugün halk arasında Hoşafçı olarak adlandırılan 65. Burçtur. Kalenin büyüklüğünü ifade etmek için altı Edinburgh kalesinin içine sığacağını söylemektedir. Kaleye Sultanbağı tarafından bakan yazar, burada 24 kule saydığını bunların birkaç tanesinin yıkık olduğunu belirtir. Ayrıca kalenin tarihlendirilmesine dair önemli yorumlarını da bu gezi yazısına eklediği görülmektedir. Yazara göre kale, Doğu Roma tarafından inşa edilmiş, XII. veya XIII. yüzyılda saldırılara karşı büyük oranda onarılmıştır. Kalenin tarihlendirilmesi yolunda önemli yorumlardan biridir. Aşağı kalede Ceneviz Cumhuriyetinin arması bulunan bir yazıttan bahsetmektedir. Fakat günümüzde bu yazıtın nerede olduğu bilgisi bulunmamaktadır.

3.23- Andreas David Mordtmann (1852)

Anadolu'da yaptığı seyahatleriyle Anadolu'nun çeşitli yerlerini gezerek gördüklerini geniş bir şekilde kaydetmiş, özellikle mevcut yerleşim merkezlerinin antik dönemle olan bağlantılarını ortaya çıkarmaya, eski adlarını tespit etmeye ve buralarda yaşayan insanların dini, etnik ve ekonomik durumlarını açıklayan yazar, 1852 yılında Kütahya'ya gelmiştir[157].

Kütahya kentinden *Kiutahia* şeklinde bahsetmektedir. Kale ve kent hakkında

[156] Macfarlane, 1850, 301-302.
[157] Görgün, 2020, 284-285.

"Yukarı kale, şehrin batı ucunda bir tepenin üzerinde yer alır. Tamamen harap durumdadır. Burada iki top vardır. Bahsedilen diğer toplar İstanbul'a yollanmıştır. Hala üç dört tane büyük sarnıç görünmektedir. Bunlar kullanılamaz hale gelmişlerdir. Şehrin hapishanesi de buradadır. Fakat o da yıkılmıştır. Onun yanında bir de eski, 1395 yılına ait bir cami vardır. Kalede birkaç Türk ailesi barınır[158]." bilgilerini vermektedir.

Mordtmann, kale hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir. Kalenin tamamen harap durumda olduğunu belirten yazar, kalede üç dört tane sarnıç yapısından söz etmektedir. Günümüzde iç kalede iki adet sarnıç yapısı bulunmaktadır. Şehrin hapishanesinden bahseden yazar yapının yıkıldığını belirtmektedir. Mordtmann hapishane yapısının, caminin yanında yer aldığını söylemektedir. Kendisinden önce şehri ve kaleyi ziyaret eden gezginlerde bu bilgi bulunmamaktadır.

3.24- Georges Perrot, Edmond Guillaume, Jules Delbet (1861)

Fransız sanat tarihçisi, 1861 yılında Fransa hükümetince, Anadolu'da arkeoloji araştırmaları yapmakla görevlendirilmiştir. Bu seyahatte gördüklerini ve edindiği bilgileri 1864'te Paris'te kitap halinde yayımlamıştır. Perrot, söz konusu seyahatini mimar olan Edmond Guillaume, doktor Jules Delbet[159], bir tercüman ve bir Müslüman elçi ile gerçekleştirmiştir[160].

Kütahya ve kale hakkında *"...Bugün bir sancak veya bölümün başkenti olan modern Koutahia[161] kasabası, yüzyıllarca neredeyse hiç değişmemiş olan adından da anlaşılacağı gibi, antik KOTIAION kentinin yerini kaplar; ancak antik Yunan ve hatta Roma İmparatorluğu'ndan kalma hiçbir anıt korumamıştır. Sık sık onarılan kale, Bizans zamanına, muhtemelen Justinianus zamanına kadar uzanıyor. Hiçbir şekilde güzelliği hedeflemeyen, ancak kendi türünde oldukça güçlü ve oldukça düzgün olan bir yapıdır; Çok sayıda kule ile çevrili kapalı alan, çok iyi kurulmuş tonozları, büyük ve derin sarnıçları içerir[162]."* bilgilerini vermektedir.

---

[158] Mordmann, 1972, 59.
[159] Jules Delbet aynı zamanda iyi bir fotoğrafçıdır.
[160] Kuran, 1997, 149-154.
[161] Kütahya.
[162] Georges & Edmond, 1972, 29; Noêlle Roger 1930 yılında yayınladığı "En Asie Mineure - La Turquie du Ghazi" kitabında sayfa 196-203 arasında Kütahya kalesi hakkında bilgiler vermektedir. Perrot'a atıfta bulunan yazar, kale hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir.

Kalenin sık sık onarım gördüğünü vurgulayan yazar, kale tarihinin Justinianus zamanına değin uzandığını düşünmektedir. Kale hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir.

3.25- Clement Huart (1891)

Huart, Albert Helbig adında bir arkadaşı ile 1891 yılının mayıs ayında İstanbul'dan ayrılarak Mudanya, Bursa, Kestel, Yenişehir, Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Kütahya, Çavdarhisar, Afyonkarahisar, Çay, Akşehir üzerinden Konya'ya geçmiştir. Seyahati esnasında kopyalarını aldığı kitabeleri "Epigraphie arabe d'Asie Mineure" başlığı altında toplamıştır. Haçlı ordusunun Anadolu'daki güzergahını takip ederek hazırladığı seyahat notlarını ise "Konia, la ville des derviches tourneurs. Souvenirs d'un voyage en Asiemineure" adıyla 1897 yılında yayımlamıştır[163].

Kütahya ve kale hakkında *"…Parlak bir sabah güneşinin altında kaleye tırmanıyoruz… Kortejimiz daha çok belediye memurlarından kurulu…Hiçbiri şehri tanımıyor… Bizi zorluk çekmeden takip ediyorlar. Ancak sabahtan beri bize büyük bir gururla şehri tanıtmaya çalışan belediye reisi birdenbire ortadan kayboluyor. Bu ansızın gidişin sebebini öğrenmeye çalışıyoruz… Şehirde dolaşan söylenti ile ilişkili olduğunu belirtiyorlar. Güya bu kale harabesine çıkan her memur, kısa süre sonra işinden atılmış. Saf bir yerli olan başkanın neden bizimle gelmediğini böylece kolaylıkla anlıyoruz. Diğer memurlar Kütahyalı olmayıp İstanbul'dan veya başka yerlerden geldikleri için batıl inanışa pek aldırmıyorlardı. Söylenenin doğru olduğunu, aşağı indiğimiz sırada anladık, reis bizi güleç bir yüzle bekliyordu.*

Kalede bugün ne kırık mermer aslan ne de Texier'in bildirdiği Bizans lahdi yer almaktadır. Büsbütün boş dönmemek için kırlangıç yuvaları ve örümcek ağları arasından uzanarak bin bir güçlükle caminin kitabesini ve bir mezar taşını iyi kötü kopya ettik. Hiçbir değeri olmayan bu taşın üzerinde şunlar yazılıydı:

[163] Detaylı bilgi için bkz: Eyice, 1998, 262-264; Seyahatnamenin bütünü, kitabeler ve resimler işlenmeden 1978 yılında "Tercüman 1001 Temel Eser" serisi için "Mevleviler Beldesi Konya" adıyla Nezih Uzel tarafından çevrilmiştir.

"Lucius ve Sokrates, Babaları Lucius ve anneleri Loadamia'nın hatırasına…"[164]. bilgilerini vermektedir.

Kütahya kalesinden daha önce bahseden gezginlerin o güne değin görmüş olduğu aslan başlı heykellerin ve lahdin bu tarihten itibaren kaybolduğu fikri ortaya çıkmaktadır. Fakat kendisinden sonra gelen gezgin Cuinet heykelleri gördüğünü ifade etmektedir. Akıbetleri hakkında detaylı bir bilgi bulunamamıştır. Caminin yakınında yer alan hazirede bir mezar taşı bulan yazar, caminin ve mezar taşı üzerinde yazanları kopyalamıştır.

3.26- Vital Cuinet (1894)

Fransız coğrafyacı ve oryantalist Vital Cuinet, Fransız Genel Borçlar idaresi (Düyun-u Umumiye) tarafından müfettiş olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarının tespit etmek ve envanterlerini çıkartmak için, tarihi kesin bilinmemekle birlikte; 1890 yıllarında Anadolu'da, görevi gereği yapmış olduğu seyahatinde salnameleri de inceleyerek; XIX. yüzyıl Osmanlı sancaklarının ve sancaklara bağlı kazaların yönetim, nüfus, idari, etnik, dini, coğrafi ve sosyoekonomik yapısı ile üretim gelirleri üzerinde çalışmalar yapmıştır[165].

Kütahya ve kale hakkında *"…Yüksek, sarp bir tepenin eteğinde oturan, sık kulelerden oluşan çift katmanlı duvarla çevrili bir Bizans müstahkem kalesi bulunan Kütahya, Poursak tarafından sulanan ova havzasının kenarında büyük bir şehir görünümündedir. Gerçekten de 1071'de hala ona sahip olan Doğu imparatorluğu için çok önemli bir kale olduğunu biliyoruz. Kerman'ı başkent yapan Selçuklu şehzadeleri zamanında da durum aynıydı. Bugün bile cami bahçelerinin ortasından göğe yükselen çok sayıda minaresi, geniş varoşları, etrafını saran ve şehrinkilerle birleşerek görünüşünü genişleten kır evleriyle hoş bir manzaraya sahip. Oldukça güçlü bir havası var.*

Muhtemelen Bizans surlarının bugün hala ayakta durduğu yeri işgal eden eski Cotyæum, şüphesiz en eski antik çağa kadar uzanıyordu, çünkü Suidas, orada,

[164] Huart, 1978, 159.
[165] Detaylı bilgi için bkz: Cuinet, 1879, 342-360; Seyyahın bu çalışması 1891-94 yıllar arasında 4 cilt halinde Paris'te yeniden yayınlanmıştır.

çağımızdan 500 yıl önce Delphi sakinleri tarafından öldürülen büyük fabulist[166] *Ezop'un doğum yeriydi. Strabon tarafından Phrygia Epiktetosu'nun ana şehirlerinden biri olarak anılır.*

Ancak, kalenin duvarlarına gömülü heykel parçaları ve biri kırılmış ve parçalanmış iki mermer aslan dışında, antik çağlardan çok az kalıntı vardır. Diğeri daha iyi korunmuş olmasına rağmen çok kötü bir işçiliği vardır. Hristiyanlık dönemine ait ilginç kalıntılar arasında kalenin etrafının ortasında yer alan yıkık bir Bizans kilisesinden bahsetmeliyiz; onu süsleyen resimler hala görülmeyi hak ediyor. Bu kilisenin altındaki bir tonozda, mükemmel bir şekilde korunmuş beyaz mermerden bir lahit keşfedildi, üzerinde Yunanca bir yazıt olduğunu söyleyen M. Ch. Texier, bunu şöyle tercüme etti:

"Tanrı'nın kulu Gregory, protospathairus (emperyal) ve Asya'nın generali, 10. iddianamenin 31 Ağustos'unda uykuya daldı. 6579 yılı." O yıl, 1.071'e karşılık gelir.

Bu tarihten birkaç yıl sonra, 1085 civarında, Selçuklular, Kermân emirlerinin veya beylerinin başkenti olan Kütahya'da Rum padişahlarının ve aynı ırktan prenslerin hüküm sürdüğü Koniah olarak bilinen Türk İmparatorluğunu yeni kurmuşlardı.

Osmanlı padişahı Murad'ın oğlu Bayazid ile nişanlı olan bu hanedan prensesi, Bursa'nın imparatorluk sarayında evlilik kutlamalarının yapıldığı gün, 1380 yılında genç şehzadeye, Sémav(Simav), Gumuç, Tavşanlı ve Kütahya'nın önemli kasabalarını çeyiz olarak getirilmiştir[167]*."* bilgilerini verir.

Cuinetin, çift katmanlı olarak bahsettiği kale surunun iç kale mi aşağı kale mi olduğu ne yazık ki anlaşılmamaktadır. Kalenin duvarlarına gömülü heykel parçalarından ve iki mermer aslandan bahsetmektedir. Bizans kilisesinden bahseden yazar kilisenin, duvar resimlerinin görülmeye değer olduğunu ve bu yapının altında bir tonozda, mükemmel bir şekilde korunmuş beyaz mermer lahitten söz eder ve kendisinden önce kaleye uğramış olan Texier'in çevirisine yer vermektedir.

[166] Hikâye anlatıcısı.
[167] Cuinet, 1894, 204.

3.27- The Encylopedia Britannica. Distionary: Of Arts, Sciences and General Litetature (1894)

Bir seyahatname olmaması ve kale hakkında önemli bilgiler içermemesine karşılık, 1894 yılında kentin nüfusu hakkında önemli bilgiler içermesinden dolayı tezin bu kısmında değerlendirilmiştir. İngiliz ansiklopedisi kent ve nüfusu hakkında

"KUTAIAH, KUTAYA ya da KIUTAHIA, Küçük Asya'da Khudavendikiar vilayetine bağlı bir sancağın başşehri olup, eski Sangarius olan Sakaria'nın bir kolu olan Pursak nehri üzerinde yer alır. Kasaba, Küçük Asya'da Konstantinopolis'ten Halep'e uzanan büyük yolun önemli bir noktasında yer almaktadır. Yoğun bir ticarete ve 40.000 ila 60.000 arasında olduğu tahmin edilen bir nüfusa sahiptir. Kutaiah, Cotiæum ile özdeşleştirilmiştir[168]. "bilgilerini vermektedir.

Önemli bir yol güzergahında bulunan kentin 1894 yılında kalabalık bir nüfusu olduğu görülmektedir. Sıklıkla farklı şekillerde ifade edildiğini gözlemlediğimiz kentin isminin birkaç yazım şekliyle birlikte verildiği görülmektedir.

[168] Sommerville, 1894, 163.

4- KÜTAHYA KALESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Çalışmamızın bu kısmında XX. yüzyılda Kütahya ve kale hakkında çalışmalara ve yüzey araştırmacılara yer verilmiştir. Yedi araştırmacının yayınında kalenin zaman içerisindeki evreleri, kalenin ne zaman inşa edilmiş olduğu sorusu, onarımlarına ilişkin fikirleri ayrıntısıyla ele alınmıştır.

4. 1- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri

Üniversiteden mezun olduğunda Kütahya'ya öğretmen olarak atanan Uzunçarşılı, dokuz sene Kütahya'da mesleğini icra etmiştir. Öğretmenliği süresince "Öz Türk şehri" olarak bahsettiği Kütahya'ya dair birçok belge toplamıştır. 1930 yılında Kütahya Şehri başlıklı kitabında Kütahya'nın tarihini kaleme almıştır.

Uzunçarşılı kale hakkında, *"Kütahya kalesi asıl hisar yani (Kala-i bala) ve Aşağıhisar yahut (Kalaisagir) ve iç hisar namile üç kısımdır.*

Tarzı inşadan pek bariz olarak anlaşıldığına göre Aşağı hisar sonradan yapılmış olup kalenin şimal ve şimali garbi tarafına ve yeni mahalle semtine tesadüf ediyor. Bu kale asıl kalenin eteğindedir. Bu hisara iç içe iki kapıdan girilir. Aşağı hisarda bu isimde bir mahalle vardır. Evliya çelebinin mütalaası gibi Aşağı hisar kalenin su ihtiyacının temini için yapılmıştır.

Kale-i bala denilen asıl kalenin de şark tarafta araları 40, 50 metre mesafeli iç içe iki kapısı varmış. İki kapı arasından düz bir küçük meydan olup burada bayram ve ramazanda atılmak üzere bir top duruyor.

Kale kapılarından biri duruyorsa da diğeri yıkılmıştır. Bu kapılardan içeri girince asıl kaleye dahil olunur ki içinde kale-i bala mahallesi vardır. Evvelce kalabalık bir mahalle olan burada şimdi 20-30 hane kadar kalmıştır Beyin şuurlu çalıştığı görülmekte ve bu faaliyetten ümitvar olmaktayız. Bu asıl kale içinde yer yer su sarnıçları görülmektedir.

Bu kalenin diğer bir kapısı da cenubi garbi tarafına tesadüf eden Sultan bağları semtindedir. Bu kapı kaleye girecek eşya ve hayvanatın girebilmesine müsait olup yolu iyidir. Diğer kapı ise sarp ve yokuşlu bir mahallede olduğundan yolu patikadır.

Kale dizdarı denilen kale muhafızının evi bu Yukarı hisar kısmında imiş. Yine bu kısımda Germiyan oğlu Süleyman Şah camii de vardır.

Kalenin 3'üncü kısmı olan (İç kale) ise Yukarıhisarın içinde ve tam garp kısmındadır. Bunun da kapısı şarka tesadüf eder. Sultanbağları tarafından Yukarıhisara girildikten sonra genişçe bir meydandan yürünüp garbe dönünce bu iç kale kapısı görülür.

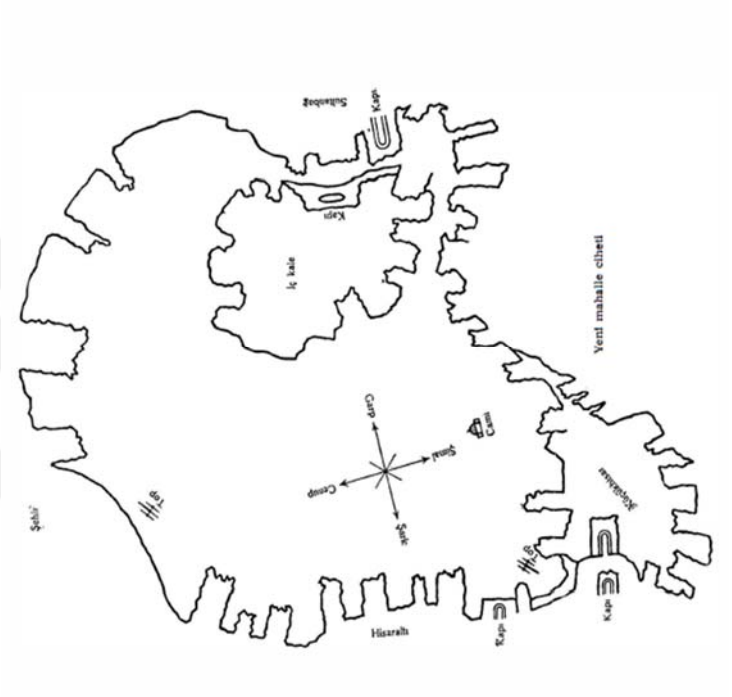
İç kale içinde ambar ve su sarnıçları ve kale dizdarının resmi dairesi olan (dizdar burcu) gibi mahalleler vardır. İç hisarın dahilindeki meydanlığa halk arasında (Ebet avlusu) ismi verilmektedir. Meydanlığın hemen tam ortasında yüksek bir kaya kümbeti vardır. İç kalenin garp tarafındaki burçları oldukça sağlam olup aşağısı uçurumdur. İç kale asıl kalenin garp köşesine oturtulmuş bir iç daire gibi olup kalenin ortasında değildir.

Evliya Çelebi, iç kaleyi cenup tarafında göstermiş ise de yanlış olup kalenin garp taraf köşesindedir, mamafih bir kısım kale duvarı cenuba tesadüf etmektedir. Burası takriben 6000 metre murabbaı kadar bir yerdir. İki sene evveline kadar kemerleri mevcut olan kale kapıları şimdi delinmiş bir duvar vaziyetinde kalmıştır[169]." bilgilerini vermektedir.

Uzunçarşılı kaleyi incelediği esnada kalenin planını çıkartmıştır (Plan 2). Plan incelendiğinde burçların detayının bulunmadığı ve yazısında kalenin burç sayısını vermediği görülmektedir. Aşağı kalenin inşa tarzının bariz bir şekilde kalenin diğer kısımlarına benzemediğini Evliya Çelebi'nin ifadesine başvurarak Fatih döneminde su ihtiyacının temini için inşa edildiğini belirtmektedir. Yukarı kalenin, kuzeydoğu tarafında bulunan ve şehre bakan İsa Fakih Camisinin önünden geçen Ertuğrul Gazi Caddesinin[170] sol tarafındaki Hisaraltı çay bahçesi yanından ulaşılan kapının 40,50 metre mesafeli iç içe iki kapısının bulunduğunu burada küçük bir meydanın yer aldığını ve bayramlarda atılmak üzere bir top bulunduğunu ifade eder. Ayrıca iç içe iki kapılardan 39. ve 42. Burçlar arasında inşa edildiği düşünülen girişin yıkıldığını belirtmektedir. Yukarı kalede

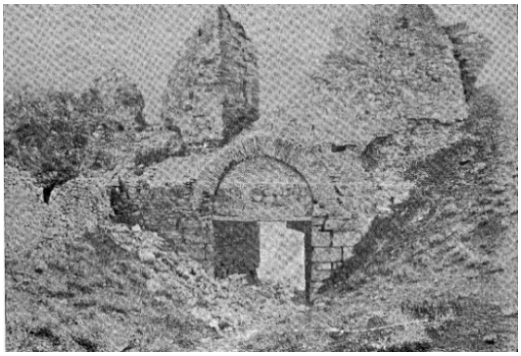
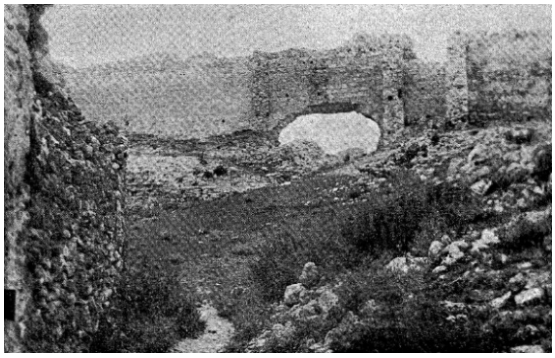
[169] Uzunçarşılıoğlu, 1932, 7.
[170] Eski haritalarda bu cadde, Jandarma okulu caddesi olarak geçmektedir.

20-30 hanenin ulaştığını ve Yukarı Kalede su sarnıçları bulunduğunu ifade eder. Yukarı kale kapısının günümüzde 65 ve 66 numaralı burçları arasında yer alan Sultanbağı tarafında yer alan kemerli açıklıktan söz etmektedir (Görsel 6). Kale dizdarının evinin Yukarı kalede bulunduğunu ifade eder. Diğer araştırmacıların kaynaklarında ise dizdarın evinin 1.Burç içerisinde yer alan odanın olduğu söylenmektedir. Kale-i Bala Camisi'nin adını ise Süleyman Şah Cami olarak belirtmektedir.

Plan 2: Kütahya kalesi planı. (Uzunçarşılı'dan)

İç Kalenin içerisinde ambar ve su sarnıçlarının bulunduğunu söylemektedir. İfadesinden ziyaretinden iki sene öncesine kadar kemerli olduğunu belirttiği kale kapısının formunu neredeyse tamamen yitirdiği, büyük oranda yıkıldığı anlaşılmaktadır (Görsel 7). Uzunçarşılı burada da bir dizdarın resmi dairesi bulunduğunu ifade eder. Muhtemelen 1.Burç içerisinde yer alan odadan bahsetmektedir. İç kalenin halk arasında "Ebet Avlusu" olarak adlandırıldığını ekler. Evliya Çelebi'nin "İç Kale kalenin güneyde yer alır." ifadesinin yanlış olduğunu İç Kalenin, kalenin batısında daire şeklinde yer aldığını söylemektedir.

Görsel 6: Kütahya kalesi Sultanbağı tarafı kapısı. (Foto. İ. H. Uzunçarşılı)

Görsel 7: Kütahya kalesi iç kale kapısı. (Foto. İ. H. Uzunçarşılı)

4.2- Nazmi Sevgen (1959)

Jandarma subayı ve Tarihçi olan Sevgen, araştırma yazılarının çoğu asker olduğu dönemde Anadolu'da yaptığı gezi ve gözlemlere dayanmaktadır. Anadolu Kaleleri isimli yayınında Kütahya Kalesini inceleyen Sevgen, kale hakkında,

"Kütahya'nın eski adı Cotyeum idi. Strabon, Cotyoeum şehrini Phrygia şehirleri arasında zikreder. Hammer, Cermiyan isminden istidlal suretiyle Kütahya'nın meşhur Ceramorum agora yani Çanak-çömlek pazarı nam verilen ve Keyhusrev'in ordusuna geçit yeri olan ovada bina neticesini çıkarır.

Bizans imparatorları zamanında Kütahya mühim bir şehirdi. Şehre, her taraftan hâkim, yüksek, sarp tepede onlar tarafından ilk kale inşa edilerek burçlarla tahkim edildi ve iki kat sur içine alındı.

Bu kalenin, eski Cotyeum şehrinin yerini işgal ettiğinden şüphe yoktur. Eski beldelerin çoğu hep yüksek yerlere bina edilmiştir. İşte Kütahya da bu kaideye uymuştur. Kale, yüksekte ve tepededir. Şarl Teksiye, kale duvarlarından birinin arasında tezyinat yapılmış bir mermer arslan başı gördüğünü, iç kalede yan yana dizilmiş demir, çubukların üzerine demir çemberler geçirmek suretiyle vucüde getrilmiş bir top gördüğünü, bunun bir garabet numunesi olduğunu, bu topun 1430-1450 tarihleri arasında Türklerin yaptırdıkları ilk toplardan biri olabileceğini beyan etmektedir.

Kale içerisinde, evvelce bir Bizans kilisesi vardı. Harap olmakla beraber bazı resim ve nakışları tefrik olunabiliyordu. Kilisede bir de mağara bulunuyordu. Burası, altı büyüğün gömülmesine mahsustu. Buradan müzeyyen, beyaz mermerden yapılmış bir lahid çıkarılmıştır. Lahidin, Bizans'lıların Greguar'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Üzerindeki kayıttan 1071 de (yani Bizans imparatoru Diegenes'in Alp Arslan'a Malazgirt'de mağlup ve esir olduğu tarih) Bizanslıların Kütahya'da sükûn ve huzur içinde olduklarını anlıyoruz. Lahidin üzerinde şöyle bir kayıtta vardır:

"Protosipater ve Asya generali, Allahın kulu Greguar burada uyuyor. Onuncu devre, 31 Ağustos 679[171]" Lahidin diğer orta kısmındaki kartal resmine göre ölünün imparator nezdinde yüksek bir mevki sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü protospater yani kılıç taşıyanların Bizans sarayında müstesna bir mevkii vardı.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi Bizans'lılar şimdiki kalenin esasını kurdular. Tepeye burçlarla tahkim edilmiş, iki kat sur ile çevrili bir kale yaptırdılar ki bunu sonradan Germiyan oğulları tevsi ve tahkim ettiler[172]." bilgilerini vermektedir.

Sevgen, Kütahya'nın adının kökenini Hammer'ın söylemiyle açıkladığı yazısında, Bizans İmparatorluğu zamanında Kütahya'nın önemli bir konumda yer aldığını ve Bizans'ın iki kat sur ile çevrelenen kaleyi inşa ettiğini Germiyan döneminde onarıldığını söylemektedir. Net bir tarihlendirme yapmamasına karşılık, Bizans döneminde Aşağı Kalenin inşa edildiğini söylemektedir. Texier'in vermiş olduğu bilgilerin doğrultusunda bilgi vermektedir. Kale içerisinde bir Bizans kilisesinin yer aldığını, süslemelerinin ve resimlerinin görülebildiği bilgisini vermektedir. Çalışmasını yürüttüğü dönemdeki kalenin durumu hakkında bilgi vermez. Sevgen'in vermiş olduğu bilgiler kale ziyareti esnasında değil kaynakların derlemesiyle oluşturulmuş bir metin gibi durmaktadır.

[171] Romalıların kullandıkları her devresi on sene olan bir tarih hesabıdır. Buradaki 6579 tarihi miladi 1071'e takabil eder.
[172] Sevgen, 1959, 227-232.

4.3- Ara Altun (1975-80)

1982 yılında doçentlik çalışması olarak yürüttüğü "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi" isimli çalışmasında Kütahya Kalesine yer vermektedir. Kale hakkında,

"...Kütahya kalesi Antik devirden başlamak üzere yerleşmenin yer aldığı sanılan tepe üzerinde bir iç kale, hisar ve Osmanlı devrinde aşağıdaki suyu da içine almak üzere eklenen üçüncü bir kısımdan meydana gelmektedir.

Eski durumu hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, birleşilen taraf, kalenin son durumunu Bizans döneminde aldığı şeklindedir. Bu dönem araştırmamızın dışında kalmakla birlikte, Selçuklular, Germiyanoğulları ve Osmanlı dönemlerinde kalenin Türkler tarafından da kullanılmış olduğu göz önünde bulundurarak, genel hatlarıyla incelemekte yarar vardır.

Kale'de bugün hiçbir döneme ait kitabe bulunmamaktadır. Eski kaynaklar ve seyahatnamelerde de bu yolda bir işaret yoktur. Ancak, Ch. Texier burada bir lahit kitabesini yayımlamıştır.

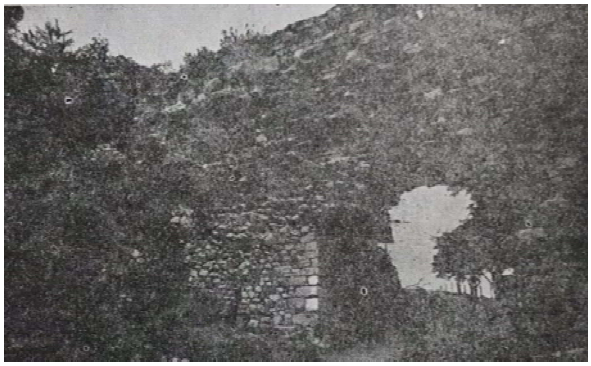
Kitabeye rastlanmayan kalede Türk devri öncesinden herhangi bir eser yapıya da rastlanmıyor"[173]. bilgilerini vermektedir.

Kütahya kalesinin üç kısımdan meydana geldiğini belirten yazar, Aşağı Kalenin Osmanlı zamanında su kaynağını kalenin bünyesine dahil etmek amacıyla inşa edildiğini söylemektedir. Kalenin eski durumuna dair net bir bilginin bulunmadığını, Bizans döneminde son halini almış olabileceği fikrinin araştırmacılar tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Bizans kalesi olması sebebiyle detaylı bir inceleme yapmadığı görülmektedir. Kalenin plan şemasını ve Kütahya tarihi çekirdeğinde yer alan önemli anıt ve yapıların dağılışı çalışmasında yer almaktadır (Plan 3). Kalenin 65 ve 66 burçlarında yer alan kapısını, (Görsel 8), Yukarı kalenin, kuzeydoğu tarafında bulunan ve şehre bakan İsa Fakih Camisinin önünden geçen Ertuğrul Gazi Caddesinin sol tarafındaki Hisaraltı çay bahçesi yanından ulaşılan kapısını (Görsel 9), Aşağı kale girişini (Görsel 10) ve kale içerisinde yer alan çeşmelerinin görsellerini çalışmasına eklemiştir (Görsel 11-12).

[173] Altun, 1981-1982, 171-198.

Görseller net bir tanım yapmamış olmasına karşılık, kalenin o yıllardaki durumu hakkında bizlere bilgi vermektedir.

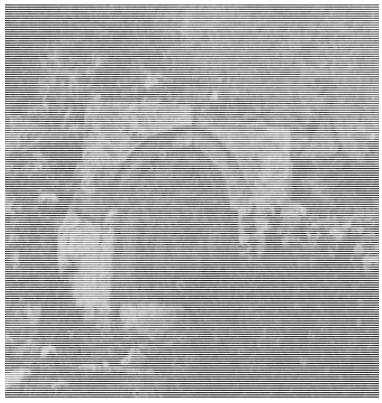
Görsel 8: Burçlar ve Güney yukarı girişi. (Foto. A. Altun)

Görsel 9: Yukarı Kale doğu girişi. (Foto. A. Altun)

Görsel 10: Aşağı kale girişi. (Foto. A. Altun)

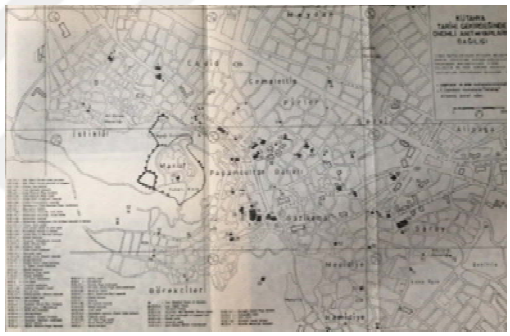

Görsel 11: Kaleden çeşme. (Foto. A. Altun)

Görsel 12: Doğu Kapısı yakınındaki çeşme. (Foto. A. Altun)

Plan 3: Kütahya Kalesi planı. (Çizim: A. Altun)

Plan 4: Kütahya Tarihi Çekirdeğinde Önemli Anıt ve Yapıların Dağılışı. (Çizim: M. Çubukçular 1980.)

4.5- Mustafa Çetin Varlık (1974)

1972 yılında "Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)" isimli doktora tezi çalışmasında Kütahya kalesine yer vermektedir. 1974 yılında Tezi Sevinç Matbaası tarafından basılarak kitap haline getirilmiştir. Kütahya ve Kütahya Kalesine dair önemli bilgiler barındıran bu çalışma Kütahya Kalesinin o günkü durumu hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu" ve "XVI.yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri" isimli makalelerinde XVI.yüzyıl Kütahya'sına dair çalışmalar da yürütmüştür. Tam olarak Yüzey araştırması olmamalarına karşın, içerisindeki bilgilerin kale hakkında gelişime ışık tutmasından dolayı tezin bu kısmına eklenmiştir.

Kale hakkında yazar,

"Bizanslılar zamanında şehre, her tarafından hâkim yüksek ve sarp bir tepeye bir şato yapılmış ve burçlarla tahkim edilmiş iki kat sur içine alınmıştır. Ki buna yukarı kale veya eski hisar denilmektedir. Evliya Çelebi'nin kaydına göre Osmanlılar zamanında Ebu'l-feth Sultan II.Mehmed eski kalenin kuzey tarafı altında alçak yere aşağı veya yeni kale adı verilen bir kale yaptırmıştır. Bu yeni kalenin aşağısında şehir uzanmaktadır. Yukarı kalenin içinde batı tarafında iç kale bulunmaktadır. Burası aşağı yukarı 6.ooo m 2'lik bir yerdir.

Bizanslılar tarafından yaptırılan yukarı kaleyi Cl. Texier tasvir etmektedir. XIV. yüzyıl başlarında Germiyan-oğulları zamanında El-Umen bu kaleden muazzam diye bahsetmektedir. Yine XIV. yüzyıl başlarında Kütahya'yı ziyaret eden Sultan Veled O'nun duvar içine alınmış, muhafaza olunmuş, endamlı güzel bir kalesi vardır demektedir. Kalkaşandi, Kütahya'nın etrafı sur ile çevrili ortasında yüksek bir tepe üzerinde müstahkem bir kalesi olduğunu zikretmektedir.

XIV. yüzyıl başlarında Bizanslılar devrinden kalan yukarı kaleden kaynakların muazzam diye bahsetmesi bu kalenin Germiyan-oğulları zamanında takviye edildiğini göstermektedir.

Osmanlılar zamanında yaptırılan aşağı yeni kale Evliya Çelebi'nin yazdığına göre; su ihtiyacını temin için inşa edilmiştir.

Yukarı kale denilen asıl kalenin 3 kapısı vardır. Birisi doğuya bakmakta olup çarşıya inilen üç kat demir kapıdır. Bu kapının dışının iki tarafında beyaz mermerden yapılmış aslan suretleri bulunmakta idi. İkinci bir kapı güney tarafında Sultanbağı cihetine bakmakta idi. Üçüncü kapıdan da aşağı kaleye inilirdi ve doğuya bakmakta idi.

Uzunçarşılı, kalenin son durumunu şöyle izah etmektedir: Yukarı kale denilen asıl kalenin doğu tarafında araları 40-50 m mesafeli iç içe iki kapısı varmış. İki kapı arasında düz bir küçük meydan olup, burada bayram ve ramazanda atılmak üzere top duruyor. Kale kapılarından biri duruyorsa da diğeri yıkılmıştır. Bu kapılardan girilince asıl kaleye varılır ki, içinde kala-i mahalleri vardır. Evvelce kalabalık bir mahalle olan burada şimdi 20-30 hane kadar kalmıştır. Bu asıl kale içinde yer yer su sarnıçları görülmektedir. Bu

kalenin diğer bir kapısı güney batı tarafına tesadüf eden Sultanbağı semtindedir. Bu kalenin diğer bir kapısı güneybatı tarafına tesadüf eden Sultanbağı semtindedir. Bu kapı kaleye girecek eşya ve hayvanların girmesine müsait olup, yolu iyidir.

Yukarı kalenin batı tarafı köşesinde iç kale vardır. Bunun da kapısı doğuya bakmaktadır. Bu iç kale içinde bir mescit, dizdar, imam ve müezzin ve kethüda hanesi ve iki buğday ambarı ile toplam 8 hane bulunmakta idi. Yukarı kalede Germiyanoğlu Süleyman Şah Camii vardır ve 70 adet toprak örtülü neferat evleri vardır. İç kalenin dahilindeki meydanlığın hemen tam ortasında yüksek bir kaya kümbeti vardır, iç kalenin batı tarafındaki burçlar oldukça sağlam olup aşağısı uçurumdur, iç kale asıl kalenin batı köşesine atılmış bir iç daire gibi olup, kalenin ortasında değildir. İç kalenin etrafı 800 metre ve asıl kalenin çevresi de 3500 metre kadardır.

Kütahya kalesinin tamiri hakkında bir belgede şu bilgiler bulunmaktadır. 1551'de Kütahya kalesinin onarımı için gerekli olan 140 bin akça emir üzerine Bursa hare eminince istenen yere yollanmıştı. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru, Kütahya kalesinde dirlik tasarruf eden zimmilerin mevcudiyeti merkeze şikâyet edilmiş ve bu hususta Anadolu Beyler beyine hüküm gönderilmiş olduğunu mühimme defterindeki bir kayıtta görmekteyiz. Anadolu Beylerbeyine hüküm Kütahya kadısı mektup gönderip Kütahya kal'ası muhafızları mezkûr hisarda bazı zimmilerin dirlik tasarruf ettiklerinden şikayet etmeleri üzerine verilen emir mucibince teftiş olunduk bunlardan bazısı Fatih Sultan Mehmed zamanından (1451-1481) beri babadan evlada dirliğe mutasarrıf oldukları ve bazısı sabık padişahlar tarafından emirle tayin olundukları tahakkuk ettiği bildirilmekte, hizmetlerine kaim olma ve rencide edilmemeleri hakkında, 18 Receb 990/ Ağustos ı 582

XVI. yüzyılda Kütahya kalesi evlerinin muhafız tımarlar hakkında defterlerde bilgiler bulunmaktadır. XVII. yüzyılda Katib Çelebi Kütahya hakkında "Kütahya payitaht ve 500 akça mevleviyettir; şehir bir dağ dibinde vaki olup bir mürtefi kaya üzere kal'ası vardır demektedir. Kütahya Kalesi muhafızlannın III. Selim devrinde nizam-ı cedid teşkilatına bağlandığı ve bir ferman ile Selimiye ocağına katıldığı görülmektedir. Bu kale aynı zamanda hapishane vazifesi görmüştür. Gerek Kütahya ve havalilisinden ve gerek başka yerlerden ferman ile gelen mahkumlar burada hapsedilirdi. Nefislerini burada

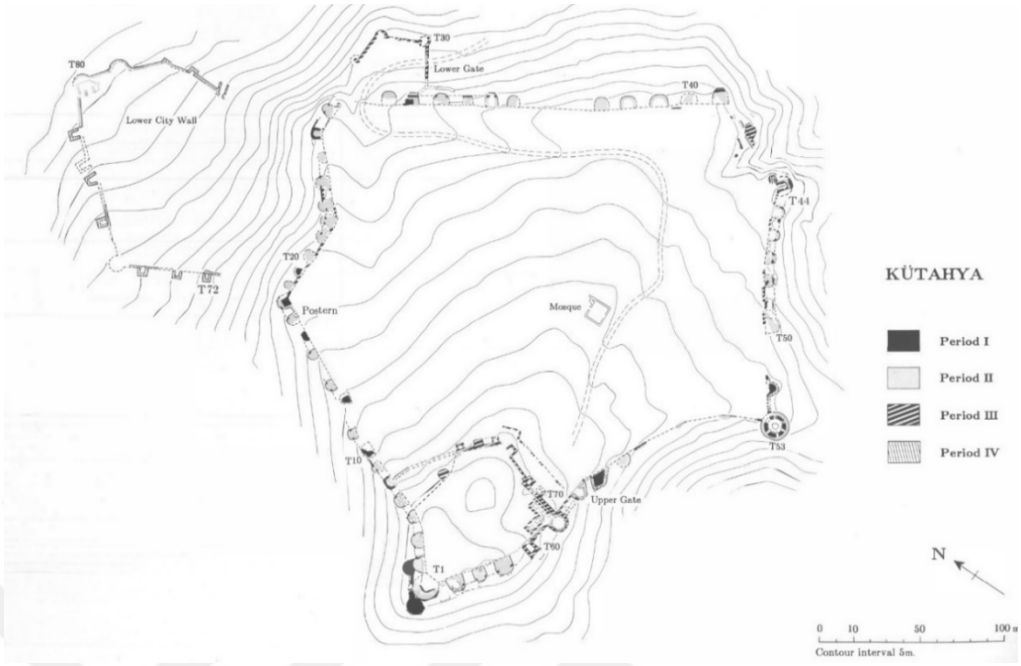
ıslah için kalebend olanlar içinde mahalleleri ahalisi veya ocaklılar tarafından kefil olanlar bir ilam ile bırakıldığı olurdu[174]*."* bilgilerini vermektedir.

Kalenin Bizanslılar zamanında inşa edildiğini ve içerisinde bir şato yer aldığını bilgisini vermektedir. Bizanslılar zamanında iki kat sur içerisine alınmış bir kale olduğunu belirtmesine karşılık, Evliya Çelebi'ye göre Aşağı kalenin Osmanlılar zamanında inşa edildiğini de eklemektedir. XVI. yüzyılın başlarında kalenin durumu hakkında bilgi veren yazarlara istinaden Germiyanlılar döneminde kalenin onarım gördüğünü söylemektedir. Kalenin 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Bursa eminince onarımı için gerekli olan 140 bin akçenin yolladığı bilgisini vermektedir. 1550 -1558 yıllarında vali olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Beyazıd Kütahya'da görev aldığı bilinmektedir[175]. XVI. Yüzyılda kalede muhafız askerinin evlerinin bulunduğuna dair bilgilerin yer aldığını, XVII. yüzyılda (III. Selim döneminde) kale muhafızlarının Nizam-ı Cedid ordusuna bağlanarak Selimiye ocağına katıldığını ifade eder. Bu tarihten itibaren kalenin aynı zamanda hapishane yapısı olarak işlev kazandığını söylemektedir.

4.6- Clive Foss (1982)

Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün Ortaçağ Anadolu Kaleleri projesinde 1984 yılında görev almıştır. Bu dönemde Kocaeli, Kütahya kalelerinin 1982 yılında başlanılan projenin tamamlanması hedeflenmiştir. Program 15 Temmuz-22 Ağustos 1984 yılında Clive Foss başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında kale duvarlarının planının çıkarılması, tarihlerinin ve bulundukları alanın tarihi coğrafyalarının incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında kalenin planını çıkartmıştır (Plan 5).

[174]Varlık, 1988, 189.
[175] Turan, 1992, 230-231.

Plan 5: Kütahya Kalesi plan şeması ve dönemler (Çizim: Clive Foss)

1982 yılında kaleyi detaylı olarak inceleyen Foss kale hakkında; Bizans, Germiyanoğulları ve Osmanlı döneminde önemli bir askeri ve idari merkez olmasına karşılık, yazılı kayıtların surlar hakkında bilgi vermemesinden kaynaklı inşa tarihi ve onarımların zamanın belli olmadığını söylemektedir. Kalenin inşa tarihinin veya onarımının somut ve çağdaş bilgi eksikliğinde kronolojisinin büyük ölçüde tarihsel verilere dayanmak durumunda olduğunu eklemektedir. Kalenin ilk döneminin muhtemelen Orta çağ döneminde başlamasının doğrudan bir kanıt olmamasına rağmen o dönemin kalıntılarının kalede devşirme malzeme kullanıma bağlı olarak Karanlık Çağlar olarak adlandırılan dönem olduğunu belirtir. Net bir tarih bildirmenin oldukça zor olan karanlık çağ döneminde Foss, kaleyi IX. yüzyıla tarihlendirmektedir[176]. Bu tarihlendirmenin ilk bakışta bilinen tarihini koşullarla çelişir durduğunu, Küçük Asya'nın büyük bir bölümün VII. yüzyılda Pers ve Arap istilalarında uğradığını, birçok kentin harabeye döndüğünü bu sebeple bu dönemden sonra IX. yüzyılda yeniden inşa edildiğini söylemektedir. Foss, tarihlendirmeyi yaparken, kalenin sur ve burçlarının IX. yüzyılı işaret etmesi sebebiyle bu tarihlendirmeyi yaptığını fakat kazıların ve araştırmaların yetersizliğinden dolayı öne sürmüş olduğu tarihlendirmenin tartışmaya açık olduğunu

[176] Foss, Winfield, 1986, 21.

ifade etmektedir. Ayrıca kalenin, büyük bir kargaşa dönemi olarak tanımladığı bu dönemde yeniden yapılandırmasının dışında psikoposunun kısa süre önce metropolit statüsüne yükselen bir kentin kalesi olarak göründüğü IX. yüzyıl öncesinde herhangi bir kaydın yer almadığı bilgisini verir. Bu nedenle daha erken bir tarihlendirmenin tarihi kayıtlar ve duvar işçiliğine bakıldığında IX. yüzyılı desteklediğini ekler.

IX. yüzyıl öncesinde kentin nasıl savunulduğuna dair ise askeri bir asker müfrezesi konuşlandırıldığını ancak bu birliklerin bir kalenin varlığına işaret etmek zorunda olmadığını, zira bu birlikler kasaba halkının güvenliği için konuşlandırıldığını söylemektedir. Kaynakların yaygın bir olgu olan Karanlık Çağlar hakkındaki sessizliği, şehrin öneminin büyük ölçüde azaldığı ve nüfusunun tahkimatın gerekli olmayacak ölçüde azaldığını veyahut dağıldığını düşünmektedir. Alternatif olarak, Arap saldırıları sırasında kalenin yeniden inşa edilirken eski surların tamamen kaldırıldığı fikrini öne sürmektedir. Kazıların yetersizliği sebebiyle öne sürmüş olduğu fikri hala gizemini korumaktadır. VII.yüzyılda Sardes'teki Bizans Akropolisinin bu şekilde inşa edilmesinin bir örnek teşkil ettiğini zira daha eski bir dönem varsa da görünmediğini söyler.

Kalenin büyüklüğü ve karmaşık kurgusunun, Opsika temasının ana merkezi olmaya uygun güçlü bir kale olduğunu IX. yüzyılda kalenin işlevleri arasında, daha önce Arapların sürekli tehdidine maruz kalan toprakların sağlamlaştırılması ve takip ettikleri yolların korunmasında önemli bir rol oynadığını ifade eder. III.Michael (842-867) Küçük Asya'da özellikle kaleler inşa ettiği veya onardığı halefi I.Basil (867-886) döneminde de devam ettiği bilgisini vermektedir. Kütahya Kalesinin bu nedenle sağlamlaştırma dönemi bağlamında görülmesi ve Bizans'ın stratejik Anadolu platosu üzerinde kontrolü sağlayan ve sonraki nesillerin büyük oranda başarılarının dayandığı güvenliği sağlayan yeni üslerden biri olarak kabul edilmektedir.

Kalenin II. Evresi olan büyük yeniden inşasının IX. yüzyıldan daha geç fakat yine Bizans egemenliğinin sonundan daha erken bir dönem olması gerekmektedir. Foss, hem savunma hem de duvar işçiliğinin kesin olmasa da olası bir tarih belirlemek için kullanmaktadır. Surlardaki dönüşümün en önemli yönünün birbirine oldukça yakın çok sayıda burçların oluşturulması ve Aşağı kalenin bu dönemde kaleye dahil edildiğini söylemektedir. Manuel tarafından inşa edilen Blachernae kulelerinin bulunduğu

Konstantinopoli'te savunmaların benzer şekilde değiştiğini, Manuel Comnenus (1143-1180) tarafından inşa edilen Blachernae kulelerinin öncekilerden daha büyük inşa edilmesiyle ilişkilendirmiştir. Bizans'ın bu dönemde oldukça farklı plan tipleriyle yeni ortaya çıkan türlerinin bulunduğunu ifade eden Foss, XII. yüzyılda Komnenos imparatorları (1081-1185) döneminin bir ürünü olarak görmektedir. Komnenos döneminde, bantlı duvar işçiliği Bizans dönemi boyunca her zaman görülmesine karşılık, ayırt edilecek birçok varyasyona sahiptir. Bunlar arasında, taş işçiliğinin arasına hem dikey hem de yatay olarak yerleştirilmiş ekstra tuğlalar kullanma, bu tuğlaları genellikle pembe olan bir yüzey harcı ile kaplama ve taşları dar taraflarına yerleştirme eğilimi bulunmaktadır. Bu özellikler Konstantinopolis'teki Manuel Comnenus surlarında ve hepsi de XII. yüzyıla tarihlenen diğer Comnenian sur örneklerinde görülmektedir. Bu sebeple Foss, II.Evrenin işçiliği ve savunma tekniğine dair kanıtların XII. yüzyıla, belki de daha spesifik olarak Manuel Comnenus'un hükümdarlığına işaret ettiğini söylemektedir. Böyle bir tarih tarihsel koşullarla da uyumludur. Türklerin 1071'de Malazgirt'te Bizanslıları uğrattığı yenilgiden sonra, Küçük Asya'nın iç kısımlarının çoğu sonsuza dek kaybedilmişti. Alexius Comnenus (1081-1118), Birinci Haçlı Seferi'nin yardımıyla kıyılarda ve Ege bölgelerinde Bizans gücünü yavaş yavaş yeniden tesis ederken, halefleri John (1118-1143) ve Manuel platoda ilerleyerek Paphlagonia ve Phrygia'da önemli kazanımlar elde ettiler. Kaynaklarda özellikle belirtilmemesine rağmen Kütahya'nın John Comnenus ya da muhtemelen Manuel tarafından yeniden fethedilmiş olması muhtemel görünmektedir. Her halükârda, 1159'da Kütahya Bizans'ın himayesindeydi ve 1182'ye kadar da öyle kaldığı görülmektedir. Foss, bu bilgiler ışığında Aşağı Kaleyi, John veya Manuel'in politikasına atfeder ve yaklaşık olarak 1120-1150 yıllarına tarihler. Kalenin büyük çaplı yeniden inşası, Bizans'ın alanda yaptığı son değişiklik olmadığını en ince işçiliğe sahip olan II. Evre onarımının bir kısmının da 1182'den öncesine ve dolayısıyla muhtemelen Manuel dönemine ait olmalı olduğunu söylemektedir. Yalnızca Aşağı Kalede bulunun su kaynağının kaleye dahil edilmek amacıyla gerçekleşmediğini sivil nüfusu barındırma çabasını da temsil ettiğini ifade eder.

Kalenin III. Evresinin kronolojik sınırlar içerisinde zorunlu olarak XII. yüzyıldan daha geç ve kalenin IV. Evresi yani XV. yüzyıldan daha erken bir tarihte olması gerekmektedir. Foss, III. Evrenin Selçuklu ya da Germiyan döneminde olduğunu

düşünmektedir. Bu dönemde İç Kalenin inşası ve onarımları inceleyen Foss, Kütahya'nın Selçuklular döneminde silik bir kale olduğunu ifade eder. Ayrıca Alaeddin Keykubad (1220-1237) dönemine tarihlenen bir dizi iyi korunmuş Selçuklu suruna sahip Afyonkarahisar gibi komşu bir taşra kalesiyle karşılaştırmaktadır. Son derece dik ve sarp bir tepenin üstündeki konumlanan, Selçuklu kalelerinde bulunan türden ayırt edici bir duvar işçiliğine sahip olduğunu söylemektedir. Duvarlar ve kuleler tuğlasız, düzenli yivli kare bloklarla kaplanmış ve genellikle sıralar halinde birbirine yakın yerleştirilmiş çok sayıda ahşap hatıl kullanıldığı kalenin kiriş sıraları haricinde, Kütahya'daki Aşağı Kapı'nın etrafındaki duvar işçiliği ile benzerlik gösterdiğini, ancak taş işçiliğinin, *III. Evre* duvarlarının çoğundan çok daha büyük ve düzenli olduğunu ekler. Benzer şekilde, Kütahya'daki Selçuklu camilerinin taş işçiliği, kalenin karşısındaki tepede yer alan Hıdırlık Camii'nde dikkat çeken bir tarz olan tuğlasız, iyi yontulmuş büyük bloklardan oluşuyor gibi görüldüğünü; diğer örneklerin ise en azından kısmen, restorasyon nedeniyle gizlendiğini ifade eder. Duvar işçiliğinin daha heybetli kısımlarıyla uyumlu olsa da diğerlerinden oldukça farklıdır ve bir tarih önermek için yeterince ikna edici bir paralellik sağlamadığını ekler. O dönemde Aşağı Kale Cami olarak adlandırılan yapının bir türbe olduğunu, bu yapının Aşağı Kale Vaftizhanesinin içine yerleştirilerek bu dönemden itibaren kullanıldığını düşünmektedir. Anadolu'daki kayda değer refahına rağmen Selçuklu çağının, *III. Evre* yapıları için uygun bir zaman olarak görmez. Kalenin *III. Evresini* Germiyanoğulları döneminde XIV. yüzyılda olduğunu söyler. Bu doğrultuda Foss, *"Germiyanoğulları'nın diğer kaleleri henüz tespit edilememiş olsa da sivil binalarının duvar işçiliği karşılaştırma için mevcuttur. Çoğu doğal olarak kale duvarlarından daha üstün bir tarzda inşa edilmiştir, ancak önemli bir ortak unsur sergilerler. Germiyanoğulları camileri ve diğer yapılarının duvarlarında sıklıkla tuğla ve taş karışımı, bazen de kloisonne veya tuğla şeritleri kullanılmıştır. Bunların hiçbiri kale duvarlarının herhangi bir parçasına tam olarak benzememektedir, ancak üslupları, Bizans'tan türetilen duvar işçiliğinin, bazen düzensiz tuğla sıraları ile kabaca örülmüş moloz duvarlar kullanan Germiyanoğulları döneminde de kullanımda olduğunu göstermektedir*[177]*."* Şeklinde ifade etmektedir.

[177] Foss, 1985, 13-85.

IV. Evrenin, kale tarihinde tarihi bilinen tek aşamadır. Burada Evliya Çelebi'nin *"Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) tarafından pınarı kalenin çevresine dahil etmek amacıyla inşa ettirilmiştir."* İfadesine yer veren Foss, *"Aslında Bizanslılar bu amaçla zaten bir sur inşa etmişlerdi ve görünüşe göre Germiyanlar bunu restore etmişlerdi: Kütahya'yı anlatan ilk seyyah Bertrandon de la Broquiere Osmanlı fethinden hemen sonra şehri ziyaret eden Bertrandon de la Broquiere, kalenin üç bölümden oluştuğunu, yani Hisar ve Aşağı Şehir Surunun onun zamanında mevcut olduğunu belirtir."* Şeklindeki ifadesiyle Evliya Çelebi'ye tam olarak hak vermez fakat, *"Bununla birlikte, şu anda görülebilen çevrenin çoğu IV. döneme atfedilebilir ve Fatih'in eserini temsil ettiği tereddütsüz kabul edilebilir. Surun duvar işçiliği, Fatih'in İstanbul ve çevresindeki büyük kalelerinin duvar işçiliğine benzemektedir; benzer malzemeden oluşan çekirdekten zorlukla ayırt edilebilen, çok az tuğla içeren ya da hiç tuğla içermeyen yivli moloz kaplama kullanımı ortaktır. Aşağı Şehrin çevresi, ana kalede, özellikle de Hisar'da yapılan onarımlarla yeterince örtüşmektedir ve saltanat döneminde önemli ölçüde yeniden inşa edildiğine dair hiçbir şüphe bırakmamaktadır[178]."* Cümleleriyle kalenin IV. Evresinin Fatih döneminde onarıldığını söylemektedir. Ayrıca Foss, Kütahya kalesinin bu dönemde aktif bir şekilde iki yüzyıl daha kullanıldığını düşünmektedir.

4.7- Ali Osman Uysal (1990)

Ali Osman Uysal 1990 yılında yapmış olduğu doktora tezi çalışmaları sırasında Kütahya Kalesini inceleyen yazar, 2006 yılında "Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri" adlı kitabında süregelen araştırmasını kitap haline getirmiştir[179]. Germiyanoğulları tarihine dair birçok araştırma yapan Uysal'ın çalışmaları bir yüzey araştırması olmamasına karşılık, çalışmasında Kütahya Kalesinin tarihlendirilmesi konusunda önemli incelemeler ve detayları paylaşmasından dolayı tezin bu kısmına eklenmiştir. Uysal kale hakkında, *zamanla ilavelerle birlikte yukarı kale, iç kale ve aşağı kale olmak üzere üç kısımdan meydana gelmektedir* şeklinde kalenin dönem dönem onarımlarla güçlendirildiğini söylemektedir. Yukarı kalenin surlarını malzeme ve inşa

[178] Foss, 1985, 13-85.
[179] Uysal, 2006, 286.

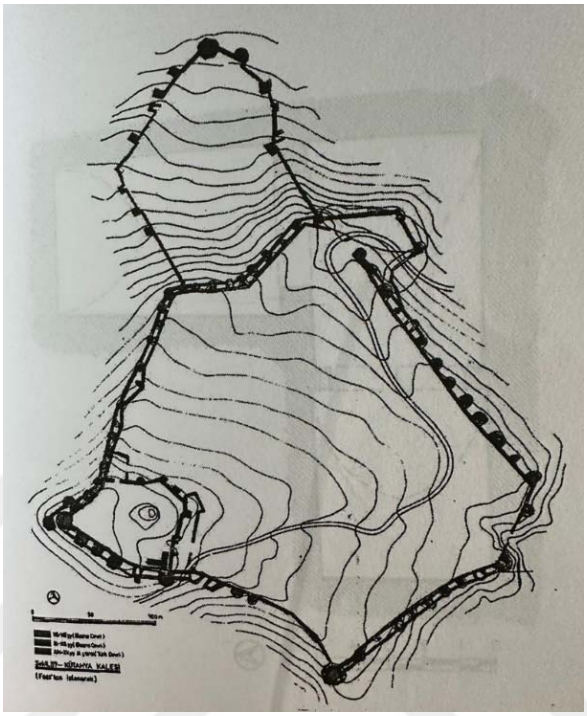
tekniğine göre inceleyen yazar, kalenin üç inşa aşamasına sahip olduğunu düşünmektedir. Clive Foss'un hazırlamış olduğu Kütahya Kalesi planını inceleyen Uysal, kaynak olarak Foss'un hazırlamış olduğu rapordan yararlanmıştır. Bizans surlarını VII.-VIII. yüzyıllarda, ikinci onarımın IX-XIII. yüzyıllarda inşa edildiğini, Türk dönemi olarak adlandırıldığı inşanın ise Germiyanoğullarına ait olduğunu söylemektedir[180]. Uysal, I. Evrenin incelemeleri doğrultusunda alt kısımlarının kaba yontulmuş taşlarla inşa edildiğini ve burada kullanılan harcın pembemsi ve ince kumlu olduğunu dolayısıyla Foss'un vermiş olduğu tarihin yani VII.-VIII. yüzyıllara ait olduğunu söylemektedir. *"Özellikle güney taraftaki kapı kalıntısı ve çevresi bu dönemden kalmadır. Zaten kapı kemerlerinin dayandığı duvar ile bitişiğindeki tuğla hatıllı duvar arasında açık bir dilatasyon vardır."* ifadesiyle I. Evre olarak adlandırdığı bölümleri eklemektedir. Kalenin II. Evresini, *"Surların yukarı kısımları, kaba yonulmuş küfeki taşların arasına beşer sıra tuğla hatıllar atılmak suretiyle inşa edilmiştir. Bu duvarlarda, iri tuğla kırıklı pembemsi harç söz konusudur. Foss'un da belirttiği gibi bunlar IX.-XII. yüzyıllara aittirler."* şeklinde ifade etmektedir. Ana hatlarıyla Bizans ve Türk dönemi olarak ayıran Uysal, Türk dönemi olan III. Evrenin, Bizans devri duvar tekniklerinden farklı özellikte olan kısımları Yukarı kalede uğrun kapısının yanındaki Bizans devri kalıntısının üzerinde yükselen köşeli kule, İç kale ve Yukarı kalenin batı köşesini işaret etmektedir. Uysal, *"İç kalenin doğu tarafındaki kapı açıklığının iki yanında payanda gibi ileri çıkan duvar kalıntıları vardır. Bunun sol tarafındaki köşeli kule ile kuzey tarafındaki köşeli kuleler Türk döneminde yapılmışlardır. Doğu duvarının Bizans surlarıyla birleştiği yerdeki büyük silindirik burcun alt kısmı, malzeme ve işçiliğe göre IX.-XII. yüzyıllara aittir. Üst tarafındaki moloz taş onarım ise Türk devrinden kalmadır."* cümleleriyle kalenin III. Evresini XIII. yüzyıla tarihlemektedir. İç kalede 1990 yılında, Evliya Çelebi'nin bahsettiği yapılardan yalnızca (L) planlı bir sarnıç ve bir gazinonun yer aldığını söylemektedir. Sarnıcın üstünün kısmen yıkık olduğu bilgisini vermektedir. Uysal, kale hakkında, *"Günümüze ulaşabilen en eski kısımları Bizans devrinden kalmıştır. Bizans*

[180] Clive Foss *"Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya"* isimli çalışmasında raporunda yer alan bilgilerden daha derin bir araştırma yaparak kalenin sur ve burçlarını tarihsel olaylar örüntüsünde kalenin ilk evresini IX. yüzyılda, ikinci evresini XII. yüzyıl, üçüncü evresini XIV. yüzyıl ve son olarak Osmanlı döneminde yani XV. yüzyılda dördüncü onarım gördüğünü Clive Foss kısmında detaylı olarak vermiştik. Ayrıca Foss, David Winfieldan ile yürüttüğü *"Byzantine Fortification An Introduction"* isimli çalışmasında kalenin evrelerini bu doğrultuda vermektedir.

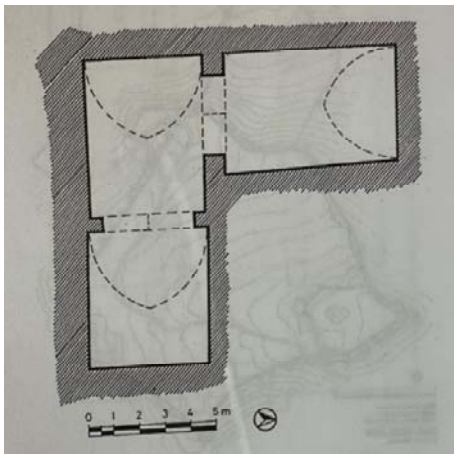
devrinde kale duvar işçiliğine göre VII-VIII. yüzyıllarda yapıldıktan sonra, IX.-XII. yüzyıllar arasında esaslı bir onarım görmüştür. Kütahya Kalesi'nin Bizans devrinden kalan kısmı "yukarı kale"dir. Yukarı kalenin duvarları ve kuleleri esas itibariyle Bizans ürünü olmakla birlikte; yer yer dikkati çeken köşeli kuleler ile doğudaki kapı ve çevresi, Türk dönemi ve muhtemelen Germiyanoğlu onarımları sırasında olmuşlardır." ifadesiyle anlatısındaki tarihlendirmeyi özetlemektedir. Ayrıca yazısında, *"Evliya Çelebi Seyahatnamesinde ise; aşağı kalenin 1438-39 yılında Fatih tarafından, buradaki bir su kaynağını muhafaza etmek maksadıyla inşa ettirdiği kaydedilmiştir. Ancak söz konusu tarihte Osmanlı tahtında Fatih değil II. Murat vardır."* bilgilerine yer vermiştir. Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgileri değerlendiren yazar, "*1433'de Kütahya'dan geçen Fransız seyyahı Bertradon de la Broquiere, kalenin "iç içe üç katlı" büyük bir yapı olduğunu kaydetmiştir. Buna göre Fatih devrinden önce, 1433 yılında kale üç katlı hüviyetini kazanmış durumdadır. Bunlar herhalde aşağı kale, yukarı kale ve iç kale olmalıdır. Foss, hem iç kaleyi, hem de aşağı kaleyi Germiyanlı devrine nakletmiştir. Broquire'in verdiği bilgi de dikkate alındığında Foss'a hak vermek gerekmektedir. İç kaledeki sarnıçta kullanılan tuğla boyutları, diğer Germiyanlı eserlerinin boyutlarına yaklaşmaktadır. Biz, iç kalenin Germiyanlı devrinden kaldığını düşünüyoruz. Buna mukabil aşağı kalenin durumu biraz tartışmalıdır. Köşeli kuleleri ve moloz taş malzemeli duvarlarıyla aşağı kalenin Türk devri yapısı olduğuna kuşku yoktur. Ama Evliya Çelebi'yi dikkate alan M. Ç. Varlık ve A. Altun aşağı kaleyi Osmanlı devrine verme eğilimindedir. Eldeki kesin veriler bulunmamakla birlikte, aşağı kalenin dönemi konusunda Foss'un görüşünü benimsemekten yanayız. Çünkü bu kısmın malzeme ve kulelerin biçimleri iç kaleninkilere benzemektedir. Broquiere 1433'te kalenin üç kısmını da gördüğüne göre, bu kısmı da Germiyanlılara maletmetmek mümkündür. Aşağı kale belki de, Karamanlı tehlikesi üzerinde II. Yakup Çelebi devrinde ve XV. yüzyılın ilk yarısı içerisinde meydana getirilmiştir. Fatih devrinde ise bir onarım söz konusu olabilir. Kale 1551'de tekrar onarım görmüştür. 1960 Tarihli Kütahya İl İmar Komisyonu raporunda, kalenin harap durumda olduğu belirtilmiştir. Bugün Kütahya Kalesi, birçok tarihi eserimiz gibi kendi kaderine terk edilmiş haldedir[181]".* Bilgileri vererek sonuca bağlamaktadır. Uysal kalede

[181]Uysal, 2006, 286.

yapmış olduğu çalışmalarda Foss'un kale planını derlemiştir (Plan 6). Ayrıca iç kalede yer alan sarnıçların plan şemasını da eklemiştir (Plan 7).

Plan 6: Kütahya Kalesi Plan Şeması (Çizim: A. O. Uysal, Clive Foss'tan derlenerek)

Plan 7: Kütahya Kalesi içerisinde yer alan sarnıç plan şeması (Çizim: A. O. Uysal)

5- KÜTAHYA KALESİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Şehir merkezini oluşturan Kale, yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmiştir (Görsel 13, 14). Yukarı kale, iç kale ve aşağı kale olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 18.1.1980 gün ve 2087 sayılı kararı ile korunması gerekli anıt eser olarak tescil edilmiş, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 17.7.1987 gün ve 3552 sayılı kararı ile tescilinin devamına karar verilmiş, Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 16.03.2001 gün ve 1384 sayılı kararı ile de I. Derece Arkeolojik Sit alanı olarak tescil edilmiştir.

Görsel 13: Kütahya genel görünüş. (2021)

Görsel 14: Kütahya Kalesi Yukarı Kale, Aşağı Kale ve İç Kale (Kaynak: Kütahya Kazısı Arşivi 2021)

Günümüzde 19 burçla çevrelendiği düşünülen iç kale, kalenin güneyinde yer almaktadır (Görsel 15). Kaleye iki açıklık ile ulaşım sağlanmaktadır. Fakat iç kalede bulunan otoparka ulaşımı sağlamak amacıyla döşenen Arnavut kaldırımları ve yıkıntılar sebebiyle ikinci giriş seçilememektedir (Görsel 16). 1971 yılında inşa edilen bir döner gazino (Görsel 20) L, şeklinde yerleştirilmiş iki su sarnıcı (Görsel 18), bir adet yakın tarihte inşa edildiği düşünülen fakat ne zaman inşa edildiğine dair bilgi bulunmayan su deposu ve otopark bulunmaktadır. Su sarnıçları oldukça kötü durumdadır (Görsel 19). Beşik tonoz örtüsünde yer yer çökmeler meydana gelmiş, sıvaları dökülmüştür (Görsel 20). Sıvaları dökülmesi sebebiyle yapının taş ve tuğladan inşa edildiği görünmektedir (Görsel 21). İçerisindeki tuğla ölçüleri ise 35*5*?'cm.dir.

Görsel 15: İç kale burçları. (Foto: M.A. İpekçioğlu, 2021)

Görsel 16: İç Kale girişi. (2020)

Görsel 17: Kütahya Kalesi İç Kalede Yer Alan Döner Gazino. (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 18: Kütahya Kalesi içerisinde Yer Alan Sarnıç. (2020)

Görsel 19: Kütahya Kalesi içerisinde Yer Alan Sarnıç. (2020)

Görsel 20: Kütahya Kalesi İçerisinde Yer Alan Sarnıç. (2020)

Görsel 21: Kütahya Kalesi İçerisinde Yer Alan Sarnıç. (2020)

Günümüzde 51 burçla çevrelendiği düşünülen yukarı kaleye altı giriş ile ulaşılmaktadır[182]. Bunlardan ilki 1-70 numaralı burçları arasında yer alan ve sonradan açıldığı anlaşılan otopark kapısıdır (Görsel 22). Otopark kapısının hemen yanında yük girişi olduğu düşünülen 69-70 No'lu burçları arasında tam yuvarlak olmayan kemerli bir ikinci açıklık bulunmaktadır. Kemer bugün büyük ölçüde yıkılmıştır[183] (Görsel 23). Üçüncü giriş Kuzeydoğu tarafında bulunan ve şehre bakan İsa Fakih Camisinin önünden geçen Ertuğrul Gazi Caddesinin[184] sol tarafındaki Hisaraltı çay bahçesi yanından ulaşılan açıklıktır. Günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmektedir. (Görsel 24) Dördüncü giriş 27. Burçta bulunan Uğrun kapısı olarak adlandırılan kalenin saldırıya uğraması durumunda kale içerisindeki insanların çıkışı veyahut girişi için inşa edildiği düşünülen açıklıktır (Görsel 25). L şeklinde giriş sağlanan burçta çok sayıda devşirme malzeme görmek mümkündür[185]. Kalenin günümüzde var olmayan fakat eski kaynaklarda seyyahlar ve yüzey araştırmacılarının bahsettiği iki giriş açıklığı daha bulunmaktadır. İlki kalenin doğusunda yer alan seyyahlardan ve araştırmacıların kaleme aldığı bilgiler doğrultusunda kalenin en gösterişli ve anıtsal kapısı olduğu varsayılan doğu kapısıdır (Görsel 26). Günümüzde toprak kayması sebebiyle var olmayan kapı, bilgimizin

[182] Yukarı kaledeki burç sayısı tarihi bilgilerde oldukça değişkendir. Bazı kaynaklara göre sayısı 100'ü bulmaktadır. Yürütülecek olan arkeolojik kazılarla bu sayıyı tam olarak söylemek mümkündür. Günümüzde bazıları yıkılmış bazıları toprak altında bazıları ise yanlış restorasyon sonucu yıkılmıştır.
[183] Uzunçarşılı, 1974, 17.
[184] Eski haritalarda bu cadde, Jandarma okulu caddesi olarak geçmektedir.
[185] Kale veya surlarda genellikle göze çarpmayan yerlerde inşa edilmiş zaman zaman düşmana baskın yapmak için zaman zaman da çeşitli amaçlarla gizlice kalenin/surun dışına çıkmak için kullanılan kapılara uğrun kapısı adı verilir.

en az olduğu kısımdır[186]. Diğer giriş ise Kültür ve Turizm bakanlığının restore ettiği girişin hemen yukarısında yer alan 39. ve 42. burçları arasında inşa edildiği düşünülen açıklıktır[187] (Görsel 27). Günümüzde çeşitli sebeplerle toprak altında kalan kapı 22-23-24 numaralı burçların restore edilmesiyle gözlemlenebilecek izler de kayba uğramıştır.

Görsel 22: Otopark Kapısı ve Yukarı Kale Otopark Alanı. (2020)

Görsel 23: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi. (2020)

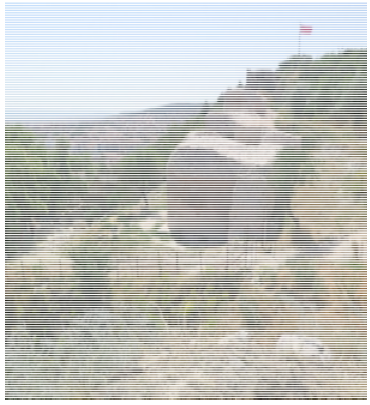

Görsel 24: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı. (2023)

Görsel 25: Kütahya Kalesi 27. Burç, Uğrun Kapısı. (2020)

[186] Kütahya Kalesine dair yazılan bilgilerde konumu net bir şekilde bilinmemektedir. Farklı düşünceler yer almaktadır. Örneğin Kültür ve Turizm Bakanlığı Uğrun Kapısının bu kapı olduğuna dair düşünceleri vardır.
[187] Evliya Çelebi'nin iki kademeli olarak anlattığı giriştir.

Görsel 26: Kütahya Kalesi Doğu Kapısı Olduğu Düşünülen Mevki (2020)

Görsel 27: Kütahya Kalesi Restore Edilen Burcun Yukarısında Yer Alan Giriş (2020)

Yukarı kale içerisinde Germiyanoğulları döneminde inşa edilen bir cami[188], (Görsel 28) Kaleyi ziyaret edenler için iki adet otopark, belediyeye bağlı imarı bulunmayan bir kafesi (Görsel 29), kaleyi ziyaret edenler için tuvalet, abdest almak için inşa edilen bir çeşme (Görsel 30) ve biri imama ait olmak üzere beş adet özel mülk bulunmaktadır[189].

[188] Caminin minare kaidesinden devam eden bir duvar kalıntısı sebebiyle caminin kompleks bir yapıya dahil olduğu bu yapı topluluğu içerisinde askerin konaklama yerleri olduğu söylenmektedir. Fakat bu yapı topluluğundan da herhangi bir arkeolojik veri bulunmamaktadır.

[189] Tez çalışması sırasında tuvalet yapısı kullanılmamaktaydı. 2021 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restorasyon planı hazırlanarak çalışmalara başlanarak onarılmıştır.

Görsel 28: Kütahya Kalesinde Yer Alan Hisar Camisi. (2020)

Görsel 29: Kütahya Kalesi Yukarı Kalede Yer Alan Çay Bahçesi. (2020)

Görsel 30: Kütahya Kalesi Yukarı Kalede Yer Alan Tuvalet Yapısı. (2020)

Günümüzde 10 burç ile çevrelenen Aşağı Kaleye giriş tek girişten sağlanmaktadır (Görsel 31). Fakat bazı kaynaklarda yeri yanlış ifade edilmektedir[190]. Bizans zamanında vaftiz havuzu olarak kullanılan Türklerin yerleşimiyle birlikte çamaşırhane işlevi kazanan bir su yapısı ve üzerine inşa edilmiş bir mescit bulunmaktadır (Görsel 32). Bizans döneminde bir azize ait olduğu daha sonraki dönemlerde ise bu yapının yerine mescit inşa

[190] Ara Altun, bu girişin batısında bir giriş açıklığından bahseder fakat bu girişin beden duvarlarının sonradan yıkılmasıyla açıldığını söylemektedir.

edildiği bazı kaynaklarda yer almaktadır[191]. Mescit Kütahya'da tamamı tuğladan inşa edilen ender yapılardan biridir[192]. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmiştir (Görsel 33). Birçok özel mülkün bulunduğu aşağı kaledeki evler Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kamulaştırılmaktadır.

Görsel 31: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Giriş Kapısı. (2020)

[191] Anadolu'da birçok örneği bulunmaktadır. Ayrıca Clive Foss'un yürüttüğü yüzey araştırmasında, araştırmacı bu konuya ilişkin düşüncelerini belirtmektedir.
[192] Yapıya uygulanan restorasyon sonucunda tuğla duvarları görmek mümkün değildir.

Görsel 32: Kütahya Kalesi Aşağı Kale mescidi. (2020)

Görsel 33: Aşağı Kalede Yer Alan Mescit Altındaki Su Yapısı (2020)

6- KÜTAHYA KALESİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ONARIMLAR VE KURTARMA KAZILARI

6.1- Kazı Raporları

Kalenin, 2001 tarihinden önce hangi tarihlerde onarım geçirip geçirmediği bilinmemektedir. Fakat kaledeki onarımların Bizans döneminde itibaren Beylikler ve Osmanlı döneminde devam ettiği düşünülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde önemini yitiren kale mimarisi, 1950 yılında Türk kültür varlığının koruma bilinciyle önem kazanmıştır. Bu tarihten itibaren onarımlar görmesi olasıdır. Fakat 2001 tarihinden önce yapılmış olan düzenlemelere ilişkin bilgilere ulaşılmamaktadır[193].

2001 yılında rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmış ve bu doğrultuda bazı burçlar restore edilmiştir (Plan 8). 2002 yılında yayınlanan raporda söz konusu onarım dışında kalenin genel durumunun kötü olduğu söylenmektedir. Toprak kayması, tabiat ve insan tahribatı ile gün geçtikçe yıpranıp yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu vurgulanmaktadır. Kalenin bir kısmı harap, bir kısmı yok olmuş, bir kısmı restore edilmiş haliyle burç sayısının kesin olarak söylemenin mümkün olmadığını söyleyen rapora göre 62 burç bulunmaktadır. Sonradan açılmış olan otopark girişinin bu tarihten önce açıldığı raporda görülmektedir.

2001 yılında Belediye ve Müze Müdürlüğünün gerçekleştirdiği restorasyonda Kalenin planı çıkarılarak mevcut durumu saptanmış ve önem sırası yapılarak restorasyon projesine başlanılmıştır. Rapora göre;1,2,3,6,12,46,47,48,49,50,51,53,55,56,57,59,60 numaralı burçlar 2002 yılında restore edilmiştir. Diğer burçlar ise ya tamamen yok olmuş ya da kısmen ayakta kalmıştır. Rapora göre;

1 Numaralı burcun çeşitli dönemlerde onarım geçirdiği belirtilmiştir. Fakat dönemlere ilişkin bilgi verilmemiştir. Asıllarına uygun şekilde onarımı gerçekleştirilmiş,

[193] 2001 yılından önceki kayıtlarda birçok eksiklik bulunmaktadır. 1971 yılında inşa edilen 1973 yılında açılışı yapılan döner gazinoya dair bilgiler dahi bulunamamıştır. Yer yer raporlar içerisinde inşaat esnasında hiçbir arkeolojik veriye rastlanmamıştır ibaresi dikkat çekmektedir. 2020 yılında bilimsel danışmanlığı Sevinç Gök tarafından yürütülen kazılar esnasında döner gazino çevresinde aydınlatma kanallarında çeşitli dönemlere ait buluntuların ele geçtiği belirtilmektedir.

bağlayıcı özelliğini kaybetmiş derzlerin ve toprak örtünün temizlenmesi, taş aralarının kıtıklı tuğla karışımlı horasan harcıyla sağlamlaştırılması yapılmıştır.

6 Numaralı burçta büyük bir onarım gerçekleştirilmiş; Basık kemerli bir girişi olan tuğla kubbe ile örtülmüş, kubbenin ortası açık bırakılmış; dıştan kaide moloz taş örgü, gövde kesme taş, moloz taş ve tuğla üst seviyede moloz taş ile onarılmıştır.

38 Numaralı burcun yalnızca durumu hakkında bilgi verilmiştir.

46,47,48 Numaralı burçların bir kısmı yıkılması sebebiyle kısmen restore edilmiş, özgün malzemeye uygun olarak yıkılan kısımlar tamamlanmıştır.

49,50,51,55 Numaralı burçların içleri tamamen doldurularak 49,55 numaralı burçlar taş ve tuğla ile 50,51 numaralı burçlar ise tamamen tuğla ile onarılmıştır.

Tuğla ile örülen kubbenin yarısı yıkılmış olduğu belirtilen 53 Numaralı burcun, dış cephesi kısmen restore edilmiştir.

57 numaralı burç, burç büyük oranda onarılmıştır.

Kalede bulunan diğer yapılardan kısaca söz edilen raporda; Yukarı Kale'de, Maruf Mahallesinde, Yukarı Kale Cami (Kale-i Bala) (Hisar) adıyla anılan Orta Hasar Mescidi bulunduğunu fakat özgün durumunu kaybetmiş olduğunu ve son yıllarda yeniden onarıldığı söylenmektedir[194]. Sadece Kuzey-doğu köşesinde eski camiden kalma bir duvar parçası ile minarenin kaide ve şerefe kısmı kaldığını söylemektedir. Şerefeden yukarısı da son onarımlarda eklendiğini eklemektedir. Gövde tuğladandır. Cami kare planlıdır. Moloz taş ve köşelerde kesme taş kullanılmıştır. Düz çatılıdır, kiremit örtülü dört meyilli damla kapatılmıştır. Hisar Kahvesine gidilen yol üzerinde iki çeşme kalıntısının varlığından söz etmektedir[195]. 2002 yılında Kültür ve Turizm bakanlığı tarafından kalede yer alan televizyon vericileri ve odaları ile demir direklerinin 16.10.2002 tarihinde kaldırılmasına karar verilmiştir[196] (Görsel 34).Ayrıca, 2002 yılında

[194] Raporu bulunamamıştır.
[195] Fakat günümüzde bu iki çeşme yapısından yalnızca hisar kahvesine giden ana yolda 2020 yılında Sevinç Gök tarafından "Kütahya Kalesi Aydınlatma Projesi" kapsamında yürütülen çalışmalar esnasında çeşme kalıntısı bulunmuştur.
[196] Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültü Varlıklarını Koruma Müdürlüğü Arşivi.

Kütahya Kalesinde Müze Müdürlüğü tarafından "Su isale hattı" kazısı gerçekleştirilmiş ve iç kale girişindeki bordür taşları (Eskişehir Kültür ve Tabiat varlıkları Koruma kurulu tarafından döşenmiştir.) kaldırılarak Arnavut kaldırım döşenmiştir[197].

Görsel 34: Kütahya Kalesinde Yer Alan ve Daha Sonra Kaldırılan Vericiler. (Kaynak: KTB Arşivi)

2003 yılındaki bir rapora göre ağaçlandırılan kalede 2000 yılında yangın tehlikesi sebebiyle bir düzenleme talep edilmiş fakat 2003 yılında Kütahya Orman genel müdürlüğü tarafından yapılan incelemeler sonucunda düzenlemeye gerek duyulmadığı kararına varılmıştır[198].

2005 yılındaki rapora göre iç kalede yer alan döner gazinoda zemin kattaki giriş holünün seramikleri değiştirilmiş, tezgâh mermere çevrilmiş, ısı merkezi yeniden

[197] 2002 yılında 04.09.2002 tarihine başlanılan ve 24.10.2002 tarihinde sonlanan arkeolojik kazıda hiçbir veri ele geçirilmediğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Belediye tarafından Eskişehir Varlıklar Genel Müdürlüğünün Kaleye rahat ulaşım amacıyla Eskişehir Kültür ve Tabiat varlıkları Koruma kurulu tarafından ne zaman yerleştirildiği bilinmeyen döşemeler kaldırılarak yerine yenileri eklenmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Kurul kararı olmadan yapılan bu işlemde 5 belediye çalışanı ceza almıştır. Beş yıl boyunca benzeri bir suç işlememeleri ve geçen birkaç yıl ardından takipsizlik kararıyla dava düşmüştür.
[198] Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi.

düzenlenmiş ve mevcut tuvaletler yenilenmiştir. Ayrıca bu raporda Kütahya Kalesinde zemin etütlerinin yapılarak kale restorasyonu başlayıncaya kadar can ve mal güvenliği açısından tehlike arz eden yerlerin emniyet tedbirlerinin alınmasına karar verilerek sorumluluk Belediyeye verilmiştir. Daha sonra bu karar iptal edilerek İç ve Dış kalede ufak düzenlemelere izin verilerek, ağaçlandırma yapılmaması mevcut gecekonduların kamulaştırılarak yıkılması kale içerisinde herhangi bir yapılaşmaya izin verilmemesi kararları da alınmıştır[199].

2007 yılında onaylanan 2010 yılında uygulanan restorasyon raporuna göre 12. Ve 13. Burç arasında yer alan beden duvarı üzerinde orijinaldeki gibi moloz taş dolgu gerçekleştirilmiş ve duvar örgüsünde kötü durumda olan kısımlar çürütme işlemleri yapılarak mevcut yapıya uygun moloz taş ile tamamlanmıştır. 13. Burç moloz taş dolgu ve bozulan taş duvarlara dolgu karışımları orijinaline uygun olarak Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarından gelen rapora uygun şekilde hazırlanarak, Hidrolik kireç taş tozu karışımı ile dolgu yapılmıştır[200]. Çökmelerin gerçekleştiği duvarlar orijinaline uygun olarak tamamlanmıştır. 13. burcun üst kısmında Koruma Kurulu kararı ile bir istinat duvarı yapılmış ve burcun üst kısmı tamamlanmıştır. 12. ve 13. Burçlar arasında kalan ve büyük bir kısmı çökmüş olan duvarı az kalan kısmında tuğla hatılların göründüğüne dair ifadeler olsa da Koruma Kurulu onayıyla moloz taş ile tamamlanmıştır[201].

2018 yılında hazırlanan rapora göre, 2001 yılında tespit edilen 62 burç iken 2018 yılında 68 olarak tespit edilmiştir. Raporda daha önce bir onarım, restorasyon ya da kurtarma kazısı yapılmadığını söylemektedir. Yalnızca 2001-2002 yıllarına referans vermektedir. 2018 yılında hazırlanan rapor doğrultusunda planlanan İç kalede bulunan (sonradan yapılmış) döner gazinonun[202] ve kaledeki konutların kaldırılması, caminin bakım ve onarımının yapılması, doğru olmayan ve yetersiz kalan 2001 onarımlarının (yapılacak yeni müdahalelerin yapıya zarar vereceği düşünülerek) aynen bırakılması,

[199] Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi.
[200] Derz karışımları orijinaline uygun olarak Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarından gelen rapora uygun şekilde hazırlanmıştır.
[201] Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi.
[202] Daha sonra bakanlık kararıyla cazibe merkezi olarak düşünülen döner gazino ve kır bahçesinin korunması kararı alınmıştır.

kale giriş kapılarının özgün şekline sadık kalınarak ayağa kaldırılması, kalede yapılan onarımların tarihlerini gösteren levhaların asılması, kalede bilimsel arkeolojik kazı yapılmadan (yapılacak müdahalelerin toprak altındaki olası kültür varlıklarına zarar vereceği düşünülerek) yeni işlevli yapı veya yapıların yapılmasının önerilmemesi gibi birçok öneri ve onarımın pandemi sebebiyle sekteye uğramıştır[203]. Dünya bazındaki önlemler, ekonomik sarsıntılar gibi sebeplerle yalnızca 22, 23 ve 24 numaralı burçlar restore edilmiştir. Kale burçlarında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, sondajlar yapılmış, lokal alanlarda kazılar gerçekleştirilmiştir[204]. Çeşitli dönemlerden ele geçen buluntular incelenmek üzere müzeye teslim edilmiştir[205].

Plan 8: Kütahya Kalesi Rapor Planı Burçlar ve Numaraları. (Kaynak: KTB Arşivinden işlenmiştir)

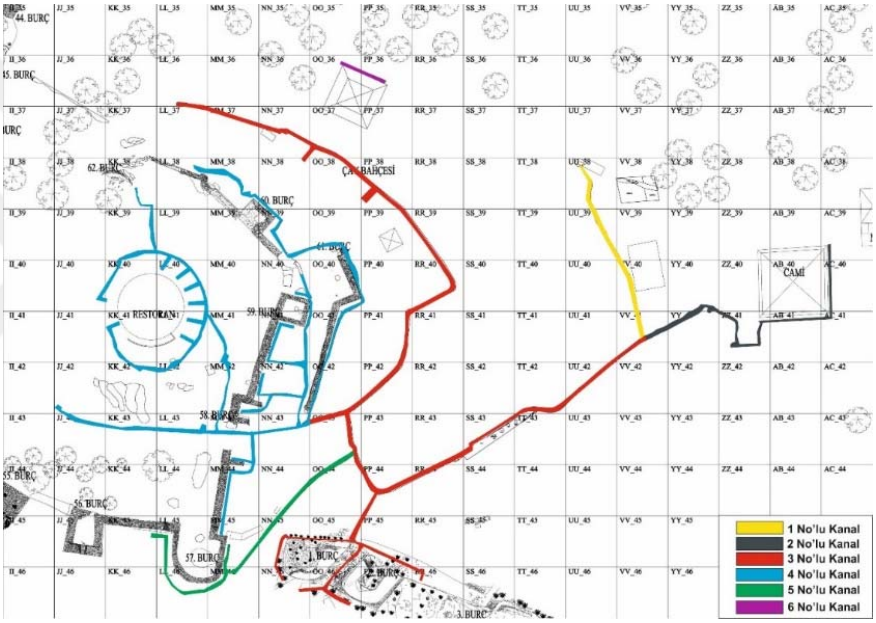
[203] 2018 yılındaki rapora göre birçok karar alınmış fakat pandemi sebebiyle uygulamalar sekteye uğramıştır. Pandemi sonrası yaşanan ekonomik kriz projede yapılması planlanan pek çok kararın uygulanamamasıyla sonuçlanmıştır.

[204] Sevinç Gök ve Begüm Buğdaycı 2018 yılı sondaj ve lokal alanlardaki kazılarda çıkarılan Türk dönemi sırlı seramik örneklerini Kütahya Arkeolojisi, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları Kütahya Müze Yıllığı 2018'de "2018 Yılı Kütahya Kalesi Sondaj Kazılarında Ortaya Çıkarılan Türk Dönemi Sırlı Seramikler" adıyla makaleyi yayımlamışlardır. Ayrıca Sevinç Gök, Seher Altunkaya Duğan ve Begüm Buğdaycı 2019 yılı sondaj ve lokal alanlardaki kazılardan çıkarılan Türk dönemi seramiklerini incelerek Kütahya Arkeolojisi, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları Kütahya Müze Yıllığı 2019'da "Kütahya Kalesi Türk Dönemi Seramikleri 2019 Yılı Buluntuları" adıyla makaleyi yayımlamışlardır.

[205] Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıklarını Koruma Müdürlüğü Arşivi.

6.2- Kalede Yürütülen Projeler ve Kazılar[206]

Kütahya Müzesi Başkanlığı'nda, Bilimsel danışmanlığını Doç. Dr. Sevinç Gök İpekçioğlu'nun yürüttüğü ve Kütahya Kültür varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 21.05.2020 tarih ve 5734 sayılı kararı kapsamında onaylanarak "Kütahya Kalesi Aydınlatma Projesi" adıyla kalede kurtarma kazısı başlamıştır[207]. Proje kapsamında geniş bir alana yayılan ve birçok karelajlar içerisindeki kazı çalışmaları titizlikle yürütülmüştür. 2020 yılında gerçekleştirilen Aydınlatma Projesi kapsamında kalenin birçok noktasında kazı çalışmaları yürütülmüştür (Plan 9).

Plan 9: Yukarı Kale. 2020 yılında gerçekleştirilen Aydınlatma Projesi kapsamında açılan kanallar. (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2020)

Yukarı Kale'nin kuzeydoğu kapısında kent ile bağlantısını sağlayan yolda temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiş ve bu temizlik çalışmalarında eskiden çamaşırhane olarak kullanılan yapının kalıntılarına ulaşılmıştır. İki ay süren kurtarma kazısında 2019 yılında hafriyat döküm alanı olarak kullanılan bölgenin temizliği de gerçekleştirilerek pek

[206] Yürütülen kazı çalışmalarında ayrıntılı olarak buluntular ve kazı çalışmaları anlatılmamıştır. Yalnızca kale mimarisinde önemli detaylara yer verilmiştir.
[207] 2001 ve 2007 yıllarında reddedilen Aydınlatma projesi 2009 yılında Kütahya Müze Müdürlüğünün uzmanları denetiminde yapılması onaylanmıştır.

çok seramik buluntu bulunmuştur. Temizliğin tamamlanan kuzeydoğu kapısının kent yolunda olası arkeolojik kalıntıları tespit etmek ve bölge hakkında bilgi sahibi olmak adına 411m2 alanda arkeo-jeofizik çalışmaları yapılmıştır (Görsel 35). Titizlikle yürütülen çalışmalar sonucunda Kütahya Kalesi burçları aydınlatılmıştır[208](Görsel 36).

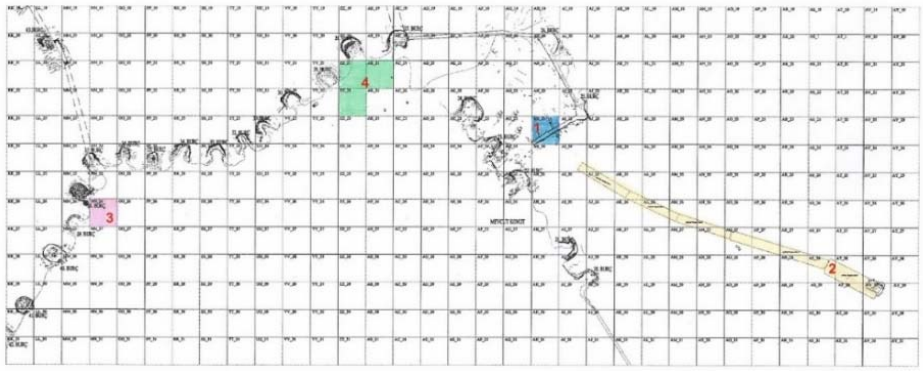
Görsel 35: Yukarı Kale Kuzeydoğu Kapı'ya ulaşımı sağlayan yol üzerinde gerçekleştirilen arkeo-jeofizik çalışmaları. (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2020)

Görsel 36: Yukarı Kale'nin ışıklandırması. (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2020)

[208] Gök, 2021, 177-191.

2021 yılında iki ay süren kazı yine Kütahya Müzesi Başkanlığı'nda Doç. Dr. Sevinç Gök İpekçioğlu'nun bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir (Plan 10). ZZ-21, AB-21 ve ZZ-22 karelajlarında (Görsel 37), çeşitli dönemlerde inşa edildiği anlaşılan duvar hatları tespit edilmiştir[209](Görsel 38). Ayrıca karelajlar üzerinde açma çalışmaları devam ederken kale çevresinde kalenin kaybolan ve/veya toprak altında kalmış olan burçları, kale girişleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar esnasında 51. Burç'un duvar örgüsü içerisine yerleştirilmiş, Kaledeki inşai faaliyetlere ait olduğu düşünülen bir yazıt bulunmuştur[210].

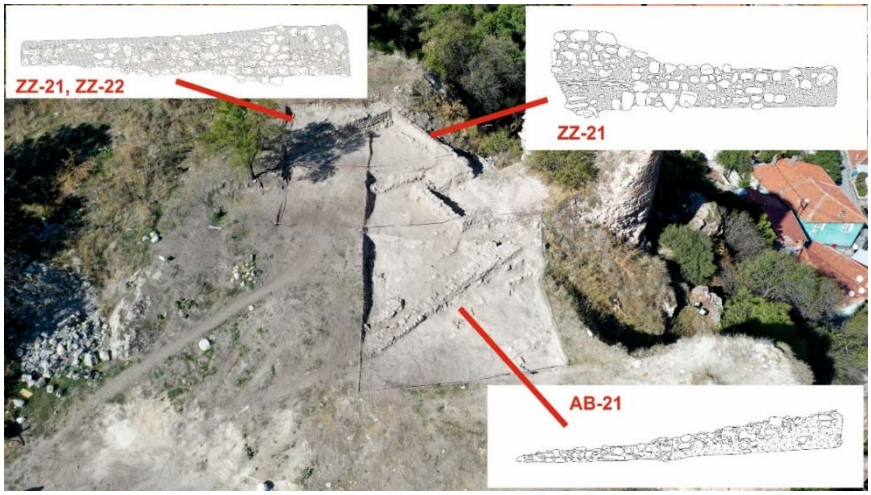

Plan 10: Yukarı Kale. NN-26, ZZ-21, AB-21, ZZ-22, AH-23 karelajları. (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2021)

Görsel 37: Yukarı Kale. AB-21 açmasındaki çalışmalar. (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2021)

[209] Gök, 2023, baskıda.
[210] Gök, 2023, baskıda.

Görsel 38: Yukarı Kale. ZZ-21, AB-21, ZZ-22 karelajlarında ortaya çıkarılan duvarlar ve kesitleri (Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2021)

2020 ve 2021 yıllarında yaz aylarında yürütülen kazı çalışmaları 2022 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan kazı izninin gelmesine rağmen yerel yönetimlerden gerekli desteğin sağlamaması, Kütahya Müzesi Müdürlüğü'nün katılımlı kazılara sıcak bakmaması, ayrıca yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle, Kütahya Kalesi kazılarındaki bilimsel danışmanlığını sonlandırma kararı vermiştir.

7- KALE BURÇ VE SURLARININ KRONOLOJİSİ

Bizans ve Osmanlı imparatorlukları gibi büyük devletler himayesinde önemli bir askeri ve idari merkez olmasına karşın, yazılı kayıtlarda kale hakkında inşa tarihi ya da onarımlarına dair neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca kalede, düzenli bir kazının bulunmaması eldeki verileri oldukça azaltmaktadır. Kronolojiyi söyleyebilecek ve belki de değiştirecek olan dendrokronoloji veya taş-tuğla, harç analizleri de henüz bulunmamaktadır[211]. Küçük Asya'daki diğer Ortaçağ surları ve tarihsel koşullar ile değerlendirerek, oluşumu ve gelişimi hakkında ana hatlarını söylemek mümkündür. Bu sebeple, kalenin tarihini araştırmalar ve tarihsel olaylar göz önünde bulundurularak söylemek daha mantıklı olacaktır. Kale hakkında detaylı olarak yapılmış en önemli araştırma, 1982 yılında Clive Foss başkanlığında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına 1-15 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucu hazırlanan rapordur[212]. Rapor bölgedeki birçok kale ile Kütahya Kalesinin tarihlendirilmesine dair önemli notlar içermektedir. Kaleyi dört evre ile tanımlayan Foss, bu evrelerin oluşumu ve gelişimiyle birlikte inceleyerek tarihsel olayları göz ardı etmeden araştırmasını tamamlamıştır. Ayrıca, David Winfield ile yazmış olduğu "Byzantine Fortifications an Introduction" isimli kitapta Kütahya kalesinin bu evreler neticesinde tarihlendirmesini de yapmıştır[213].

Doğrudan bir kanıt olmamasına karşın, *I. Evrenin* duvarlarının Geç Antik Çağ'dan daha geç bir döneme ait olduğunu söyleyen Foss, kalenin bulunduğu alanın daha erken dönemlerde kullanılmış olması ihtimalini de göz önünde bulundurmaktadır. Fakat 1982 yılında yapmış olduğu araştırmalarda, buna ilişkin herhangi bir ize ya da bununla ilgili bir çalışmaya rastlamadığını ifade etmektedir. Günümüzde böyle bir çalışma halen yapılmadığı için bu konu hala tartışmalıdır. Kütahya'daki Bizans dönemi 1182'de sona ermesi ve kalenin en büyük onarımı olan *II. Evre*den önce olması sebebiyle, *I. Evren*in araştırmacılar tarafından karanlık yüzyıllar olarak adlandırılan VII. ve IX. yüzyıl olması

[211]Tuğlaların analizi ilgili bir çalışma Doç. Dr. Sevinç Gök, Dr. Öğr. Görevlisi Muhterem koç ve tarafımızdan yapılmaktadır. Ayrıca Sedat Kurugöl ve Çiğdem Tekin tarafında Kütahya Kalesinde yer alan tuğla malzemelerin fiziksel, kimyasal ve mekanik özellikleri incelenmiştir. Bu incelemelerde kalenin burçlarından hangilerinin incelendiği bilinmemektedir. Detaylı bilgi için bknz: Kurugöl, Tekin, 2010, 765-778.

[212] Bahsi geçen kaynak, Foss, 1985, 13-85.

[213] Bahsi geçen kaynak, Foss, Winfield, 1986, 21.

muhtemeldir. A. Altun ve A. O. Uysal gibi birçok araştırmacı bu tarihi aralığını bizlere vermektedir[214]. Çevredeki, savunma sistemleri ve duvar inşa tarzları incelendiğinde daha dar bir dönem aralığı söylemek pek mümkün görünmemektedir[215].

7. ve 8. Burç arasında, toprak altında kalan, fakat mevcut izlerden anlaşıldığı kadarıyla bir ön duvar (proteichisma) bulunmaktadır. (Burada yer alan 9. Burcun kalenin *I.Evresinde* inşa edilen burcun onarılarak *II. Evrede* yenilendiği görülmektedir.) Foss, Geç Antik Çağ'da ve XIII. yüzyılda yaygın bir kullanımı olmasına rağmen, erken Orta Çağ'da nadir görülen bir özellik olduğunu bizlere söylemektedir[216]. Elbette İstanbul'da V. yüzyıldan itibaren görüldüğü bilinmektedir[217]. Fakat merkez ve taşra mimarisi arasındaki farklılıklar oldukça değişken olduğu bilinmektedir. Bizans savunma sistemlerine örnek olarak gösterilen ve Kütahya'ya oldukça yakın olan İznik'in, XIII. yüzyılın ortalarında ön duvar (proteichismaya) kavuştuğu ifade edilmektedir[218]. Clive Foss, proteichismatanın, Bizans topraklarında Kilikya'da Korikos, Kapadokya'da Caesarea, Trakya'da Dimetoka'da ve Antalya Kalesinde var olduğunu; ayrıca Kilikya'daki Toprakkale ve Efes yakınlarındaki Keçikalesinde, çevrelerinin tamamını olmasa da çoğunda güçlendirmek amacıyla bir dış duvarlara sahip olduğunu söyler[219]. Korikosta yer alan ön duvar sisteminin VII. yüzyıl kadar erken bir tarihe ait olduğu, diğer örneklerin ise daha geç tarihli olduğu düşünülmektedir[220]. Ayrıca araştırmacılar, Antalya kalesinin dış duvarının 910'da Caesares'nın ise XIII. yüzyılda Selçuklular tarafından eklendiğini ancak Bizans'ın temelleri üzerine inşa edildiğini Dimetoka'nın duvarlarının XIII. veya XIV. yüzyıldan daha eski olmadığını, Toprakkale'nin ise Bizans zamanında inşa edilmişse, onuncu yüzyıldan daha eski olmadığını, Keçikalesinin XII. yüzyıl veya daha sonraki zamanlarda inşa edildiğini eklerler[221]. Dolayısıyla Kütahya'nın savunma sisteminin Bizans'ta çok az paraleli olduğunu ve iki suru birbirine bağlayan kendine özgü duvarıyla

[214] Altun, 1981-82. 216-220; Uysal, 2006, 193.
[215] Clive Foss tarafından inceleden diğer kaleler Kayser Kale, Altıntaş, Gediz, Tavşanlı ve Domaniç kaleleridir fakat günümüzde bu kalelere dair yetersiz bilgilere sahibiz.
[216] Foss, 1985, 64-67.
[217] Foss, 1985, 64-67.
[218] Foss, 1985, 65.
[219] Foss, Winfield, 1986, 21.
[220] Kaplan, 2013, 335-343.
[221] Daha fazla bilgi için; Didymoteichon: Foss; Winfield; 1986; (Toprakkale): 2016, 227-246; Keçikalesi: Tok, 2016, 249-275.

istisnai bir örnek teşkil etmektedir. Bahsedilen örneklerden yola çıkarak Korikos'ta, Kütahya'ya kısmi bir benzerlik söz konusudur. Foss, Bizans'ın deniz filosunun idari merkezi olarak kullanılan kalenin dış duvarlarını, VII. yüzyılların sonlarına doğru inşa edildiğini ifade eder[222]. Korikos surları gerçekten de bu döneme aitse, Kütahya'nın tarihi için bir rehber görevi görebilir, ancak iki kalede ön sur kullanılması dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Bu sebeple bizlere tarihlendirme için yeterli bir bilgi vermemektedir.

Bizans İmparatorluğunun sık sık Anadolu'daki Arap istilalarına göğüs gerdiği bilinmektedir[223].VII. yüzyıl'dan itibaren bazıları daha sonraki zamanlarda tekrarlanmayan çeşitli savunma sistemleri, tehditleri karşılamak için yeniden güçlendirilme yoluna gitmiştir. Yakın bir benzeri bulunmayan Kütahya kalesinin bir deney ve değişim dönemi olan Karanlık Çağ'a işaret etmekte, ancak bir tarih verilmesini sağlayacak kadar kesin bir bilgi bulunmamaktadır[224]. Günümüzde kalenin birçok onarım görmesi de bu durumu daha da zorlaştırmaktadır. Ancak, *I. Evre*den günümüze gelen kısımların *II. Evre*den daha farklı harç, malzeme ve burç düzeni ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde yalnızca 7.ve 8. Burçlar ayaktadır. Ana kaya üzerinde inşa edilen bu iki burç, taş ve çoğunlukla tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. İznik kalesinde de görülen bir kurguya sahip olan burçlara tarihlendirme yapmak eldeki verilerle mümkün görülmemektedir[225]. Tarihi olaylar göz önünde bulundurularak VII.yüzyılın sonlarından IX.yüzyılın ortalarında değin inşa edilmiş olması muhtemeldir[226]. *I. Evre* burçların tabanlarında oldukça fazla devşirme malzeme kullanılmıştır. Ankara örneğinde, orijinal kale duvarları düzgün, bazen de zarif bir şekilde düzenlenmiş devşirme malzemeler kullanıldığı görülmektedir. IX. yüzyılın başında I. Nikephoros tarafından eklenen alt devrede kabaca düzenlenmiş büyük taşlar, bazen tuğla bantlar ve kapıların yanında tuğladan bir üst yapı kullanılmıştır. III.Michael'in orijinal duvarda yaptığı kapsamlı onarımlar şeritli duvar örgüsündedir. Bu ve diğer örneklerden, bantlı duvar işçiliğinin Geç Antik Çağ'ın bir özelliği olduğu ve zaten var olduğu yerlerde dikkatle taklit edildiği

[222] Deniz Kaplan kazı çalışmalarını yürütüyor.
[223] Vasiliev, 2015, 317.
[224] Cyril Mango Bizans Mimarisi adlı kitabında "610 ve 850 yılları arasındaki dönemde Bizans mimarisinin gelişimi hakkında kimsenin kendine güvenerek bir şeyler söylemesi mümkün değildir." Diyerek Karanlık yüzyılların incelenmesi ve tarihlendirilmesi konusunun zorluğunu vurgulamaktadır.
[225] Foss, 2002, 72.
[226] Haldon, 1999, 132-133.

anlaşılmaktadır. IX. yüzyılda, çok sayıda devşirme malzemenin kullanıldığı yüksek bir ganimet tabanı ve tuğla bir üstyapı kullanan bir duvar işçiliği yeniden canlandırıldığı görülmektedir[227]. IX. yüzyılın ilk yarısında Konstantinopolis ve Ankara'da, tuğladan bir üst yapıya sahip çok sayıda devşirme malzeme ile inşa edilen tabanlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla duvar işçiliği, Foss'un da belirttiği gibi ilk inşa tarihi olarak IX yüzyılı işaret etme eğilimindedir. İlk bakışta bu, bilinen tarih kale tarihiyle çelişir gibi gelmektedir. Küçük Asya'nın büyük bölümü VII. yüzyılda Pers ve Arap istilalarına uğramış, bu istilalar sayısız kenti harabeye çevirmiş ve ülke genelinde kaleler ağı kurulmasına neden olmuştur. Bu faaliyetlerin çoğu, tema adı verilen yeni eyaletler aracılığıyla yönetilen ordu tümenlerine dayalı yeni bir idari sistemin oluşturulmasıyla ilişkilendirilmelidir. Bunlar arasında Küçük Asya'nın kuzeybatısında yer alan ve Cotyaeum'un bir siper olduğu Opsician[228] da vardır. Bu kalenin de diğerleri gibi kökenini bu kargaşa dönemine ve büyük tahkimat ihtiyacına borçlu olduğunu varsaymak mantıklı görünmektedir. Tarihi kaynaklarda, IX. yüzyılın ortalarında metropolit statüsüne yükselen kentin güçlü bir kalesi olduğu bilgisi ise bu tarihten önce herhangi bir kaynakta geçmez. Bu nedenle, daha erken bir tarihten bahsedilmemesi, tarihi kayıtların duvar işçiliğine dair işaretleri desteklediği ve IX. yüzyılın başlarına işaret ettiği şeklinde yorumlanabilir. Böyle bir tarihlendirme birçok soruyu beraberinde getirmektedir. IX. yüzyıldan önce kent nasıl savunuluyordu? Cotyaeum'un Justinianus zamanında askeri bir üs olduğu bilgisi mevcuttur, zira burada bir asker bölük konuşlandırılmıştır. Ancak bu birliklerin varlığı bir kalenin varlığına işaret etmemektedir. Zira bu birlikler kasaba halkına konaklatılmış olabilir. Kaynakların yaygın bir olgu olan Karanlık Çağlar hakkındaki sessizliği, şehrin öneminin büyük ölçüde azaldığı ve nüfusunun tahkimatın gerekli görülmeyeceği kadar azaldığı veya dağıldığı anlamına gelebilir. Kalenin karanlık çağlara tarihlendirilmesi yorumu oldukça zorlaştırmaktadır. Fakat Foss, kalenin tarihini IX.yüzyıl olarak düşünmektedir. Arap saldırıları sırasında bir kale inşa edildiğini fakat inşa edilirken kendi döneminden önce var olan duvarların tamamen kaldırıldığını ifade etmektedir. Kazılarla bu tezi ortaya koymak muhakkak daha kolay olacaktır. Foss, VII. yüzyıla ait olan ve Sardes'te yer alan Bizans akropolisinin böyle bir olguyla inşa

[227] Foss, Winfield, 1986, 21.
[228] Merkezi İznik olan bir tema.

edildiğini ve Kütahya kalesinin tarihlendirilmesi hususunda IX.yüzyılda bu şekilde yeniden inşa edildiğini düşünmektedir. Zira kaleyi inşa edenler yeni surları dikmeden önce daha önceki çalışmaların tüm izlerinin ortadan kaldırıldığını söylemektedir[229].

İstanbul ve İznik örnekleriyle III. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılan, almaşık kurgu kendi başına tarihlendirmeye yeterli değildir. Ancak taş boyutları, tuğla boyutları ve işçiliği, harç kalınlığı ve malzemesi incelendiğinde bir gelişim modeli ortaya çıkar. Konstantinopolis'te almaşık duvar örgüsü V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar hem kara hem de deniz surlarında kullanılmıştır. Ancak örneklerin büyük çoğunluğunda, bu tarzın orijinal duvarların taklit edilmesinin bir sonucu olduğu ve daha sonraki onarımları yapanların tek tip bir görünümü korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Foss'dan edinilen bilgiye göre tümüyle yeni bir duvarın inşa edildiği bir bölümde (Blachernae ile Haliç arasında), tuğladan bir üstyapı ile yüksek bir moloz temel kullanılmıştır; bu IX. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir[230]. Manuel Comnenus'un Blachernae çevresindeki duvarlarında yine bantlı taş işçiliği kullanılmıştır, ancak bunlar daha önceki çalışmalardan oldukça farklı bir üsluptadır[231]. Bu nedenle başkent, taşradaki gelişmeler tüm dönemler için yararlı olacak bir rehber sunmamaktadır. Benzer şekilde, İznik'in surları III. yüzyılın sonlarında tuğla şeritlerle inşa edilmiştir (kuleler tamamen tuğlayla kaplanmıştır), bu tarz daha sonraki onarımlar tarafından XIII. yüzyıla kadar onarımlarla taklit edilmiştir[232]. Ancak burada da daha büyük bölümler farklı tarzlarda yeniden inşa edilmiştir: VIII. yüzyılda yapılan çalışmalarda kesme taş olarak düzenlenmiş iyi kesilmiş molozlardan oluşan bir kaplama kullanılırken, 858 yılında III. Michael tarafından yapılan çalışmalarda şeritli bir duvar örgüsü kullanılmıştır. Bu durumda da, tek tek kuleler ya da küçük duvar bölümleri onarılırken taklit güçlü bir etken olmuş, ancak daha büyük projeler kendi zamanlarının üslubunu izlemiştir[233].

[229] Foss, 1976, 58.
[230] Blachernae Sarayı'ndan Haliç'e doğru uzanan surlarsa iki bölümde inşa edilmiş. İç surlar 627 yılında İmparator Heraclius tarafından 627 yılında, Avarlar ve Perslere karşı koyabilmek, dış surlar ise İmparator V. Leo tarafından 813 yılında Bulgarlara karşı korunmak için inşa ettirilmiş.
[231] Konstantinopolis'in duvar işçiliği hakkında bkz. Foss, Winfield, 1985; Ousterhout, 2016.
[232] Foss, Winfield, 1986, 21.
[233] Foss, Winfield, 1986, 21.

Yukarı kalenin burçları genellikle taş tuğla almaşık kurguda inşa edilmiştir. Burçların oldukça sık inşa edildiği bu dönem Küçük Asya'da bulunan diğer kalelerden bu özelliğiyle ayrılmaktadır. Malzeme ve teknik açısından incelendiğinde kalenin *II. Evresi*'de nitelikli bir bilgi sağlamamaktadır. Almaşık duvar düzenin sevilerek kullanılması, onarımlarının aslına uygun şekilde yapılması çağdaş onarımların ise kale hakkında bilgilerimizi kısıtlaması tarihlendirmeyi oldukça zorlaştırdığını belirtmiştik. Fakat 1182 yılında Türklerin eline geçen kalenin, ilk inşa evresinden sonra büyük bir onarım gördüğü aşikardır. Gerek kullanılan malzeme gerek cephelerdeki düzenlemeler bize ikinci bir onarım gördüğünü söylemektedir. Eğer *I. Evre* IX. yüzyıla aitse, II. *Evre* büyük yeniden inşası zorunlu olarak daha geç, ancak yine de Bizans egemenliğinin sonundan daha erken olmalıdır. Haçlılar arasındaki gelişmelerle yakın temas halinde olan Komnenos imparatorları (1081-1185) döneminin bir ürünü olarak görülebilirler. Bu duvarların taş işçiliği de bir Komnenos tarihine işaret etmektedir. Belirtildiği üzere, bantlı duvar işçiliği Bizans dönemi boyunca her zaman görülsede, ayırt edilebilecek birçok varyasyona sahiptir. Bunlar arasında, taş işçiliğinin arasına hem dikey hem de yatay olarak yerleştirilmiş ekstra tuğla kullanımı, bu tuğlaları genellikle pembe olan bir yüzey harcı ile kaplama ve taşları dar taraflarına yerleştirme eğilimi bulunmaktadır. Bu özellikler Konstantinopolis'teki Manuel Comnenus surlarında ve hepsi de XII. yüzyıla tarihlenen diğer Comnenus sur örneklerinde göze çarpmaktadır[234]. Örneğin, Kaledeki 2, 3 ve 4 numaralı burçlarda günümüzde görülen bu duvar işçiliği, bize Comnenus döneminde onarım görme olasılığını düşündürmektedir. Duvar işçiliği ve savunma tekniğine dair kanıtların her ikisi de XII. yüzyıla, belki de daha spesifik olarak Manuel Comnenus'un hükümdarlığına işaret etmektedir. Böyle bir tarihlendirme, tarihsel koşullarla da uyumludur. Türklerin 1071'de Malazgirt'te Bizanslıları uğrattığı yenilgiden sonra, Küçük Asya'nın iç kısımlarının çoğu Türklerin himayesine girmiştir. Alexius Comnenus (1081-1118), Birinci Haçlı Seferi'nin yardımıyla kıyılarda ve Ege bölgelerinde Bizans gücünü yavaş yavaş yeniden canlandırırken, halefleri John (1118-1143) ve Manuel platoda ilerleyerek Phrygia'da önemli kazanımlar elde etmişlerdir[235]. Kaynaklarda özellikle belirtilmemesine rağmen Kütahya'nın John Comnenus ya da muhtemelen

[234] Foss, Winfield, 1986, 21.
[235] Brand, 1989, 115-117.

Manuel tarafından yeniden fethedilmiş olması muhtemel görünmektedir. Her halükârda, şehir 1159'da Bizans'ın elindeydi ve 1182'ye kadar da öyle kaldı. Manuel, yarımadanın batı kısmında imparatorluk kontrolünü güçlendirmek ve Türk akınlarına karşı güvenliği sağlamaya çalışıyordu. Bu amaçla, Ege bölgesinde halkın saldırı anında sığınabileceği ve imparatorluk saldırıları için üs görevi görecek kalelere dayalı yeni bir tema yarattığı bilinmektedir.

Kütahya, Miryokefalon zaferinin (1176) ardından 1180 yılında İmparator Manuel'in ölümünden sonra 1182'de Selçukluların idaresine geçmiştir[236]. Kütahya, Türklerin Anadolu'ya girişiyle birlikte sık sık el değiştirmiştir. Türklerin varlıklarının kalıcı olması ise 1234 tarihli Yoncalı Hamam'ın inşa edilmesiyle başladığı kabul edilir[237]. Kalenin ikinci evresi 1182'den öncesine ve dolayısıyla muhtemelen Manuel dönemine ait görünmektedir. Araştırmacıların çoğu Clive Foss'un sunmuş olduğu bu tezin dışında IX. yy'da ikinci Bizans onarımı gördüğünü ifade eder. Fakat cephe ve duvar işçiliği, tarihsel olaylar Foss'un sunduğu tezi doğrular niteliktedir.

III. Evre Türk hakimiyetinin başladığı dönemdir. Zorunlu olarak XII. yüzyıldan daha geç ve IV. dönemin kaynaklarca bilinen XV. yüzyılın ortalarından daha erken olmalıdır. Temel olarak *III. Evre* Selçuklu ya da Germiyan dönemidir. Selçuklu dönemi kentin 60 km güneybatısında yer alan Afyonkarahisar Kalesi ile karşılaştırmak kalenin bu evresini tanımlamaya yardımcı olmaktadır. Son derece dik ve sarp bir tepenin üzerinde konumlandırılan kale, Kütahya kalesinden oldukça farklıdır. Ancak diğer Selçuklu kalelerinden farklı bir duvar işçiliğiyle inşa edilmiştir. Duvarlar ve kuleler tuğlasız, düzenli yivli kare bloklarla kaplanmış ve genellikle sıraları yakın ahşap hatıllar kullanılmıştır[238]. Kütahya kalesindeki Aşağı Kapı'nın etrafındaki duvar işçiliğine benzemektedir. Ancak *III. Evrede* inşa edildiği düşünülen duvarların çoğundan daha düzenli ve büyüktür. Kalenin karşı tepesinde yer alan Hıdırlık Mescidi'nin (1243-44) restorasyon öncesi fotoğrafları incelendiğinde cephe düzenlemesi açısından iç kaleye benzememesine karşılık, aşağı kaleyle benzerlik göstermektedir. Bu benzerliklerin yeterli

[236] Varlık, 2002, 584-587.
[237] Varlık,2002, 584-587.
[238] Sevgen, 1959, 227-232.

olup olmaması başka bir tartışma konusudur. Kütahya'nın silik bir sınır kalesi olduğu Selçuklu döneminin koşulları da böylesine büyük bir dönüşümün gerçekleşmesine pek mümkün görünmemektedir. Günümüzde Aşağı Kale Cami olarak bilinen yapı bir türbedir. Bu yapı, Bizans döneminde vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Selçuklu döneminde kalenin bu kısmının kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Elbette kalenin bu kısmında daha önce hiç kazı yapılmamıştır. Günümüzde hala kullanılan bir alan olması da çalışmalar açısından zorluk teşkil etmektedir. Anadolu'da o yüzyıllarda Selçuklunun refahı bilinmektedir. Kalenin bu kısımlarının hiç kullanılmaması onarımların Selçuklu döneminde olmadığını düşündürmektedir. Yapılacak olan kazılarla bu bilgiyi kuvvetlendirmek daha kolay olacaktır.

Germiyanoğulları döneminde ise Kütahya, devletin başkenti konumundadır. Sultan Veled (1312) kaleyi Germiyanoğulları döneminde ziyaret etmiştir. Tarihsel olarak *III. Evrenin* onarımları devletin en önemli noktasında yer alması sebebiyle makul görünmektedir. Germiyanoğulları'nın diğer kaleleri kazıların yetersizliği ya da konunun çok çalışılmamış olması sebebiyle henüz tespit edilememiş olsa da dini ya da sosyal düzeni sağlayan binalarının duvar işçiliği karşılaştırma konusunda bize yardımcı olmaktadır. Kale duvarlarından daha düzgün ve özenli bir tarzda inşa edilmelerine karşın camileri ve diğer yapıların duvarlarında sıklıkla tuğla ve taş karışımı almaşık düzenin görüldüğü bazen de çerçeveli duvar tekniğinin (cloisonne) veya tuğla şeritlerinin kullanıldığı görülmektedir[239]. Elbette merkez ve taşra mimarisindeki farklılıklar kadar kale ve diğer yapıların farklılıkları da azımsanmayacak kadar fazla olabilmektedir. Ancak üslupları, yerel ustaların kullanımıyla Bizans'tan türetilen duvar işçiliğinin, bazen düzensiz tuğla sıraları ile kabaca örülmüş moloz duvarlar kullanan Germiyanoğulları döneminde de kullanımda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, tarihsel ve üslup bakımından *III. Evrenin* Selçuklu dönemi değil Germiyanoğulları dönemi olması muhtemel görünmektedir[240]. Uysal, Aşağı kalenin Germiyanoğulları döneminde inşa edilmiş olma olasılığını söylemektedir[241]. Doğru olabileceği gibi Bizans döneminden

[239] Altun, 1981-82; 224-226 (Pekmez pazarı Mescidi), 226-229 (Kurşunlu Cami), 292 (İmaret Mescidi), 341-347 (Balıklı Tekkesi), 364 (Dört direkli Türbe, tarih belirsiz), 369-371 (Saray Hamamı), 395-397 (Küçük Bedesten).
[240] Germiyanoğulları döneminde inşa edilen yapılar hakkında daha fazla bilgi için; Uysal, 2006.
[241] Uysal, 2006, 194.

kalma vaftizhanenin bulunması kalenin bu kısmının Bizans döneminde var olduğunu belki de Germiyan döneminde restore edilmiş olma olasılığını düşündürmektedir. Uysal, Aynı zamanda iç kalede yer alan sarnıç yapısının malzeme benzerliğinden yola çıkarak Germiyan döneminde inşa edildiğini ifade eder[242].

Kalenin *IV. Evresi* kale tarihinde tarihi bilinen tek aşamadır. Evliya Çelebi'ye göre Aşağı Kale, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) tarafından su kaynağını kaleye dahil etmek amacıyla inşa etmiştir[243].Varlık ve Altun Aşağı Kaleyi Evliya Çelebinin ifadesine ve belgelere dayanarak Osmanlı dönemine tarihlendirmektedir[244]. Fakat Kütahya'ya gelen ilk seyyahlardan olan Bertrandon de la Broquiere 1432 yılında şehri ziyaret ettiğinde, kalenin üç bölümden oluştuğunu söylemektedir. Bu bilgi bizlere Aşağı Kalenin Fatih döneminden önce de var olduğunu belirtir. Uysal, Aşağı Kaleyi Germiyan döneminde inşa edilen iç kaledeki burçlar ve sarnıçta kullanılan tuğla malzemelerden yola çıkarak Germiyan dönemi olduğunu söylemektedir[245]. Benzer kurgularda olmasına karşın kullanılan malzeme bakımından iç kaledeki *III. Evre* burçlarından ayrılmaktadır. Fatih döneminde kalenin bu kısmının onarıldığı bilinmektedir[246]. Surların duvar işçiliğine bakıldığında İstanbul'da inşa edilen kale mimarisindeki cephe düzenlemelerine benzemektedir[247]. Benzer malzemeden oluşan çekirdekten zorlukla ayırt edilebilen, çok az tuğla içeren ya da hiç tuğla içermeyen yivli moloz kaplama kullanımı ortaktır.

Kalenin inşa evreleri araştırmacıların gözlemleri ve tarihsel olayların incelenmesiyle tarihlendirilmiştir. Burçların ve sur duvarları ana hatlarıyla dört evreden meydana gelmektedir. *I.Evre* kalenin karanlık yüzyılları içerisinde kaldığından net bilgi verme konusunda çekinceler bulunmasına karşılık, Foss'un yapmış olduğu çalışma ve diğer araştırmalarla **IX. yüzyıl olduğu**, *II.Evre'*nin duvar düzeni ve burçlarda yer alan XII. yüzyılın bir özelliği olarak karşımıza çıkan çerçeveli tekniğin kullanılması ikinci ve

[242] Uysal, 2006, 190.
[243] Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer alan tarihte tahtta Fatih değil, II. Murad vardır. Bu konu hakkında araştırma yapan Mustafa Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri" adlı makalesinde belirttiği üzere tarih hatalıdır. Aşağı kale Fatih döneminde onarım görmüştür.
[244] Varlık, 2002, 584-587; Altun, 1981-82. 216-220.
[245] Aşağı kalenin II. Yakup Çelebi devrinde XV.y.y.ın ilk yarısında inşa edilme olasılığını ifade eder. Uysal, 2006, 293.
[246] Varlık, a.g.e., 194.
[247] Gabriel, 1941.

en büyük onarımın **XII. yüzyılda yapıldığı**, Selçuklu döneminde kalenin önemsiz bir konumda yer alması ve eldeki verilerin kısıtlı olması sebebiyle bu dönemde bir onarım görmediği, Germiyan döneminde başkent konumundaki kalede onarımlar, eklemeler görülmesi sebebiyle *III.Evre*'nin Germiyan dönemi yani **XIV. yüzyıl eklentileri olduğu**, Araştırmacılar tarafından kabul edilen *IV. Evre*'nin son evre ve bilenen tarih olmasıyla **XV. yüzyılda** gerçekleştirildiği kanısındayız. Kütahya Kalesi'nin tamiri hakkında ise bir belgede 1551'de Kütahya kalesinin onarımı için gerekli olan 140 bin akça yollandığı anlaşılmaktadır. 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine çıktığı ve bu sefer için Kütahya'da konakladığı bilinmektedir[248]. Muhtemelen Padişah'ın emriyle kalenin onarımı için bu meblağ gönderilmiş olmalıdır.

Bu sebeple burçlarda verilen evler bu dönemlere tekabül etmektedir. Fakat kale burç ve sur duvarlarının bugünkü durumuna bakıldığında Osmanlı dönemindeki karışıklıklarla harap duruma düşen kalenin **XVI. yüzyılda** ikinci bir onarım gördüğü lakin bu onarımın özensiz olması, Cumhuriyet tarihinde bilinen onarımlar dışında onarımlar gördüğü bugünkü haliyle de anlaşılmaktadır.

[248] Emecen, 2010, 62-74.

8- KATALOG: KÜTAHYA KALESİ BURÇLARI

Kale; İç kale, Yukarı kale ve Aşağı kale olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Kalede yer alan burçlar iç kaleden başlayarak numaralandırılmıştır. 2002-2018 restorasyon raporlarında ve 2019-2020 kazı sezonundaki burç numaralandırmalarından ayrı bir numaranladırılma yapılmıştır[249]. Farklı numaralandırma yapılmasının nedeni, yıkılmış bazı burçların eski numaralandırmalarda bulunamaması, ayrıca arka arkaya inşa edilmiş olan burçlara ayrı bir numara verilmemesindendir. İç kaleyi çevreleyen burçlar 1-19 arası, Yukarı kaleyi çevreleyen burçlar 20-70 arası ve Aşağı kalede yer alan burçlar 71-80 arasında numaralandırılmıştır. Kale içerisinde bir çok burç doğal ve beşeri sebeblerle yok olmuş, bazıları ise toprak altında kalmıştır. Kalede 2019 ve 2020 yılları dışında kapsamlı bir kazı çalışması yapılmamasından kaynaklanan bir takım soru işaretleri kale içerisinde yer alan yapılara dair bilgilerimizi ve burç sayısını net olarak söylemeyi mümkün kılmamaktadır.

Tez içerisinde kullanılan burç, duvar; malzeme, cephe ve kesit çizimleri Kültür ve Turizm Bakanlığından alınmıştır.

[249] Tez içerisinde Kültür ve Turizm Bakanlığının burçlara vermiş olduğu numaralar karışıklık olmaması adına yanlarında verilmiştir.

8.1. İÇ KALE BURÇLARI

8. 1. 1. 1 No'lu Burç (57 No'lu Burç)

Tanım: Otopark girişinin yanında yer almaktadır (Plan 11). Dairesel kurguya sahip olan burçta, almaşık ve moloz taş duvar kurgusunun birlikte kullanıldığı görülmektedir (Görsel 40). Bu özelliğiyle kalede bulunan burçlardan ayrılmaktadır. Zeminden yukarıya doğru sıralandırıldığında yer yer değişikliklerle duvar örgüsü sekiz ila on sıra arasında kesme taş, beş ila altı sıra tuğla ve üst seviyesi moloz taş duvardır. Bu bölümün *II. Evrede* yapıldığı düşünülmektedir (Görsel 40). Kesme taş malzemenin kullanıldığı almaşık kısımlarda ise yer yer tuğla malzeme görülmektedir. 2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir (Çizim1-2).

Almaşık kurgunun olduğu kısımda, yetkilinin odası olduğu düşünülen bir oda yer almaktadır. Clive Foss, bu odanın *II. Evrede* inşa edildiğini burcun *I. Evrede* var olduğunu fakat *II. Evrede* büyük bir onarım geçirerek bu odanın eklendiğini söylemektedir (Görsel 39). Örtüsü kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kubbedir (Görsel 41). Zemin kotu yıkıntılar sebebiyle anlaşılmamaktadır. Oda içerisinde şehre bakan üç mazgal pencere açıklığı vardır (Görsel 44). Ortada yer alan pencerenin sonradan kapatıldığı görülmektedir (Görsel 43). 65 No'lu Burç'a bakan mazgal pencerenin bir niş içerisinde yer aldığı ve bu açıklığın yanında eşyaların konulması için ayrı bir nişin bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır (Görsel 45). Burcun restorasyonu sırasında bu kısım onarım görmemiştir. Burç içerisinde devşirme malzemeler bulunmaktadır (Görsel 46).

Burcun moloz taş örgülü olan kısmı restore edilmiştir. Clive Foss, *III. Evrede* bu yükseltinin eklendiğini kale savunması açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim malzeme ve duvar örgüsü bu bölümün daha sonraki bir dönemde yapıldığını göstermektedir (Görsel 48). Restore edilen bu kısımda 4 pencere açıklığı yer almaktadır (Görsel 49). Onarımlarda pencere sövelerinde düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı fakat yer yer çimento ve özellikle pencere sövelerine yerleştirilen demirleri görmek mümkündür (Görsel 50). Diğer üç pencere açıklığından daha büyük olan ve kale girişinde yer alan 65 No'lu Burç'a bakan pencere açıklığının pek çok kez restore edildiği, bu restorasyonlar sonucunda kapatıldığı, duvar kalınlığının düzensiz biçimde arttığı görülmektedir (Görsel 49). Günümüzde bu pencere açıklığı duvar kalınlığı sebebiyle

neredeyse bir oda şekline gelmiştir (Görsel 51). Ortada yan yana iki pencere açıklığının önünde yer alan bir yükselti bulunmaktadır (Görsel 50). Muhtemelen bu yükselti burçta yer alan iki odayı birbirinden ayıran fakat günümüzde çökmüş olan üst odanın zemininden geriye kalan kısımdır.

Burcun hemen önünde L şeklinde yerleştirilen iki sarnıç bulunmaktadır.

1.1.a. Malzeme: Taş, Tuğla

1.1.b. Duvar Düzeni: Almaşık, Moloz taş

Birinci kısım; sekiz ile on sıra kesme taş beş sıra tuğla
İkinci kısım; beş ile altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Üçüncü kısım; beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Dördü kısım; beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Beşinci kısım; beş ile altı sıra kesme taş, üç sıra tuğla
Altıncı kısım; beş ile altı sıra kesme taş üç sıra tuğla
Yedinci kısım ise moloz taş duvar.

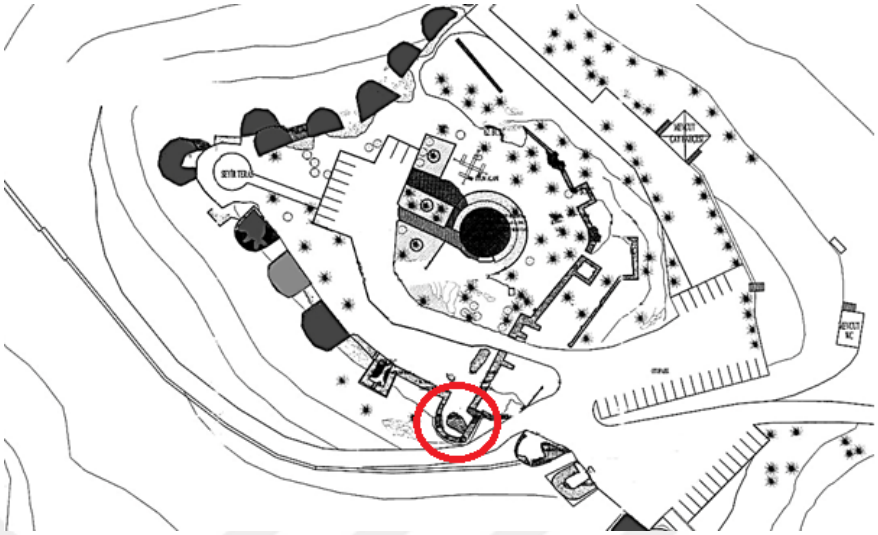
1.1.c. Taş (Kesme) Ölçüleri: 63cm ile 27-17cm aralığında.

1.1.d. Tuğla Ölçüleri: 32-33cm ile 4-5cm aralığında.

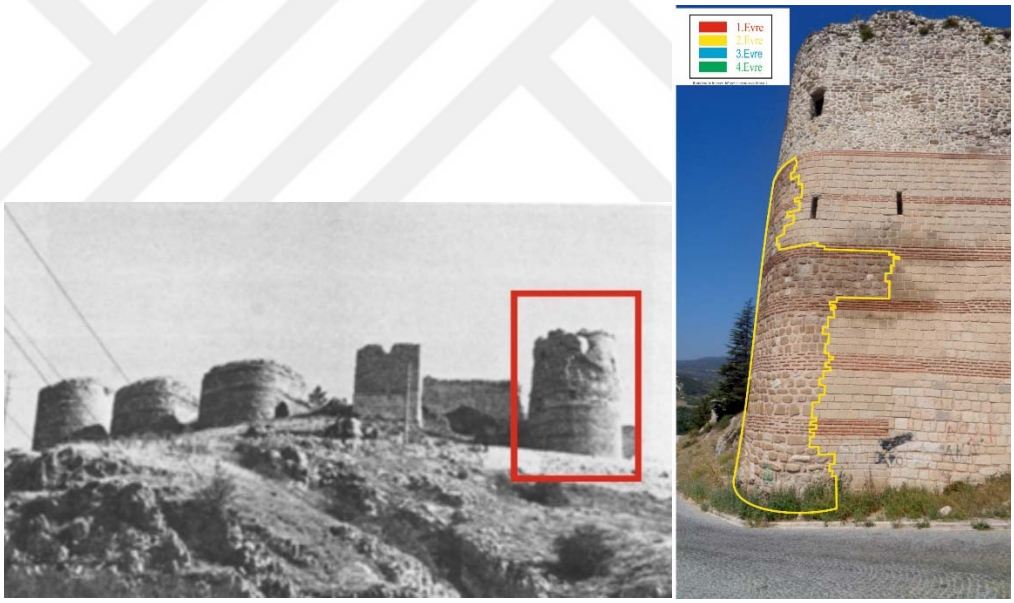
1.1.e. Harç Malzemeleri: Restorasyon geçirmesi sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün değildir.

1.1.f. Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 3-5cm aralığında.

1.1.g. Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 11: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 39: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 40: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç'taki II. Evre ve III. Evre duvar sistemi

Görsel 41: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan oda

Görsel 42: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın girişi

Görsel 43: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları

Görsel 44: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları

Görsel 45: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın mazgal açıklıkları

Görsel 46: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisindeki devşirme malzeme

Görsel 47: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisindeki niş

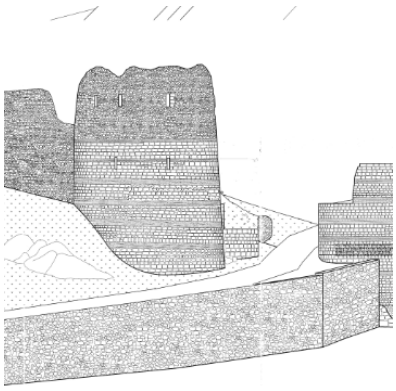
Görsel 48: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'un dört pencereli kısmı

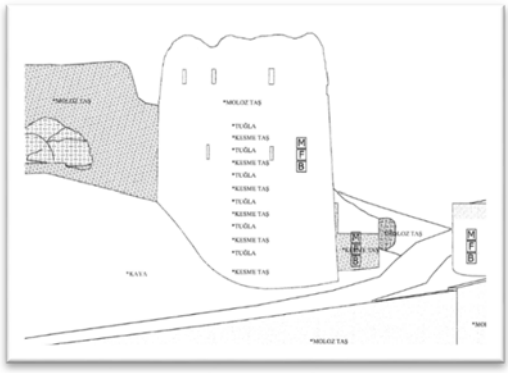
Görsel 49: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç ve burcun üst kısmında yer alan açıklık

Görsel 50: Kütahya Kalesi. 1 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan açıklıklar

Görsel 51: Kütahya Kalesi 1 No'lu Burç içerisinde girişe bakan açıklık detayı

Çizim 1: Kütahya Kalesi. 1. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Çizim 2: Kütahya Kalesi. 1. No'lu Burç cephe çizimi ve malzeme dağılımı (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.2. 2. No'lu Burç (56 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin doğusunda yer alır (Plan 12). Burç, farklı boyutlara sahip kesme taş ve düzensiz tuğla örgüsüne sahiptir. Farklı boyutlardaki taş kullanımı ile taş-tuğla örgü sistemi burcun farklı dönemlerdeki inşa evrelerine işaret etmektedir (Görsel 52). Kareye yakın dikdörtgen kurguya sahip olan burcun temeli, kireç taşından oluşan büyük bir kayanın üzerine oturur. Kayadan dört metre yüksekliğe kadar olan kesim kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir ve kalenin *I. Evresine* aittir (Görsel 53). Bu bölümdeki kesme taşlar boyut olarak büyüktür, malzeme kireç taşıdır ve gri harç kullanılmıştır.

Büyük kireç taşından kesme taş örgü üstünde küfeki! kesme taşlar yer yer yatay yer yer dikey olmak üzere tuğlalarla çevrelenmiştir. Bu örgü sistemi seyrek ve düzensizdir. *II. Evreye* ait olduğu anlaşılan küçük küfeki taşları ile düzensiz tuğlalardan oluşan bölümün yaklaşık altıncı taş hizasında, farklı bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu bölümde, sayıları değişen kesme taşların arasına üç sıralı yatay tuğlalar yerleştirilmiştir. Ön cephede görülen bu düzen, iki yan cephede devam etmez. (Görsel 54, 56, Çizim 4) Bu örgünün hemen üstünde tek sıra halinde tuğla dizisi bulunur. Ancak kuzey ucuna doğru bu tuğlaların olmadığı dikkati çekmektedir. Tek sıra tuğlanın üzerinde yine küfeki taş ile seyrek ve düzensiz tuğla örgü sistemi (beş sıra) vardır. Üstte kaydırmalı olarak yerleştirilmiş beş sıra tuğla görülür. Tuğla düzen yan cephelerde, çok kısa bir bölüm haricinde devam etmez. Beş sıralı tuğla örgünün üstünde iki yandan dikey tuğla ile çevrelenmiş taş sırası ile düzensiz kafes tekniği ve tek sıra tuğla sıraları yer almaktadır. Ön cephede görülen bu düzensiz taş tuğla örgü sistemi, yan cephelerde devam etmez.

Burcun kuzey cephesinde (1 No'lu Burç'a bakan yüzeyinde) büyük kesme taş malzemenin ardından sur duvarına yakın olan kısımların düzgün kesilmiş küfeki taşıyla onarıldığı, 2002 yılında yapılan onarımın hemen yanındaki kısımların ise kalenin *III. Evresinde* onarılan kabayonu ile oluşturulan düzende bırakıldığı görülmektedir. (Görsel 53, Çizim 4) Burcun üst seviyesinin iç kısmındaki düzenlemenin ise kalenin *IV. Evresine* ait olduğu anlaşılmaktadır.

Burcun güney cephesinde (3 No'lu Burç'a bakan yüzeyde), dört metre kesme taş ardından burcun küfeki taşıyla 2002 yılında onarıldığı, burcun ön cephesinde yer alan ama düzen arz etmeyen tuğlaların bu cephede altı sıra kesme taş iki sıra tuğla iki sıra

kesme taş tek sıra tuğla şeklinde devam ettiği görülmektedir (Görsel 53). Onarılan kısmın iki sıra kesme taş malzemeden sonra tek sıra tuğla ile devam ettiği, bu kısmın *III. Evre* onarımlarına ait olduğu, büyük oranda müdahale edilen burcun izleri doğrultusunda 2002 yılında tek sıra kesme taş tek sıra tuğla ile yeniden onarıldığı düşünülmektedir.

Burcun üst kısmında büyük oranda yıkılmış bir oda yer almaktadır (Görsel 57). Harap durumda olan ve *III. Evrede* inşa edilen oda günümüze ulaşamamıştır. İç duvarlarından *IV. Evrede* onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: -

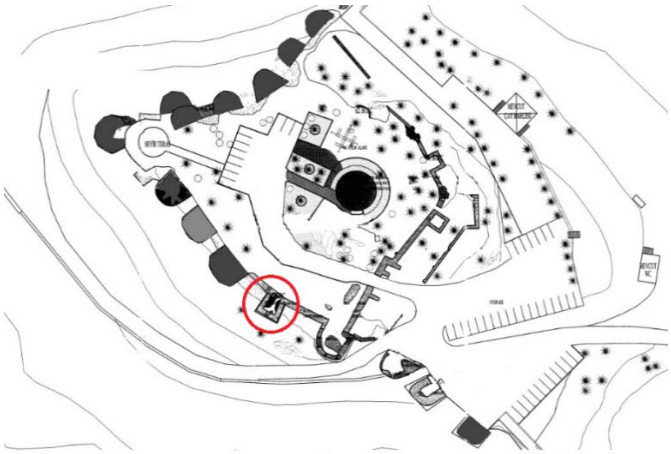
Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

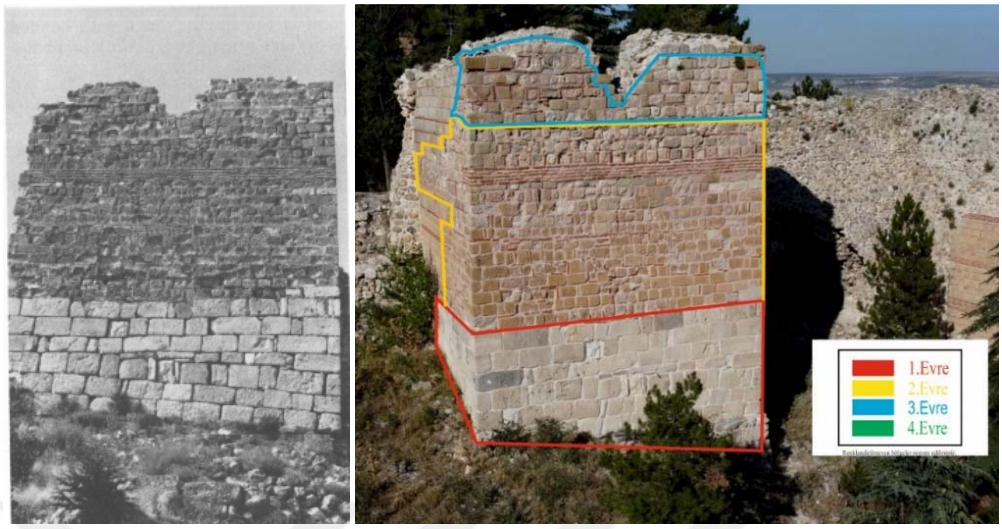
Harç Malzemeleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

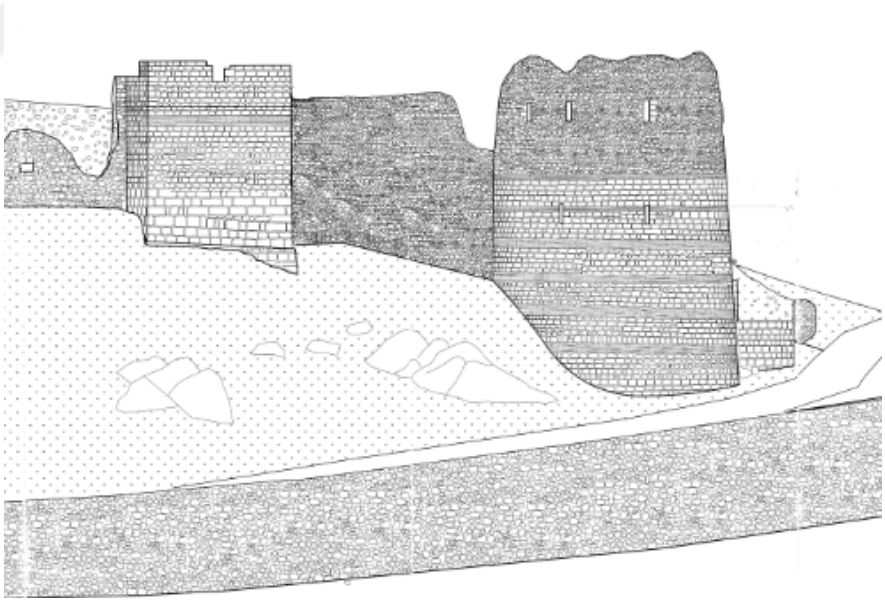

Plan 12: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

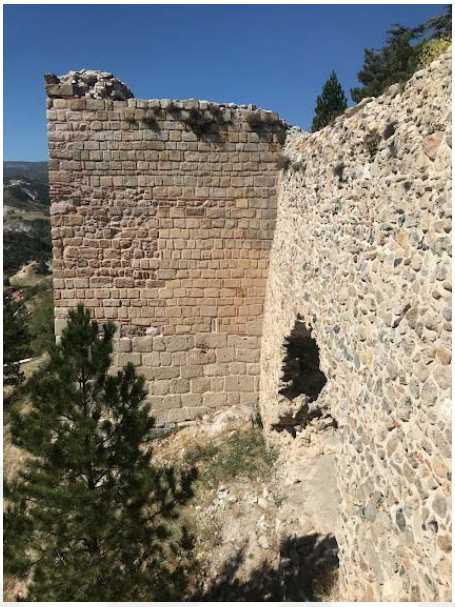

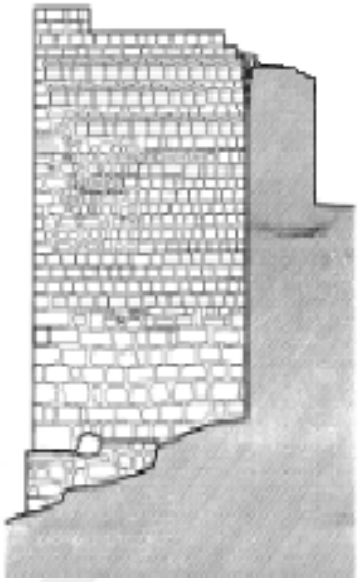
Görsel 52: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 53: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

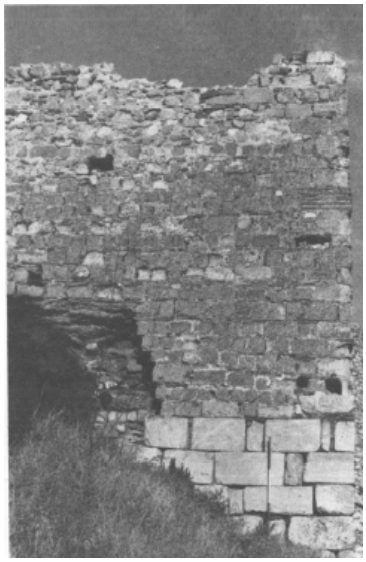
Çizim 3: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 54: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç (Kuzeydoğu cephe)

Çizim 4: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 55: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 56: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç (Güneybatı cephe)

Görsel 57: Kütahya Kalesi. 2. No'lu Burç içerisinde yer alan oda

8.1.3. 3. No'lu Burç (55 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin doğusunda yer almaktadır (Plan 13). Kaynaklarda dikdörtgen bir altlığa sahip olan burcun günümüzde altlığın olması gereken seviye toprak altında kalmıştır[250](Görsel 58). U şeklinde yükselen burç, almaşık kurgudadır (Görsel 58). Aşağıdan yukarıya doğru yedi ila sekiz sıra kesme taş beş sıra tuğladan meydana gelmektedir (Çizim 5).

Büyük oranda kalenin *II. Evresinde* onarım gören burcun, aşağıdan yukarıya doğru almaşık kurgusu incelendiğinde altı sıra kabayonu taş beş sıra tuğladan meydana gelen birinci kısımda kabayonu taş içerisine yatay ve dikey yerleştirilmiş düzenli olmayan tuğlalar bulunmaktadır (Çizim 6).

Sekiz sıra kabayonu taş beş sıra tuğladan meydana gelen ikinci kısımda yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğla izleri görünmektedir.

Sekiz ila dokuz sıra kesme taş beş sıra tuğla malzemeden oluşan üçüncü kısımda ise birinci kesme taş sırasında yine düzenli olmayan çerçeveli tuğla tekniği izleri görünür. İki sıra kesme taş ardından iki sıra tuğla şerit görülmektedirm (Görsel 59). Fakat burcun etrafını tamamen dolanmaz (Görsel 60) yer yer tek sıraya düşmekle birlikte dikey yerleştirilmiş tuğlaları görmek mümkündür (Görsel 61).

Sekiz sıra düzgün kesme taş malzemeden oluşan son kısımda iki ve dört numaralı burca bakan kısımlardaki malzeme kullanımına istinaden Foss, kalenin IV. evresini işaret ettiğini söylemektedir[251](Görsel 58).

2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir (Çizim 8). Burcun içi günümüzde doludur (Görsel 62).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık, Kesme taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

---

[250] Foss, 1985, 49.

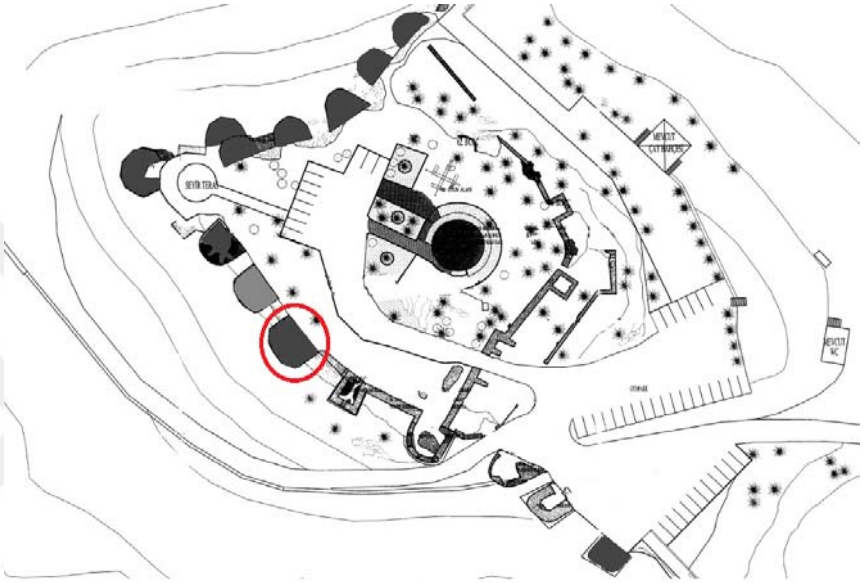
[251] Foss, günümüzde tuğla hatıllar beş sıra olmasına karşılık, sekiz ila beş sıra arasında değiştiğini söylemektedir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

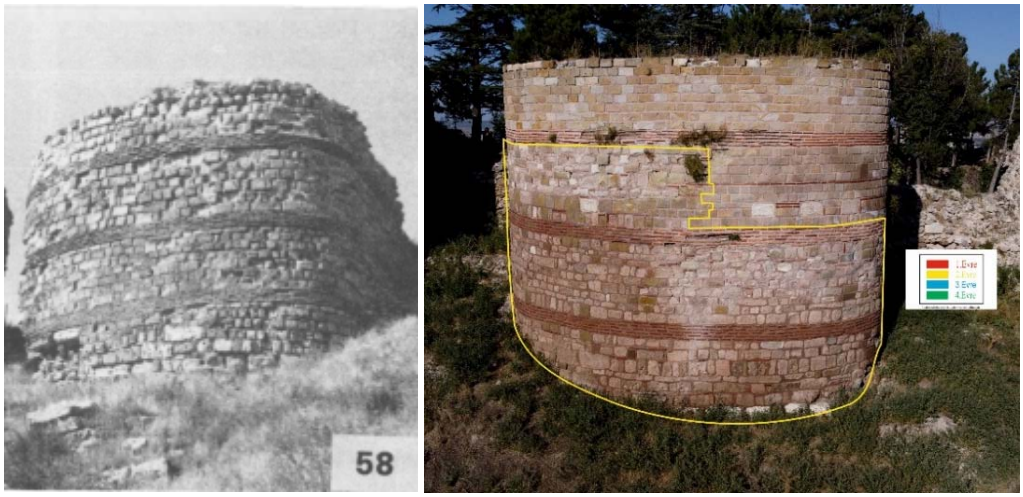
Harç Malzemeleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

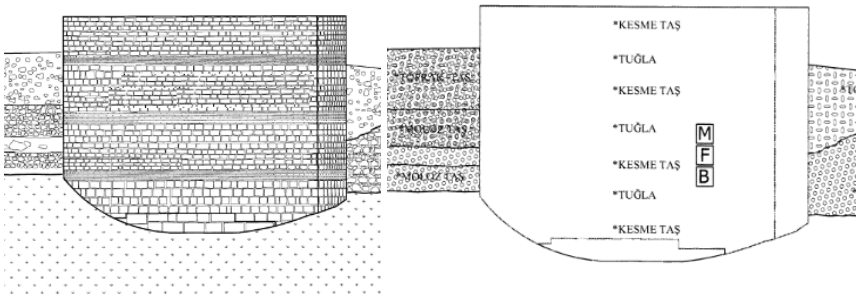

Plan 13: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

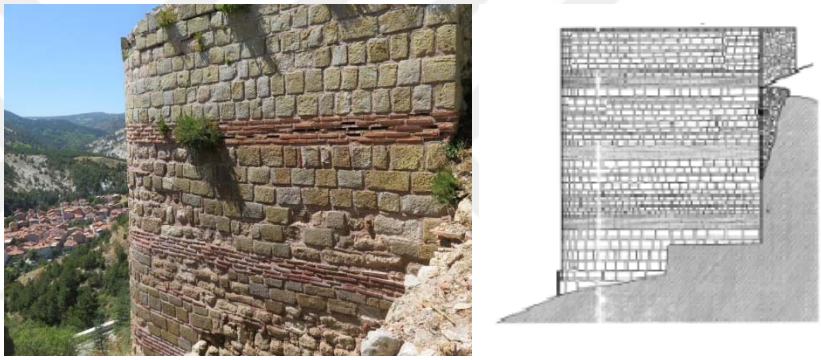
Görsel 58: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 59: Kütahya Kalesi. 3 No'lu Burç'taki II. Evre duvar sistemi (Foto. M. A. İpekçioğlu)

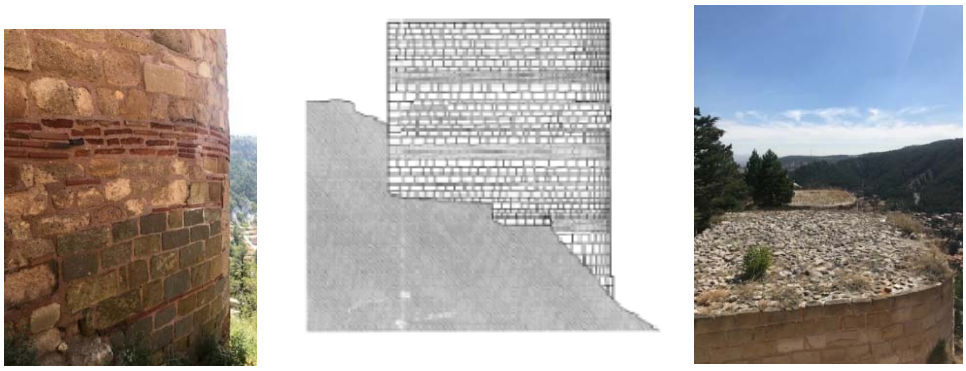
Çizim 5: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimleri (Kaynak: KTB Arşivi)

Çizim 6: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimleri (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 60: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç (Kuzeydoğu cephe)

Çizim 7: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 61: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç (Batı cephe)

Çizim 8: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 62: Kütahya Kalesi. 3. No'lu Burç'un üstü

8.1.4. 4 No'lu Burç (54 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin doğusunda yer almaktadır (Plan 14). Büyük oranda restore edilmiş olan burçta kabayonu, düzgün kesme taş birlikte kullanılmıştır (Görsel 63). 3 no'lu Burç gibi U şeklinde yükselen burç, almaşık kurgudadır (Görsel 64).

Aşağıdan yukarıya doğru beş/altı sıra taş altı sıra tuğla malzemenin kullanıldığı birinci kısımda iki kesme taş malzemenin ardından burcu tam olarak sarmayan tek sıra tuğla şerit kullanıldığı ve ayrıca taş malzemenin içerisinde düzenli olmayan dikey ve yatay tuğlalar yer almaktadır. Altı/yedi sıra taş beş sıra tuğla malzemenin kullanıldığı ikinci kısımda düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğlaları görmek mümkündür. Altı sıra kesme taş beş sıra tuğla malzemeden oluşan üçüncü kısımda da yine düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğlalar görülmektedir. Çerçeveli tuğla tekniğinin izleri bu kısımda yer yer görülmektedir. Kalenin *II. Evre* onarımlarının özelliği olan bu uygulama burcun *II.Evre'de* inşa edildiğini işaret etmektedir (Görsel 64).

Üst kısımda yer alan yedi sıra kesme taştan meydana gelen kısımda çerçeveli tuğla tekniği ise Kalede yer alan *III. Evre* onarımlarında görülen malzeme kullanımı bu bölümün *III.Evre'de* onarım gördüğünü göstermektedir. Burç içerisnde devşirme malzemeler bulunmaktadır (Görsel 66).

Büyük oranda kalenin *II. Evresinde* inşa edilen burç zamanla karakteristik özelliklerini yitirmiştir[252](Görsel 65). 2002 yılında restore edilmiştir (Çizim 9).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

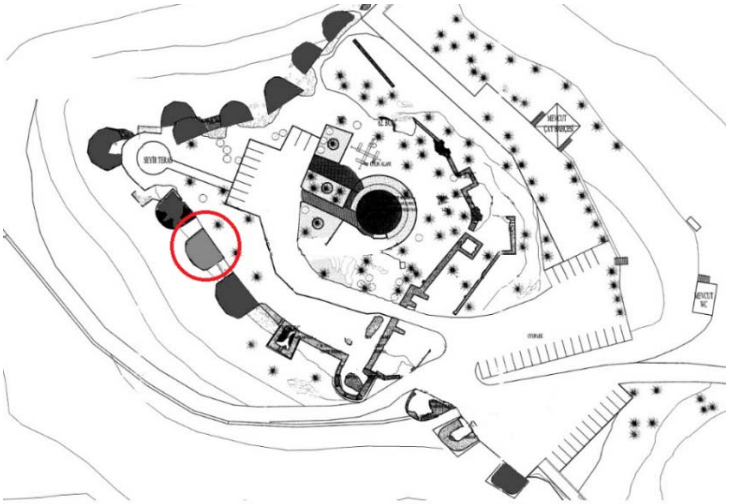
Tuğla Ölçüleri: 28-32cm, 4-6cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Malzemeleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

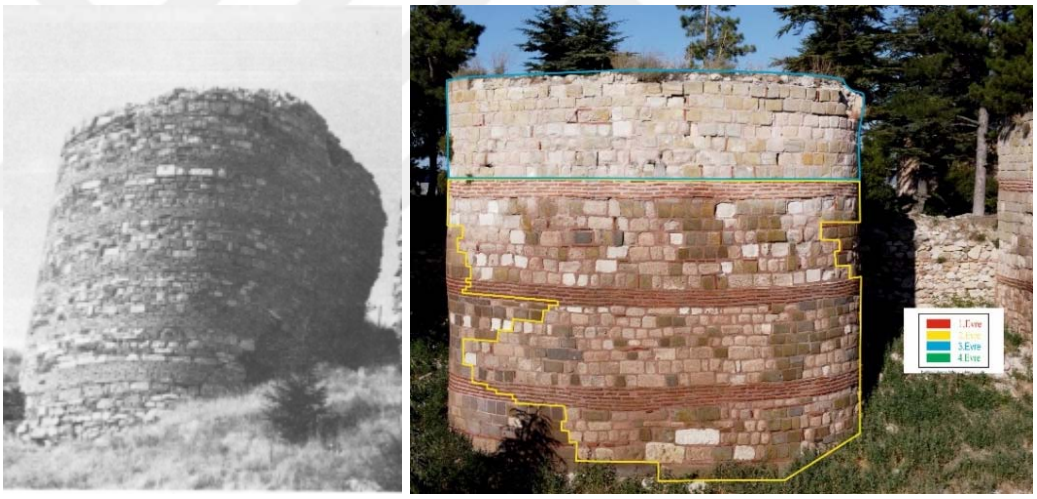
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[252] Foss, 1985, 49-50; Günümüzde tuğla hatıllar beş/altı sıra tuğla olmasına karşın Clive Foss, beş sıra tuğla olduğunu söylemektedir.

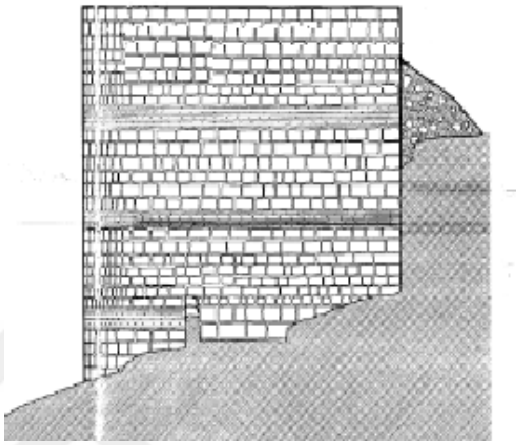
Plan 14: 4 No'lu Burç'un kaledeki konumu. (KTB Arşivinden işlenerek)

Görsel 63: Kütahya Kalesi 4 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 64: Kütahya Kalesi 4 No'lu Burç'taki II. Evre ve III. Evre duvar sistemi

Görsel 65: Kütahya Kalesi 4 No'lu Burç (Doğu cephe)

Çizim 9: Kütahya Kalesi 4 No'lu Burç doğu cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 66: Kütahya Kalesi 4 No'lu Burç içerisinde yer alan devşirme malzeme

8.1.5. 5 No'lu Burç (53 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin güneydoğusunda yer alır (Plan 15). Ana kayanın üzerine oturan burç dairesel kurgudadır. Almaşık kurgulu olan burç, kabayounu ve beş ila yedi sıra tuğladan meydana gelmektedir. 4 No'lu ve 3 No'lu Burç'lara nazaran kesme taş kullanımı azdır. Aşağıdan yukarıya doğru incelendiğinde;

Burcun alt kısmındaki kesme taş malzeme kullanımı kalenin *I. Evresine* işaret etmektedir (Görsel 68). Günümüzde 8 ila 7 sıra tuğladan oluşan alt kısmının 6 No'lu Burç'a bakan cephesi 2002 yılındaki onarımlarla değiştirilmiştir. Kalenin *II. Evresinde* inşa edilen burçta, kabayonu kısımlarında yatay ve dikey tuğlaları görmek mümkündür. Burcun üst kısmı kalenin *II. Evresi* görünmesine karşılık malzeme kullanımı kalenin *III. Evresine* işaret etme eğilimindedir (Görsel 67).

Burcun üst seviyesinde oda yer almaktadır (Görsel 70). Büyük oranda yıkılan odanın kalan izlerinden örtüsünün kubbe olduğu anlaşılmaktadır (Çizim 11). Oda içerisinde şehre bakan iki mazgal pencere açıklığı vardır (Görsel 73). Foss, bu alanda üç pencere açıklığı bulunduğunu söylemektedir (Görsel 69). Pencerelerden biri yıkıntı şeklindedir (Görsel 70). Pencere açıklıkların sövelerinde devşirme malzeme bulunmaktadır. Odanın bulunduğu üst kısımda dış cephesinde çerçeveli tuğla işçiliğinden izler görünmektedir. Bu bölüm *IV. Evreyi* işaret etmektedir. Burç büyük oranda restorasyon geçirmiştir.

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

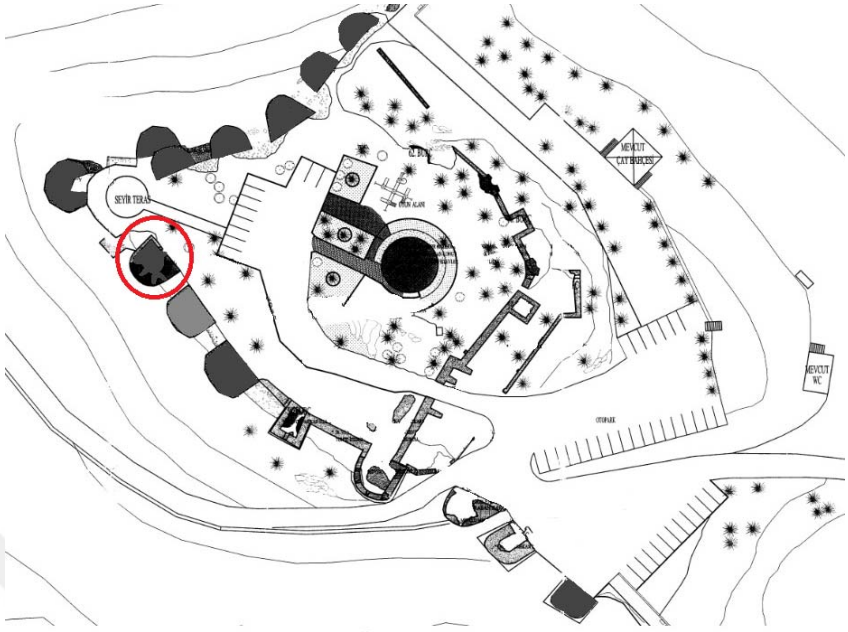
Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: 32-33*5-6*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

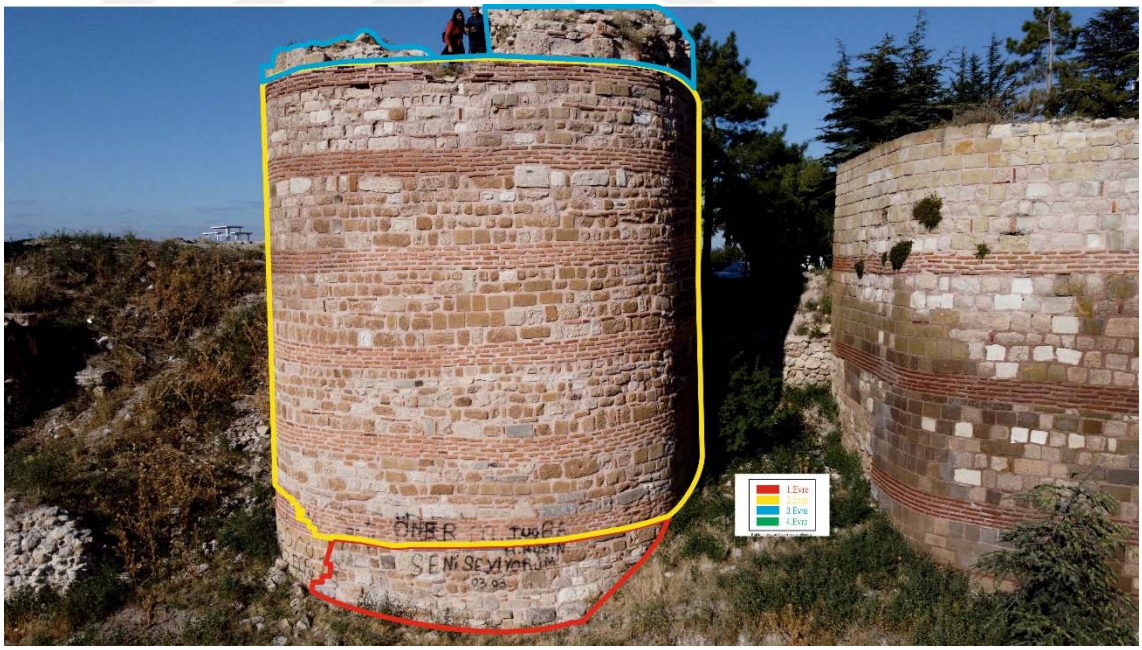
Harç Malzemeleri: Restorasyon geçirmesi sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün değildir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm aralığında değişiklik göstermektedir.

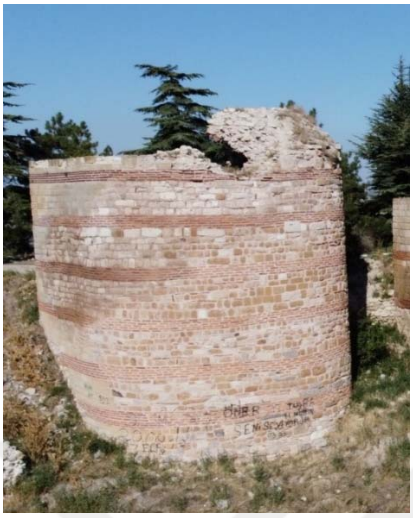
Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

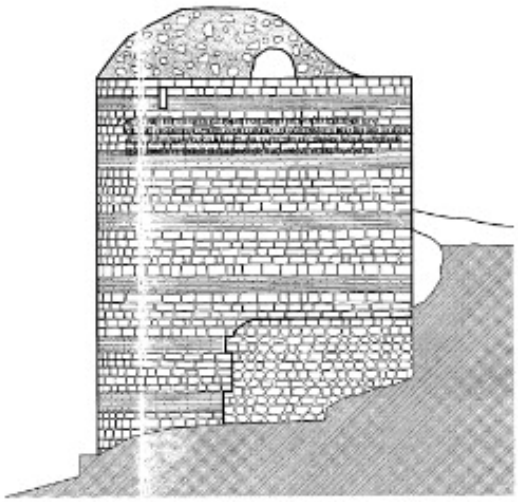

Plan 15: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 67: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Görsel 68: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

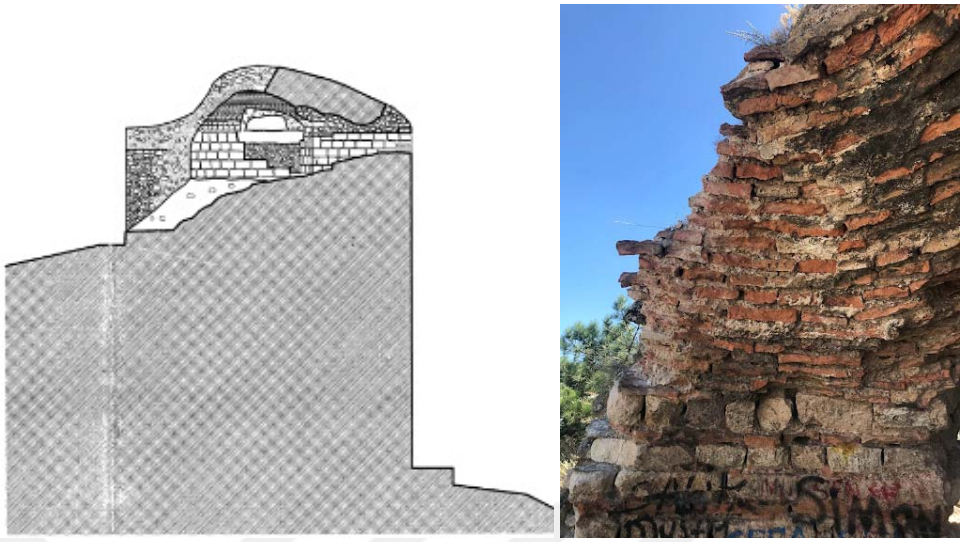
Çizim 10: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç cephe çizimi (Kuzeydoğu cephe) (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 69: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un üst bölümündeki mekân (Clive Foss'tan)

Görsel 70: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un üst bölümündeki mekân

Çizim 11: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç cephe çizimi (Güneybatı cephe) (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 71: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odanın örtüsü

Görsel 72: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odadan günümüze kalan kısım

Görsel 73: Kütahya Kalesi 5 No'lu Burç'un üst seviyesinde yer alan odanın pencere açıklığı

8.1.6. 6 No'lu Burç (52 No'lu Burç)

Tanım: Anakaya üzerinde kalenin en yüksek noktasında yer alır (Plan 16). Kalenin *I. Evresine* inşa edilmiş dairesel kurgudaki burç büyük oranda devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiştir (Görsel 74). Üst seviyesi toprak altında kalması sebebiyle sayısı tam olarak belli olmayan 7 No'lu ve 8 No'lu Burç'ta olduğu gibi fakat daha düzensiz yatay ve dikey tuğla sırası görülmektedir (Görsel 76). Burcun toprak altında kalması sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün görünmemektedir (Çizim 12). Ancak Clive Foss, burcun 6 No'lu ve 8 No'lu Burç'ta olduğu gibi fakat daha düzensiz üst seviyelerinde tuğla malzemenin kullanıldığını söylemektedir (Görsel 75).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık, Moloz taş

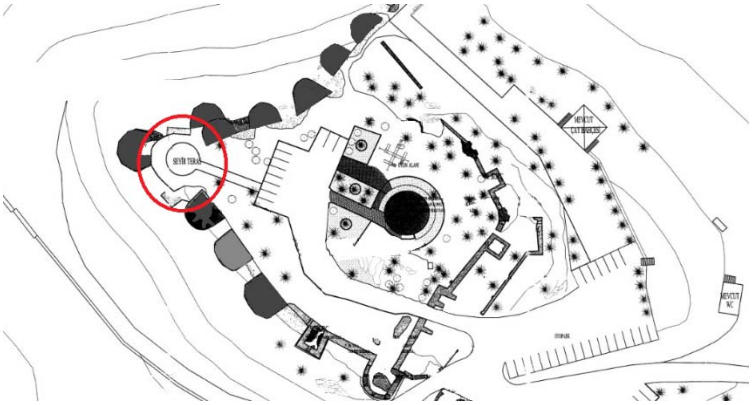
Taş (Kesme) Ölçüleri: 63*27-17*? cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

Tuğla Ölçüleri: 30.5*5.5*15.5cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

Harç Malzemeleri: Restorasyon geçirmesi sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün değildir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 16: Kütahya Kalesi. 6 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

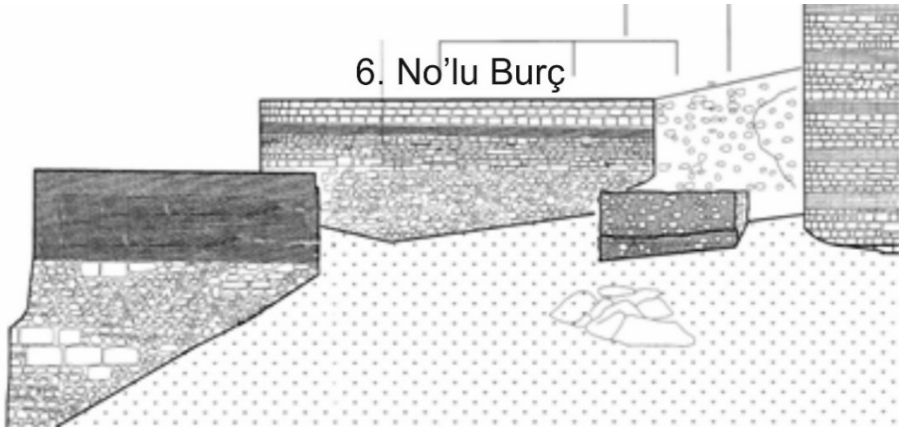

Görsel 74: Kütahya Kalesi 6 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 75: Kütahya Kalesi 6 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 76: Kütahya Kalesi 6 No'lu Burç (Foto. M. A. İpekçioğlu)

Çizim 12: Kütahya Kalesi 6 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.7. 7 No'lu Burç (51 No'lu Burç)

Tanım: Ana kayanın üzerine inşa edilen burç, kalenin en yüksek noktasında yer alan 6 No'lu Burç'un önünde yer alır (Plan 17). Kalenin *I. Evresi*nde inşa edilen burçta, ana kayadan yukarıya doğru iki metre moloz yığma taş 1.5 metreye kadar büyük kabayonu taş ve tuğla kullanılmıştır (Görsel 77). Moloz taş ve kabayonu taş malzeme ile inşa edilen alanın I. Evre'de inşa edildiği anlaşılmaktadır (Görsel 78). 2002 yılında tuğla kısım tamamen restore edilmiştir (Çizim 13). Bu burcun alt bölümünde, duvar içerisine yerleştirilmiş, üzerinde bir yapının inşaatına ilişkin yazının bulunduğu devşirme mimari parça 2021 yılında tarafımızca tespit edilmiştir (Görsel 79).

Malzeme: Taş, Tuğla

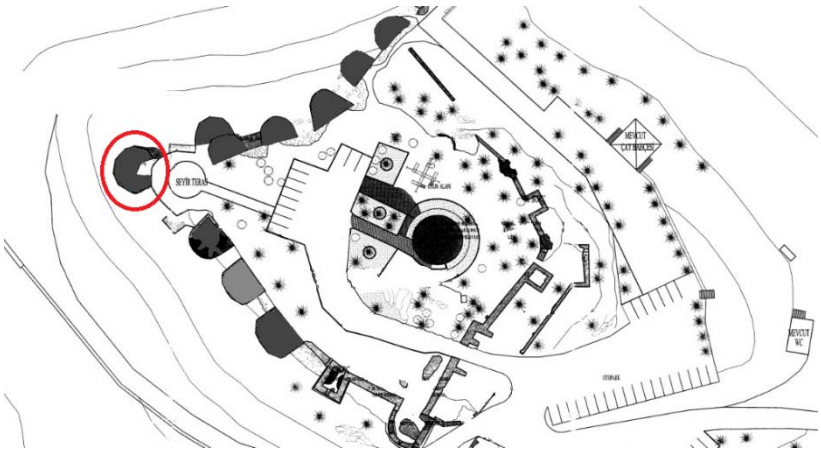
Duvar Düzeni: Taş, Tuğla

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

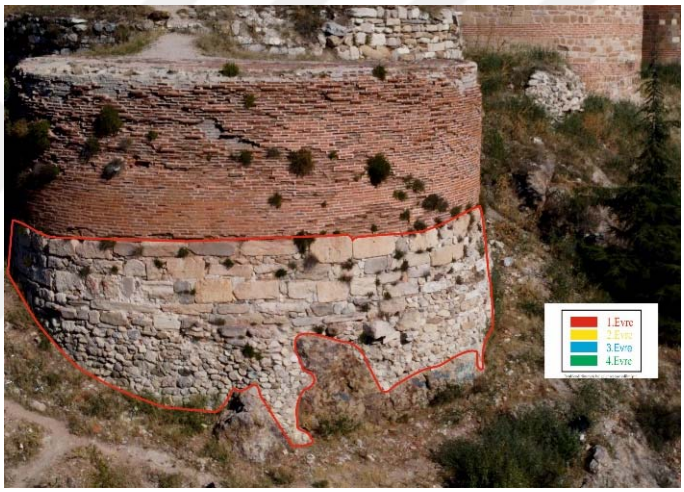
Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

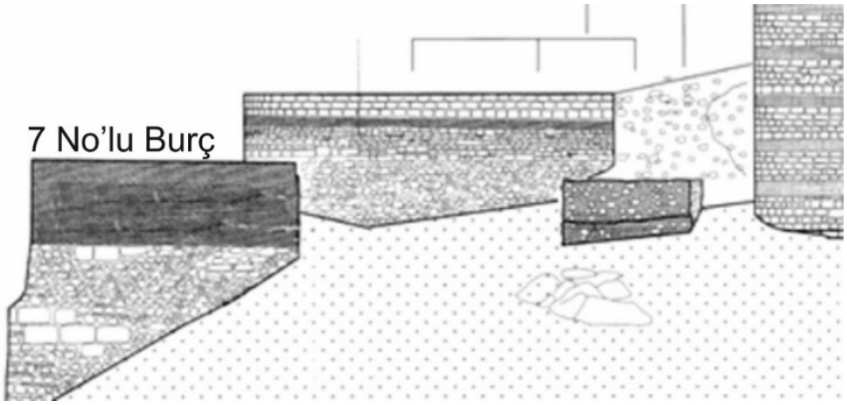
Plan 17: Kütahya Kalesi 7 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenerek)

Görsel 77: Kütahya Kalesi 7 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 78: Kütahya Kalesi 7 No'lu Burç. (2020)

Çizim 13: Kütahya Kalesi 7 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 79: Kütahya Kalesi 7 No'lu Burç duvarına yerleştirilmiş devşirme mimari parça (2021)

8.1.8. 8 No'lu Burç (50 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde, 9 No'lu Burç'un önünde yer alır (Plan 18). Kalenin *I. Evresi*nde inşa edilen burç, iki metre kabayonu taş ve tuğla malzemeyle inşa edilmiştir (Görsel 80). Kabayonu taş ile inşa edilen kısımda çok sayıda devşirme malzeme yer almaktadır (Görsel 81).

Günümüzde tuğla kısım tamamen restore edilmiştir (Çizim 14).

Malzeme: Taş, Tuğla

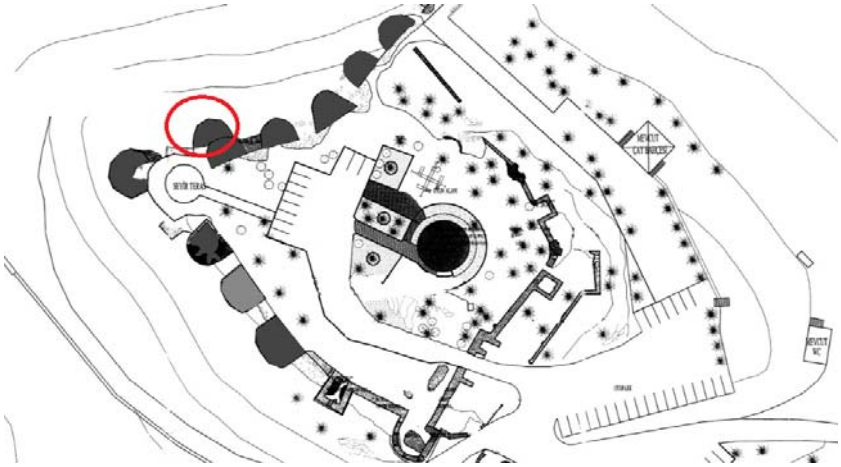
Duvar Düzeni: Taş, Tuğla

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

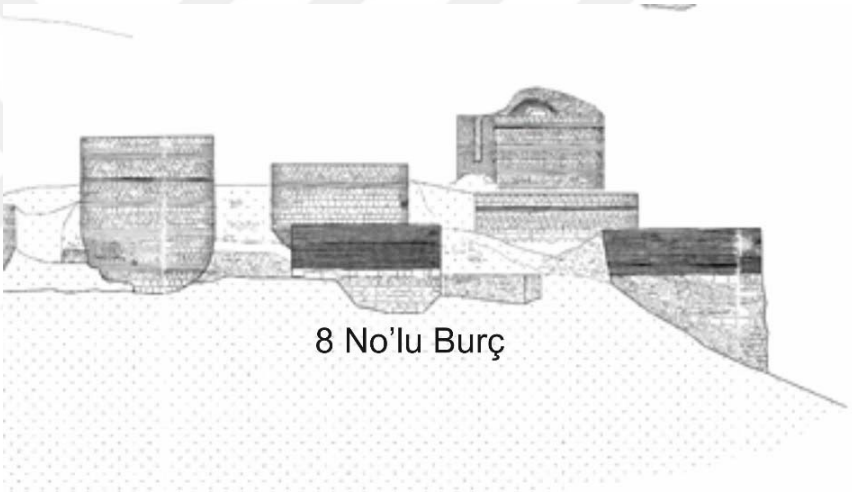
Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 18: Kütahya Kalesi 8 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 80: Kütahya Kalesi 8 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Çizim 14: Kütahya Kalesi 8 No'lu Burç cephe çizimi. (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 81: Kütahya Kalesi 8 No'lu Burç içerisinde yer alan devşirme malzemeler

8.1.9. 9 No'lu Burç (49 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin güneyinde, 8 No'lu Burç'un gerisinde yer alır (Plan 19). 2002 yılında restore edilmiştir (Çizim 15). Almaşık kurgudadır. Yedi ila sekiz sıra kesme taş beş sıra tuğla malzeme ile oluşturulan burcun ikinci kısmında yatay olarak yerleştirilmiş tek sıra tuğla hatıl tek sıra taş ile düzenlenen kısımda dikey olarak yerleştirilmiş tuğlalar da bulunmaktadır[253]. Kalenin I. Evresinde inşa edilen 7 ve 8 numaralı burç arasında bir duvar örtüsünün yer aldığı belirtilenmektedir. 7. Burç arkasında yer alan kalenin *I.Evresinde* inşa edilen burçtan yola çıkarak kalenin *I.Evresinde* inşa edildiği *II.Evresinde* onarım gördüğü düşünülmektedir. Günümüzde restore edilmesi sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün görünmemektedir (Görsel 82).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; (Toprak altında olduğu için net olarak söylenmemiştir), kesme taş beş sıra tuğla

İkinci kısım; yedi ila sekiz sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Üçüncü kısım; beş sıra kesme taş

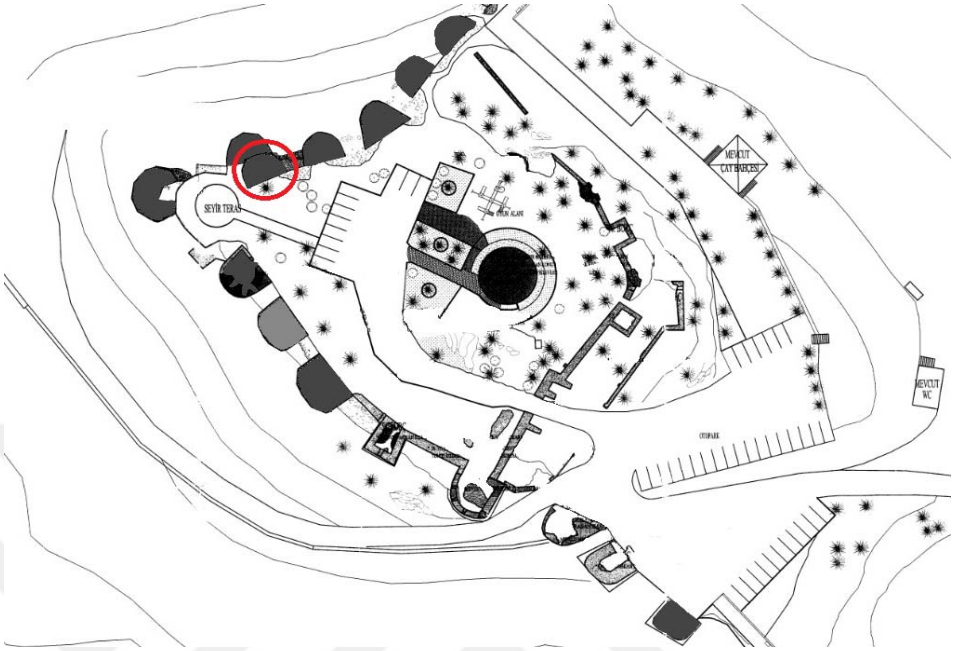
Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

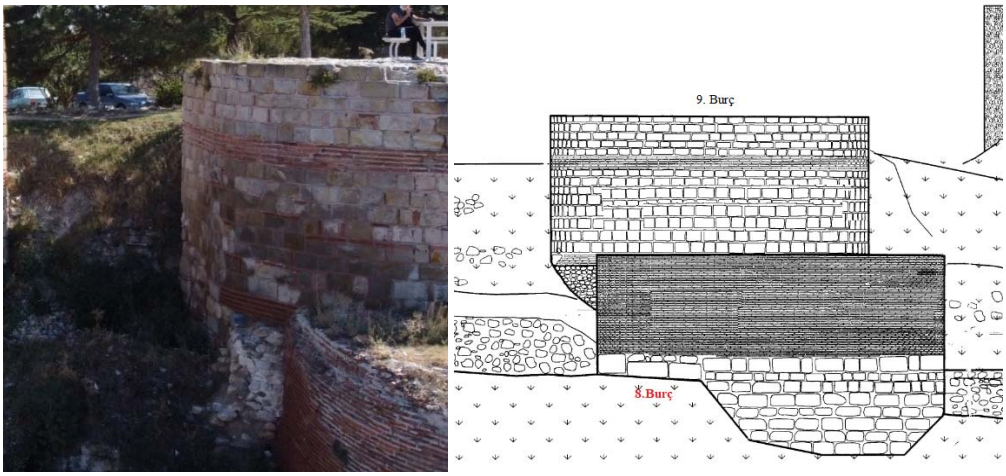
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için net bilgi vermek mümkün değildir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[253] Foss, 1985, 26; Foss, beş sıra taş beş sıra tuğladan meydana geldiğini söylemektedir.

Plan 19: Kütahya Kalesi 9 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 82: Kütahya Kalesi 9 No'lu Burç (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Çizim 15: Kütahya Kalesi 9 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.10. 10 No'lu Burç (48 No'lu Burç)

Tanım: İç Kalenin güneyinde yer alır (Plan 20). Burç 2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir (Çizim 16). Dört ila altı sıra kesme taş beş ila altı sıra tuğla almaşık kurgudadır. Burcun ikinci kısmında yatay tek sıra tuğla hatıl bulunmaktadır. Restore edilen kısımda da görmek mümkündür. Yine burcun ikinci kısmında *IV. Evreye* işaret eden kesme taş malzemenin yerine moloz taş ile onarıldığı görülmektedir (Görsel 84). Burcun restore edilmeyen kısımlarında düzen teşkil etmeyen yatay ve dikey olarak yerleştiren tuğla izlerinden burcun *II. Evre*'de inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 83).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; dört ile altı sıra kesme taş, yedi ila altı sıra tuğla

İkinci kısım; beş ile altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Üçüncü kısım; beş ila altı sıra kesme taş, beş ila altı sıra tuğla

Dördü kısım; beş sıra kesme taş, beş ila altı sıra tuğla

Beşinci kısım; beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla

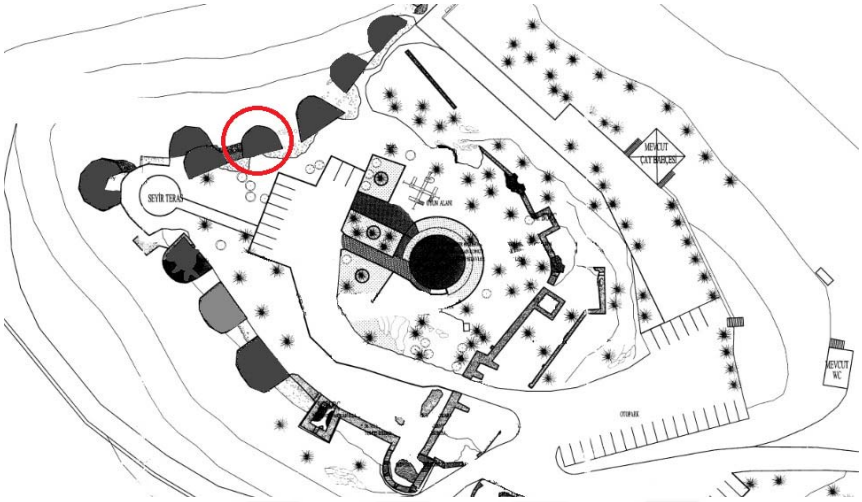
Altıncı kısım; dört sıra kesme taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edilmesi ve bazı alanlarda moloz taş kullanımı sebebiyle ölçü vermek mümkün değildir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edilmesi sebebiyle verilerin yanlış olacağı fikriyle bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edilmesi sebebiyle verilerin yanlış olacağı fikriyle bilgi eklenmemiştir.

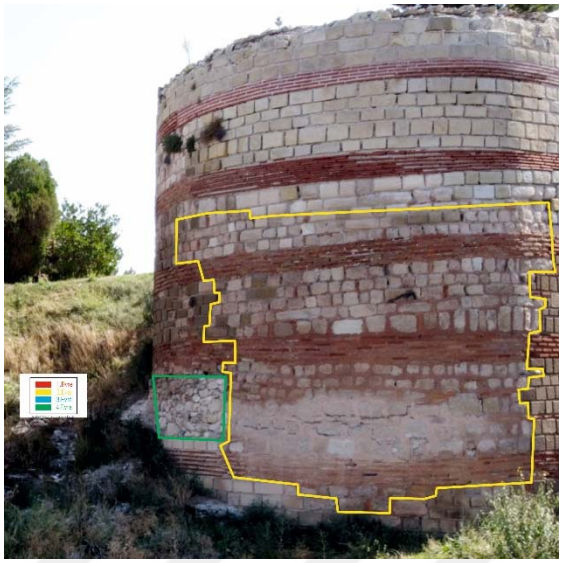
Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

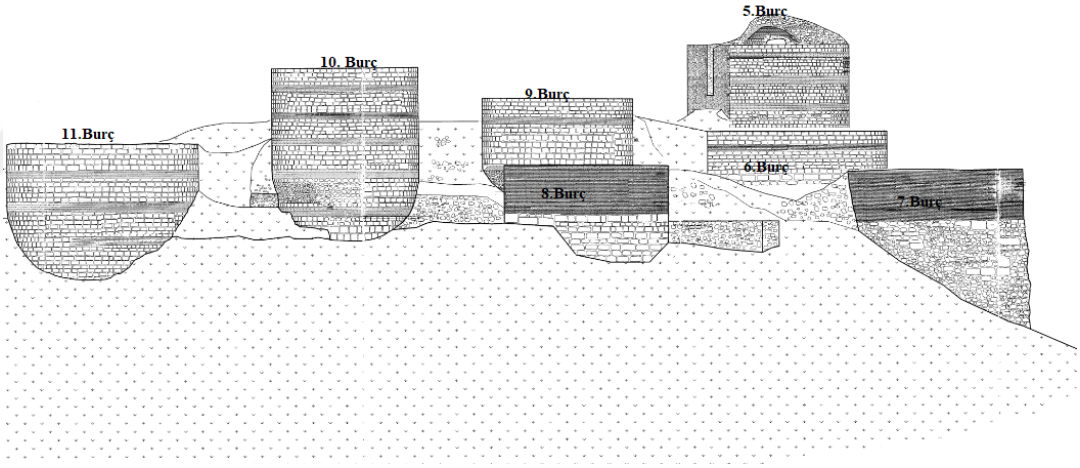
Plan 20: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 83: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Görsel 84: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç

Çizim 16: Kütahya Kalesi 10 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.11. 11 No'lu Burç (47 No'lu Burç)

Tanım: İç Kalenin güneyinde yer alır (Plan 21). Dairesel kurgulu burç, almaşık kurgudadır. 2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir (Çizim 17). Birinci kısımda yer alan tuğla malzeme restorasyonlar esnasında tamamlanmamıştır. Restore edilmeyen izlerden yalnızca almaşık kurgulu olduğu ve kalenin *II.Evresinde* inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 85).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Beş sıra tuğla

İkinci kısım; Beş ile altı sıra kesme taş, altı sıra tuğla

Üçüncü kısım; Beş ila altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Dördü kısım; Beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Beşinci kısım; Beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla

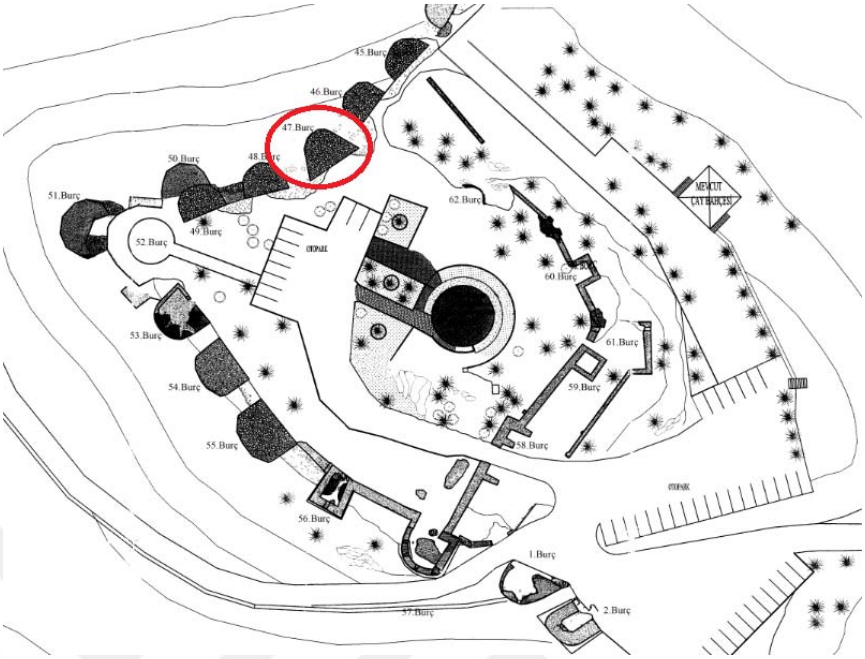
Altıncı kısım; Üç sıra kesme taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edilmesi sebebiyle ölçü vermek mümkün değildir.

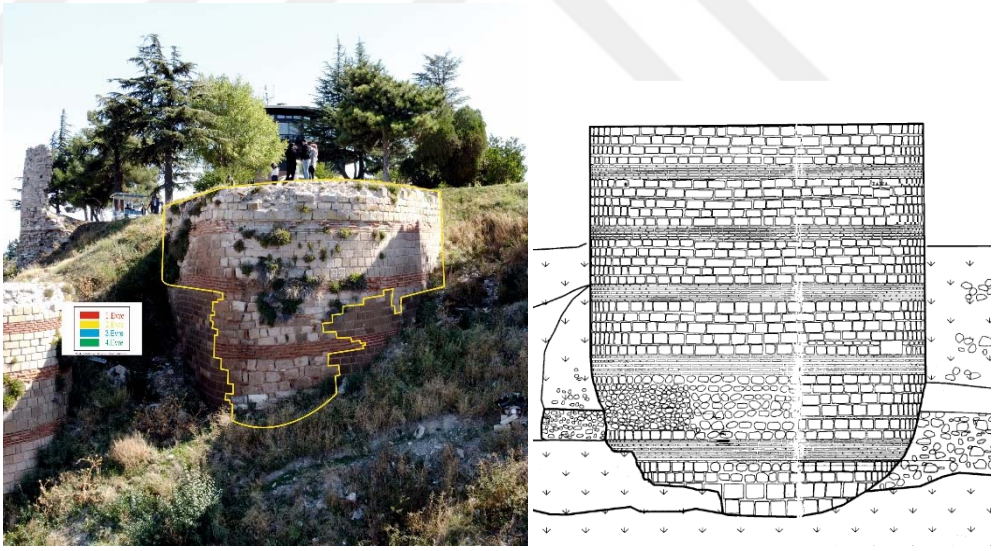
Tuğla Ölçüleri: Restore edilmesi sebebiyle verilerin yanlış olacağı fikriyle bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edilmesi sebebiyle verilerin yanlış olacağı fikriyle bilgi eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 21: Kütahya Kalesi 11 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 85: Kütahya Kalesi 11 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Çizim 17: Kütahya Kalesi 11 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.12. 12 No'lu Burç (46 No'lu Burç)

Tanım: İç Kalenin güneyinde yer alır (Plan 22). Dairesel kurgulu burç, almaşık kurguludur. 2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir. Kalan izlerden yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğla izleri görülmektedir. Düzenli bir süsleme unsuru olmayan bu tuğla kullanımı kalenin *II. Evresi*'nde inşa edildiğini ancak çeşitli dönemlerde restore edildiğini göstermektedir (Görsel 86). Temel seviyesi toprak altındadır. Ayrıca temel seviyesinde restore edilmiş beş sıra tuğla görünmektedir fakat toprak altında kalmasından net bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir. Beş ila altı sıra kesme taş beş ila altı sıra tuğla malzemeyle inşa edilmiştir.

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Beş sıra tuğla

İkinci kısım; Beş ile altı sıra kesme taş, altı sıra tuğla

Üçüncü kısım; Beş ila altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Dördü kısım; Beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Beşinci kısım; Beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla

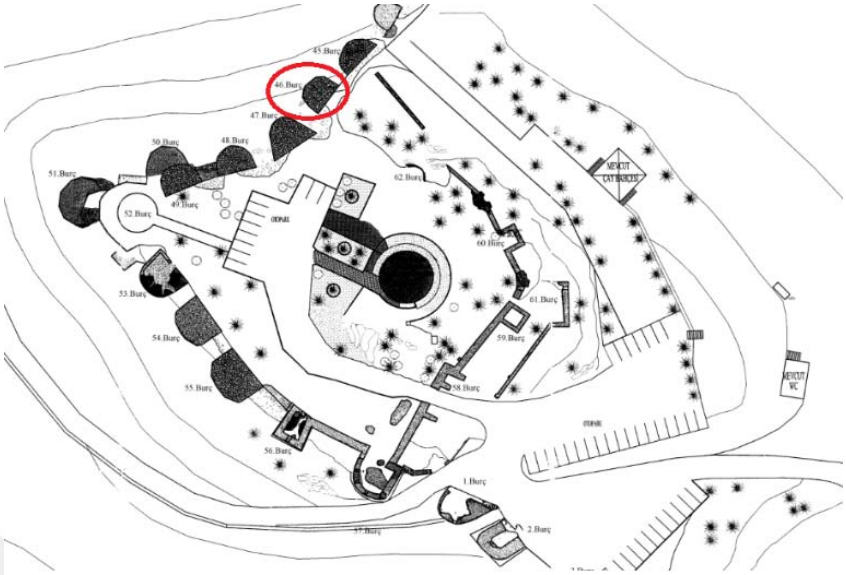
Altıncı kısım; Üç sıra kesme taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 22: Kütahya Kalesi 12 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 86: Kütahya Kalesi 12 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

8.1.13. 13 No'lu Burç (45 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin doğusunda yer alır (Plan 23). Dairesel planlı olan burç, almaşık kurguludur. İki ila altı sıra taş, beş ila altı sıra tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Burcun temel kısmında *I. Evre* de kullanılan devşirme malzemeler görülmektedir (Görsel 87). Birinci kısımda, *II. Evre* onarımına işaret eden yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğla işçiliği bulunmaktadır ve bu işçilik duvar hattında da devam etmektedir. Almaşık kurgusu iç kalede yer alan diğer burçlardan daha düzenli ve sistematik ilerlemesiyle ayrılmaktadır. İkinci ve yedinci kısımda görülen iki sıra taş iki sıra tuğla kullanımı *III. Evre* onarımı olduğunu düşündürmektedir (Görsel 87). Sekizinci kısım 2002 yılında restore edilmiştir (Çizim 18). Bu sebeple, sekizinci kısımda aralarda görülen yatay ve dikey tuğlalar bize herhangi bir bilgi vermemektedir. Burcun duvar bağlantısı kısmen ayaktadır.

Malzeme:

Birinci kısım; beş ile altı sıra kesme taş beş sıra tuğla
İkinci kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Üçüncü kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Dördü kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Beşinci kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Altıncı kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Yedinci kısım; iki sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Sekizinci kısım; beş sıra kesme taş, beş sıra tuğla
Dokuzuncu kısım; tek sıra kesme taş

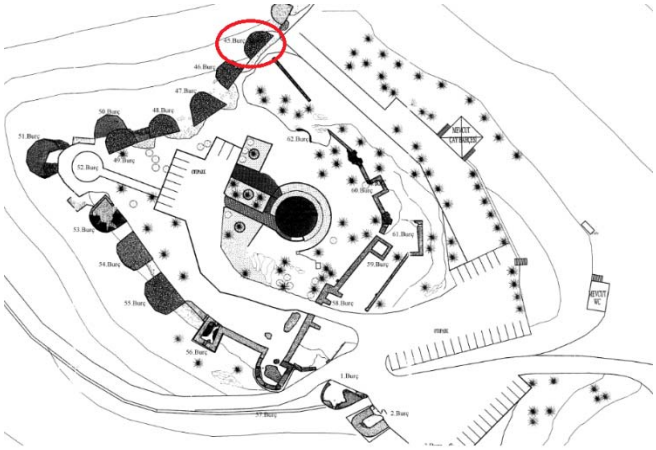
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: 10-62*10-30*?cm aralığında değişkenlik gösterir.

Tuğla Ölçüleri: 32-33*5-6*?cm aralığında değişiklik gösterir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm aralığında değişiklik gösterir.

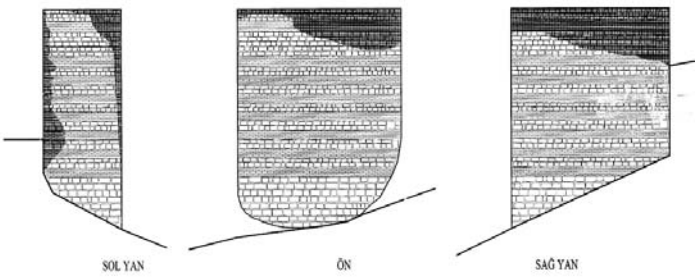
Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 23: Kütahya Kales 13 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 87: Kütahya Kalesi 13 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Çizim 18: Kütahya Kalesi 13 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.14. 14 No'lu Burç (62 No'lu Burç)

Tanım: Temelleri ana kayaya oturmaktadır (Plan 24). Burcun alt kısımlarında devşirme malzemeler kullanılmıştır. Düzenli bir duvar düzeninden söz etmek pek mümkün görülmemektedir (Görsel 88). Burcun zeminde 3-4 metre yüksekliğinde üç sıra tuğla hatıl bulunmaktadır. Cephesinde birçok yatay ve dikey tuğla malzeme bulunmasına karşın bir düzen teşkil etmemektedirler (Çizim 19). Foss'a göre açıkça *III. Evre*'de inşa edilmiş olmalıdır. Bizans'ı taklit eden bir üslup izlediğini sonraki dönemde onarımlarla kimliğini kaybettiği görüşündedir[254] (Görsel 87) Kaledeki diğer burçlardan ayrılan özelliği ise çok sayıda kullanılan kiriştir (Görsel 90). Günümüzde de bu kiriş açıklıkları görülmektedir (Görsel 91). 2020 yılında Sevinç Gök İpekçioğlu'nun yürütmüş olduğu Işıklandırma Projesi'nde herhangi bir uygulama yapılmamış olmamasına karşın ışıklandırması bulunmaktadır. Belediye tarafından yapılan bu uygulama esnasında 2021 yılında burcun bir kısmında beton ile onarım gördüğü gözlemlenmiştir (Görsel 92).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

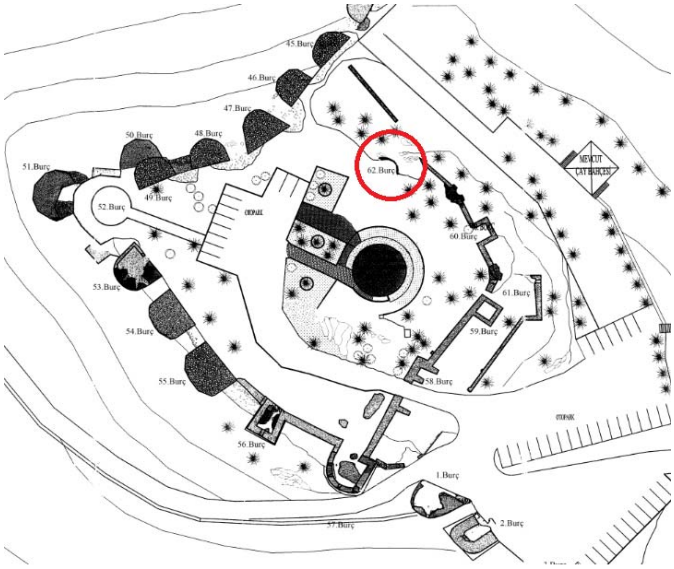
Taş (Kesme) Ölçüleri:-

Tuğla Ölçüleri: 32-33*5-6*?cm aralığında değişiklik gösterir.

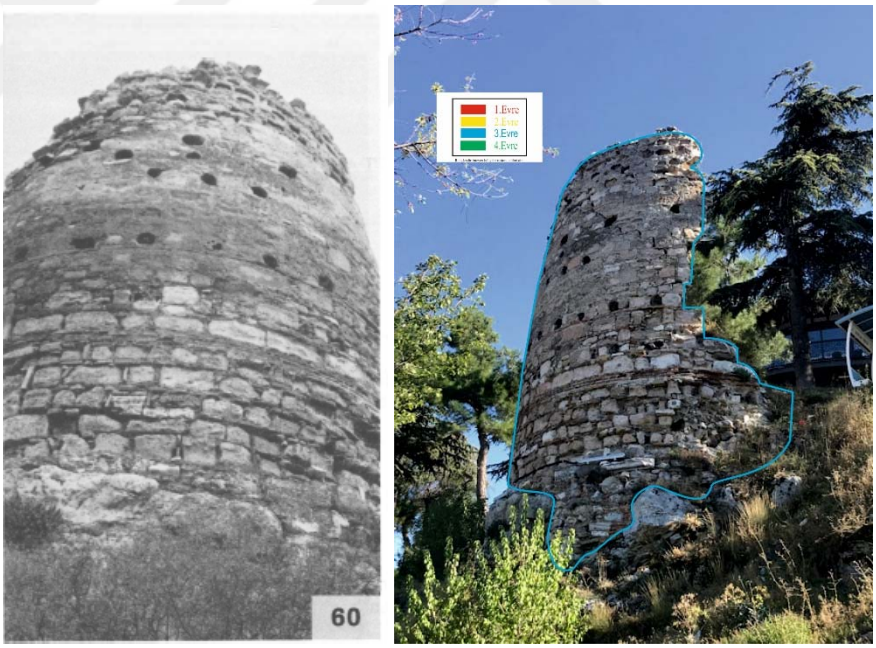
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm.aralığında değişkenlik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[254]Foss, 1985, 50-51.

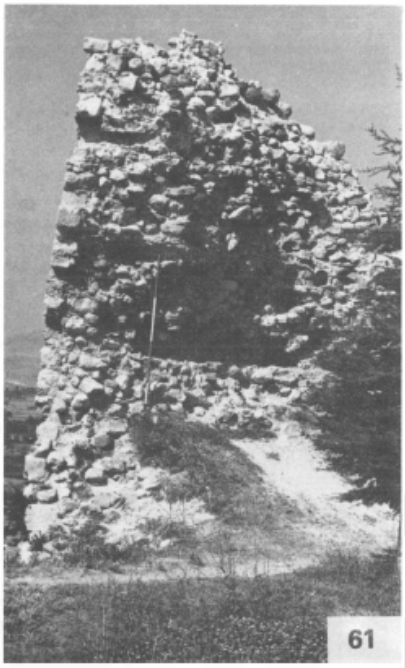

Plan 24: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 88: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

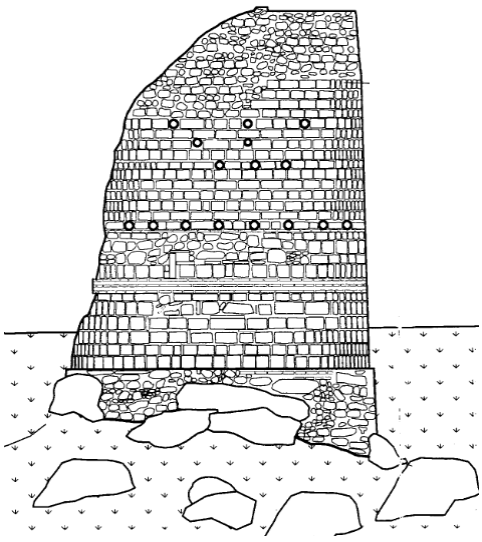
Görsel 89: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç ve inşa evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Görsel 90: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 91: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç (2020)

Çizim 19: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 92: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç'ta çimento kullanımı (2021)

8.1.15. 15 No'lu Burç (60 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 25). Kale planlı burç, düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Burçta düzen arz etmeyen yatay ve/veya dikey tuğla malzemeler bulunmaktadır. Ayrıca devşirme malzemelerin kullanıldığı da görülmektedir (Görsel 94). Temelden 60 cm'e kadar yığma moloz taş kullanılmıştır. Kalenin bu kısmının *III. Evre*'de inşa edildiği düşünülmektedir. Foss *III. Evre*'de inşa edildiği fakat *IV. Evre*'de büyük bir onarım gördüğü kanısındadır[255]. Kalenin *III. Evre*si'nden kalan kısımlar taş tuğla almaşık kurguda inşa edilmesi, *IV Evre'*de ise bu düzenin kullanılmaması Foss'un söylemlerini kanıtlar niteliktedir. Fakat *IV. Evre* özellikleri görülmez. Özetle burç, plan olarak *III. Evre*'de inşa edilmiş'de *IV. Evre* sonrası bir onarım görmüştür fakat 2002 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmesi sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün görünmemektedir (Çizim 20).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Düzgün Kesme Taş

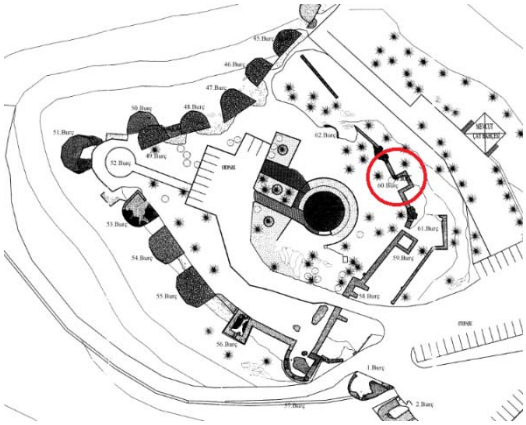
Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgiler eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgiler eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgiler eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[255]Foss, 1985, 51.

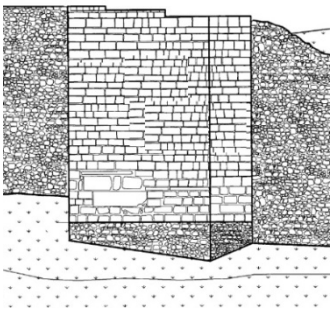

Plan 25: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 93: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç

Görsel 94: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç'ta yer alan devşirme malzemeler

Çizim 20: Kütahya Kalesi 15 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.16. 16 No'lu Burç (59 No'lu Burç)

Tanım: İç kale kapısının sağında yer alır (Plan 26). Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir (Görsel 95). 2002 yılında büyük oranda restore edilmiştir (Çizim 21). Foss'a göre burç *III. Evre*'de inşa edilmiş, *IV. Evre* sonrası bir onarım görmüştür [256].

Malzeme: Taş

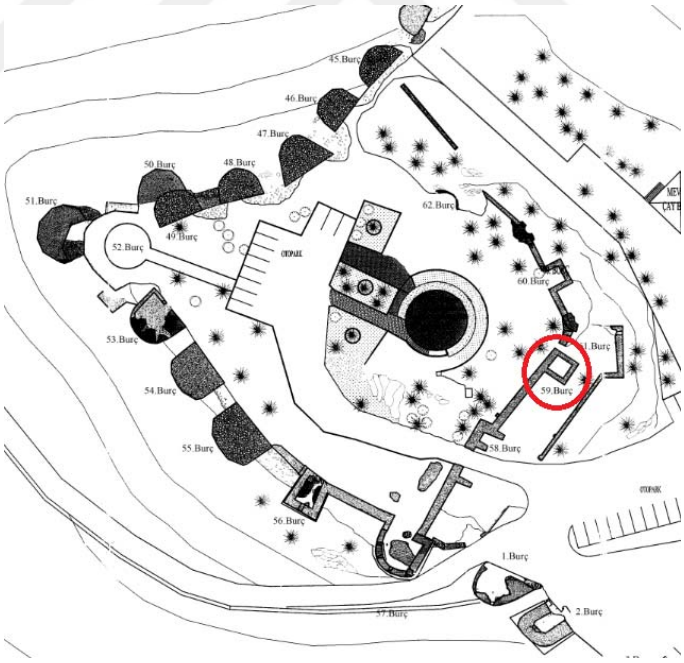
Duvar Düzeni: Düzgün Kesme taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

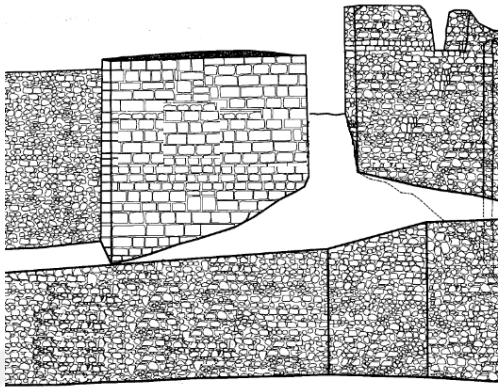
Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 26: Kütahya Kalesi 16 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenerek)

[256] Foss, 1985, 51-52.

Görsel 95: Kütahya Kalesi 16 No'lu Burç

Çizim 21: Kütahya Kalesi 16 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.17. 17 No'lu Burç (58 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin girişinde yer alır (Plan 27). Kare plan şemasındaki burç günümüzde büyük oranda yıkılmıştır (Görsel 99). Foss'a göre *III. Evre*'ye aittir[257](Görsel 96). Yan cephelerinde taş tuğla almaşık kurgulu inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 98). İki dört sıra kesme taş dört sıra tuğla malzemeden oluşan burcun, *III. Evre*'de inşa edilmiş olması muhtemeldir (Görsel 97). 2002 yılında restore edilmiştir (Çizim 22).

Malzeme: Taş, Tuğla

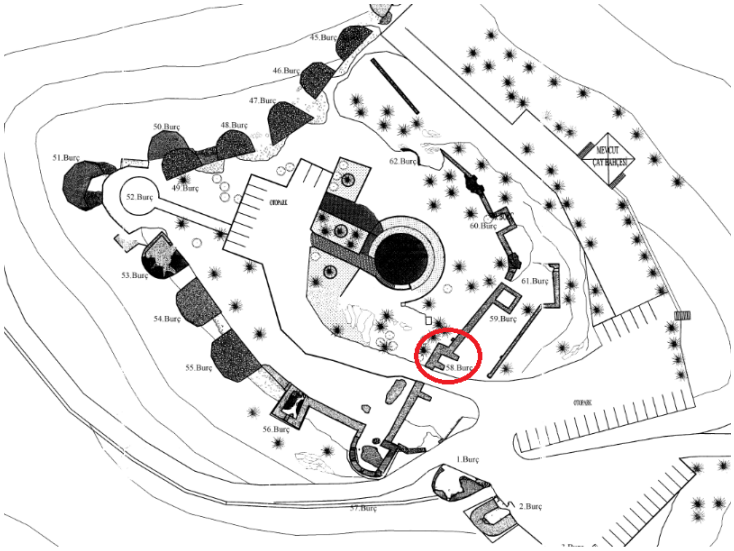
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: 10-62*10-30*?cm aralığında değişiklik gösterir.

Tuğla Ölçüleri: -

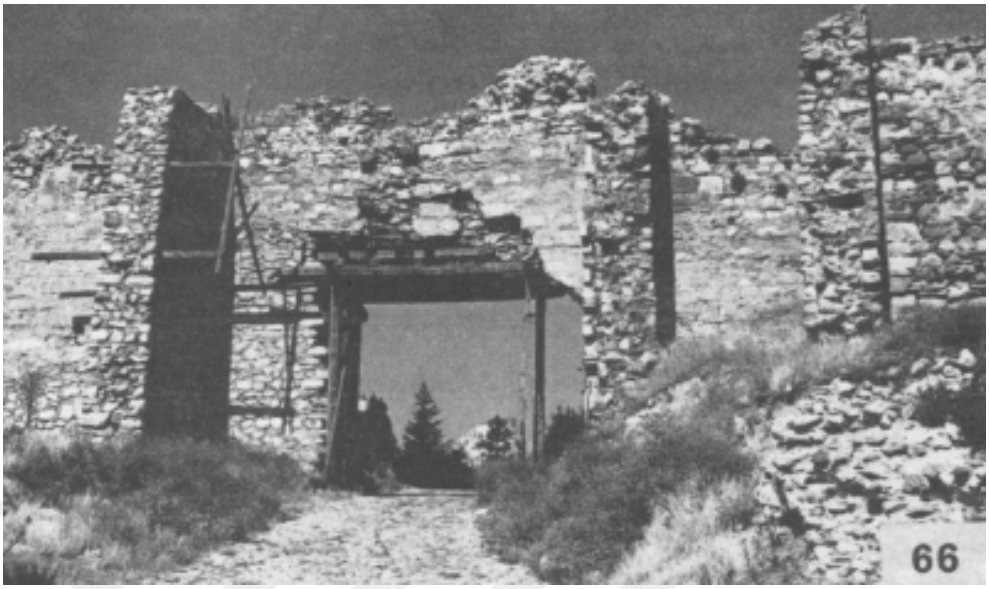
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm değişiklik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

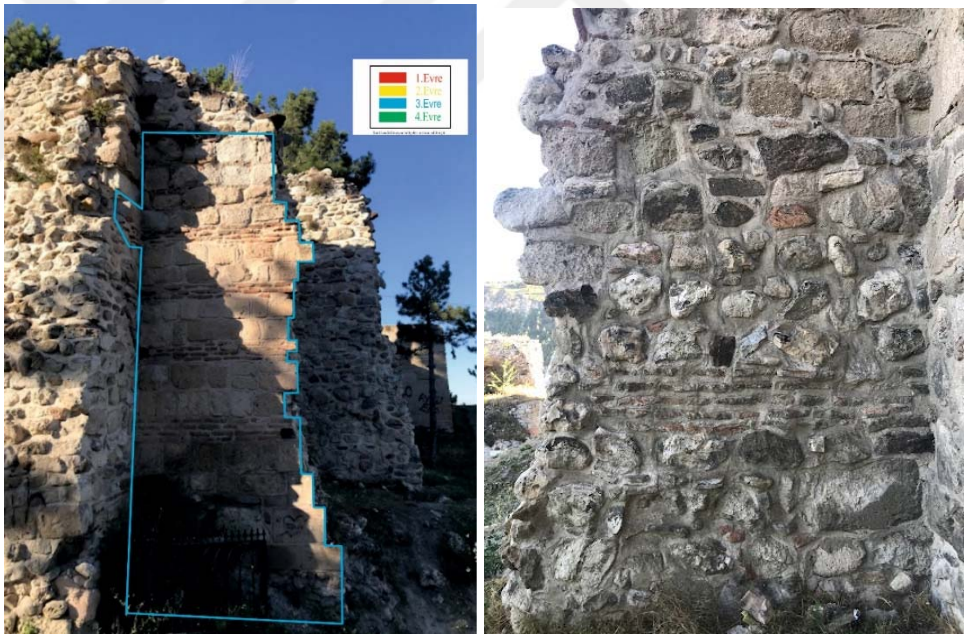

Plan 27: Kütahya Kalesi 17. No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[257] Foss, 1985, 52.

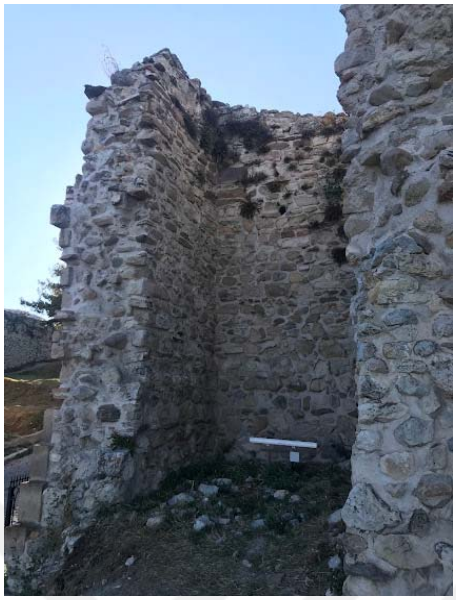

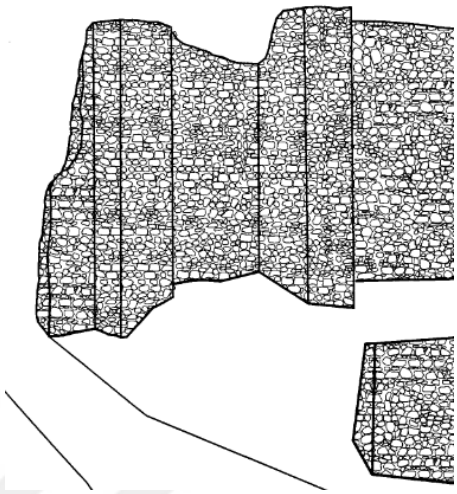
Görsel 96: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 97: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç'ta görülen inşa evreleri

Görsel 98: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç

Görsel 99: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç

Çizim 22: Kütahya Kalesi 17 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.1.18. 18 No'lu Burç (Burç Numarası yok)

Tanım: İç kale girişinde yer alır (Plan 28). Burçtan geriye günümüze yalnızca bir duvar kalmıştır (Görsel 100). Moloz taş malzemeli burç, 2002 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir. Yapılan restorasyon çalışmaları raporunda burç hakkında sağlıklı bir bilgi bulunamamıştır. Geçirdiği restorasyonlar nedeniyle burcun yapım evresiyle ilgili yorumda bulunmak mümkün görülmemektedir.

Malzeme: Moloz Taş

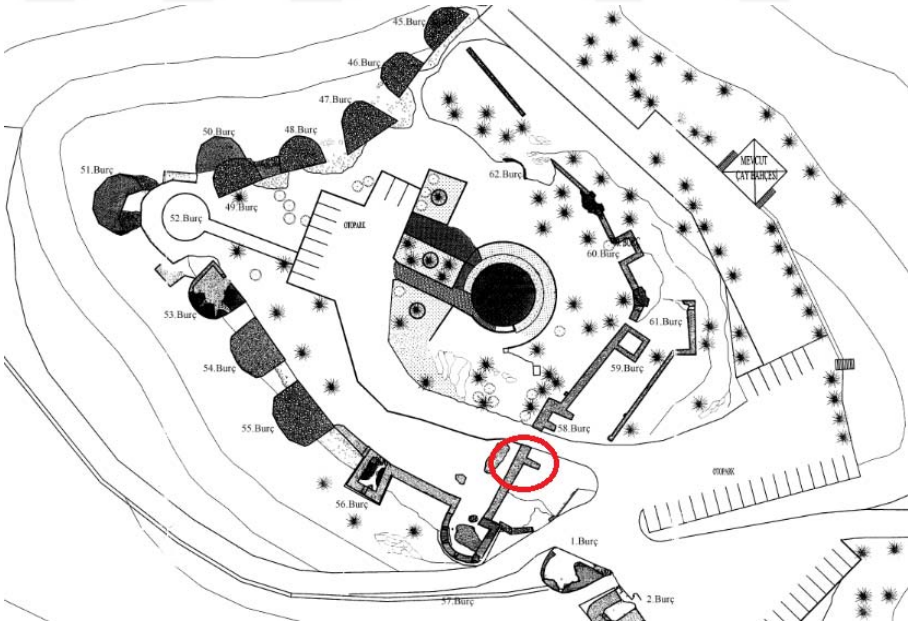
Duvar Düzeni: Moloz yığma

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

Plan 28: Kütahya Kalesi 18. No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 100: Kütahya Kalesi 18 No'lu Burç

8.1.19. 19 No'lu Burç (61 No'lu Burç)

Tanım: İç kalenin ön sur duvarında yer alır (Plan 29). Moloz taş malzemeli burç, 2002 yılında tamamen restore edilmiştir. Bu sebeple yapım evresi hakkında yorumda bulunmak ne yazık ki mümkün görülmemektedir. Foss'un aktardıklarına göre *III. Evre*'de inşa edilmiştir ve *IV. Evre*'de büyük bir onarım görmüştür (Görsel 101). Ayrıca Foss, Robin Fursdon'un burcun geniş ve açılı planından yola çıkarak buranın bir top platformu olarak kullanıldığı ifadesinin doğru olmadığını vurgulamaktadır (Çizim 23). Bu bilgiyi desteklememe sebebi ise Osmanlı döneminde barutun kullanılmadığı zamanlardan önce inşa edilmiş olması fikridir. Günümüzde geniş ve açılı planı ve 15 No'lu Burç aksına doğru tamamlanan konumuyla kalenin diğer burçlarından ayrılmaktadır.

Malzeme: Moloz Taş

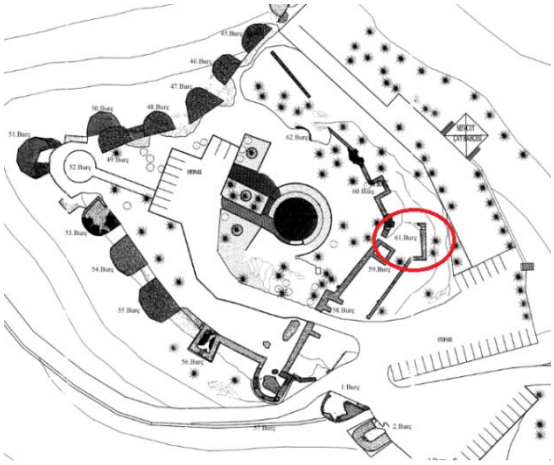
Duvar Düzeni: Moloz yığma taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): Restore edildiği için bilgi eklenmemiştir.

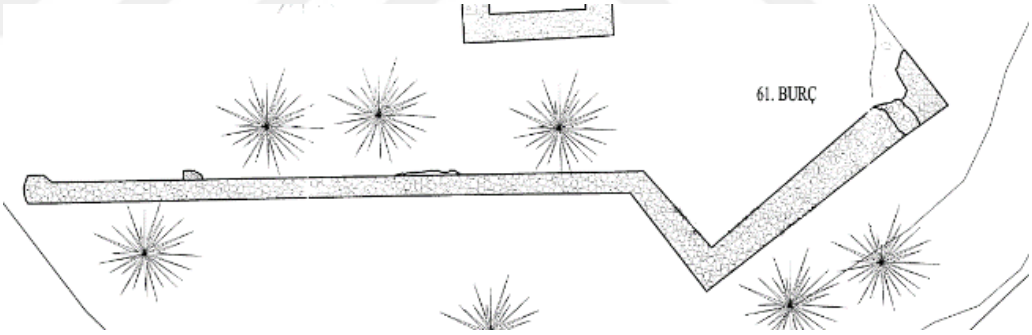
Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

Plan 29: Kütahya Kalesi 19. No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 101: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç

Çizim 23: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2 YUKARI KALE BURÇLARI

8.2.1. 20 No'lu Burç (44 No'lu Burç)

Tanım: 13.Burcun yanında yer alır (Plan 30). Burcun büyük bir kısmı toprak altında ve/veya yıkılmıştır. Taş tuğla almaşık kurguda inşa edilen burçta, 6 sıra tuğla malzemeden oluşan tek sıra tuğla hatıl yer alır. Burcun sol kısmında düzen arz etmeyen fakat az sayıda tuğla işçiliği görülür. Kalenin *II. Evresi*nde inşa edilmiş görünmektedir. (Görsel 102) Clive Foss, burcun alt kısmından kullanılan malzeme ve harç dokusundan yola çıkarak kalenin *I.Evre*sinde inşa edildiğini fakat kalenin *II. Evre*sinde büyük bir onarım gördüğünü söylemektedir[258]. Temel seviyesinin toprak altında kalması sebebiyle gözlemlenememiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 24).

Malzeme: Taş, Tuğa

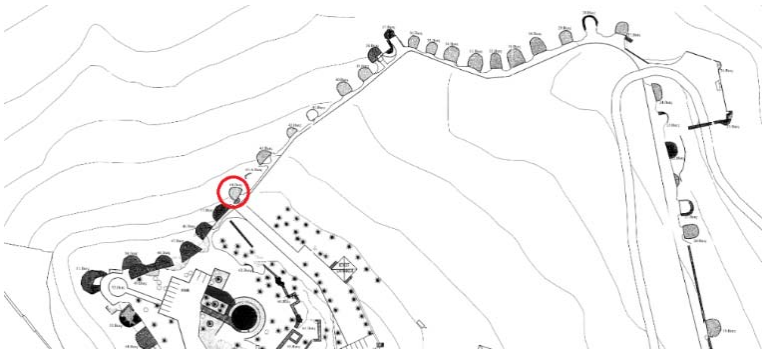
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-32*5-7*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6 cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

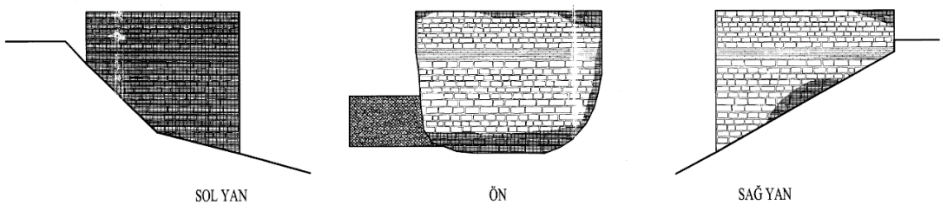

Plan 30: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenerek)

[258]Foss, 1985, 28.

Görsel 102: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç'un cepheden görünüşü ve onarım evreleri (Foto. M. A. İpekçioğlu)

Çizim 24: Kütahya Kalesi 20 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.2. 21 No'lu Burç (43-A No'lu Burç)

Tanım: Kalenin Sultanbağı mahallesine bakan kısmında yer alır (Plan 31). Günümüzde tamamen toprak altında ve/veya yıkılmıştır. Clive Foss burcun, yarım daire şeklinde ve yalnızca güney yüzünün ayakta kaldığını belirtir. Foss'a göre *I.Evre*'de inşa edilen burçlardandır[259].

Malzeme: -

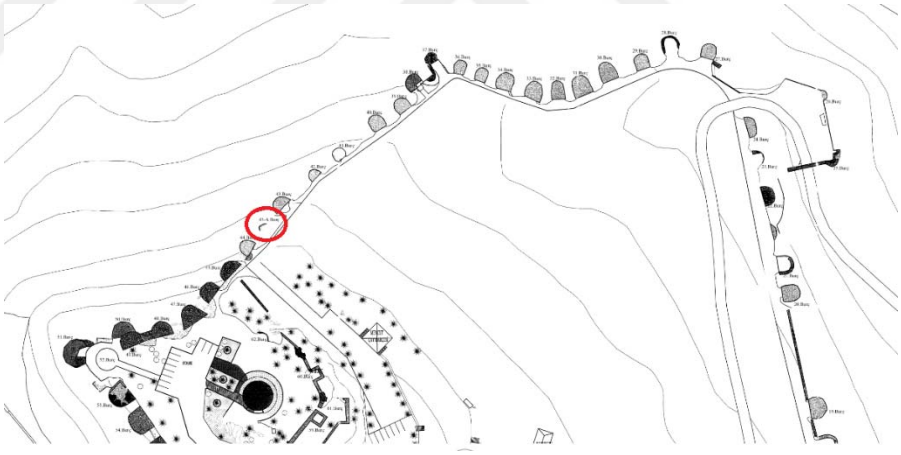
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 31: Kütahya Kalesi 21 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[259]Foss, 1985, 28-29.

8.2.3. 22 No'lu Burç (43 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneybatısında yer alır (Plan 32). Dairesel kurgulu burç taş tuğla almaşık kurguda inşa edilmiştir. Almaşık kurgusu sekiz altı sıra kesme taş beş altı sıra tuğladan meydana gelmektedir (Görsel 104). Burcun sol yüzünde birinci ve ikinci kısımlarında harç dolgusu ve malzeme kaybı bulunur (Görsel 104). Dördüncü kısımda düzen arz etmeyen yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğla izleri görülmektedir. Harç kalınlığı oldukça fazla olan burçta harç dokusu neredeyse tuğla ile aynı kalınlıktadır. Bu özelliğiyle Germiyan döneminde inşa edilen burçlara oldukça benzemektedir. Clive Foss, muhtemelen kalenin *II.Evre*sinde inşa edilmiş olduğunu, kalenin *III.Evre*sinde bir onarım gördüğünü düşünmektedir[260](Görsel 103). Cephe düzeni, harç kalığı, kullanılan malzemeler Foss'u kanıtlar niteliktedir (Görsel 105). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 25).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Sekiz ila altı sıra kesme taş, Altı sıra tuğla

İkinci kısım; Altı sıra kesme taş, Beş sıra tuğla

Üçüncü kısım; Beş ila altı sıra kesme taş, Beş sıra tuğla

Dördüncü kısım; Altı sıra kesme taş, Beş sıra tuğla

Beşinci kısım; Üç sıra kesme taş

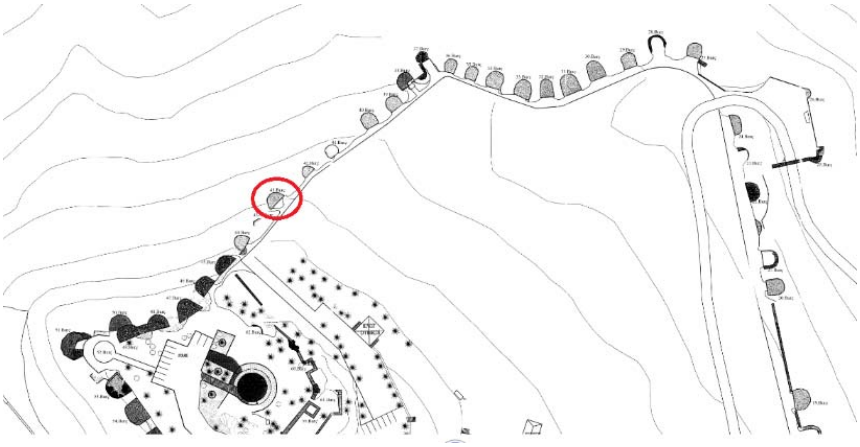
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-31*4-7*?cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

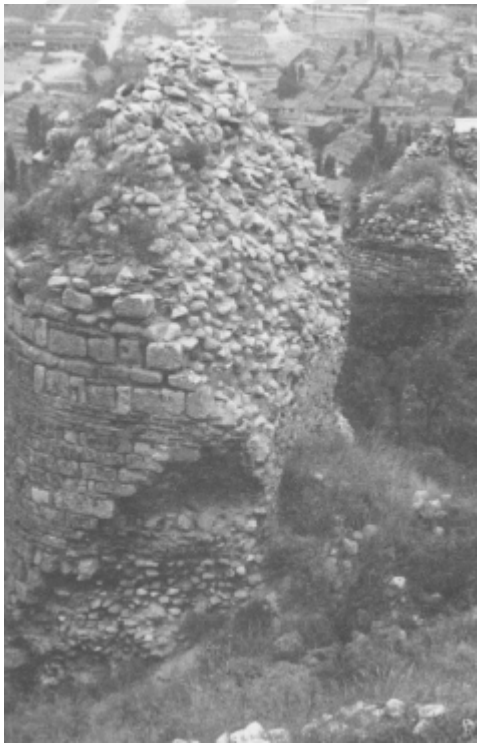
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-7cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

[260] Foss, 1985, 29.

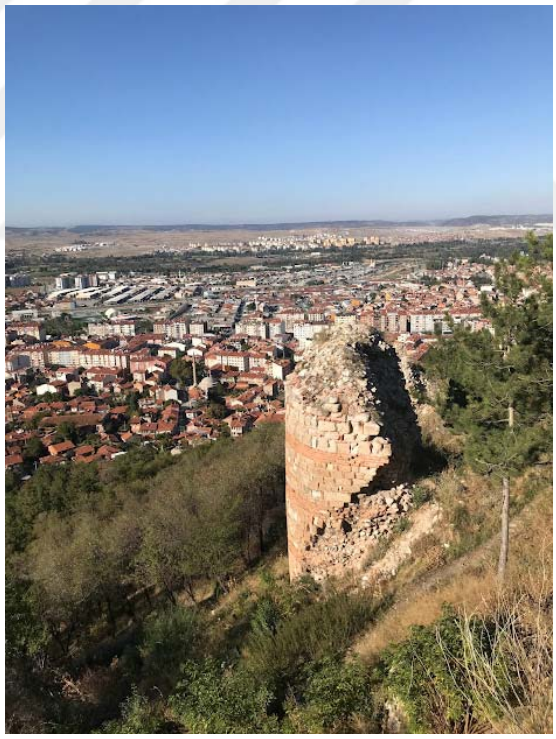
Plan 32: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

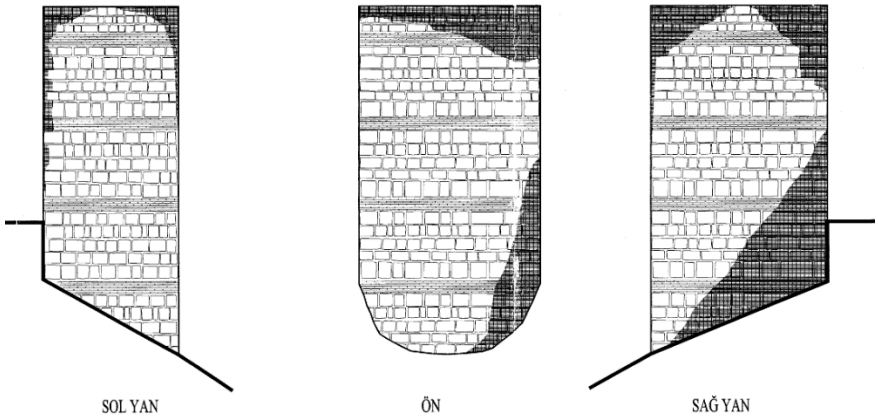
Görsel 103: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 104: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 105: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç Clive Foss'un çektiği açı, sağdan görünüş

Çizim 25: Kütahya Kalesi 22 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.4. 23 No'lu Burç (42 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin Sultanbağı'na bakan kısmında yer alır (Plan 33). Günümüzde tamamen toprak altında ve/veya yıkılmıştır (Görsel 106). Clive Foss ise burcun, kalenin *I.Evresinde* inşa edildiğini, *II.Evresinde* onarım gördüğünü söylemektedir[261]. Günümüzde bir iz bulunmamıştır. Yıkılmış ve/veya toprak altında kalmıştır.

Malzeme: -

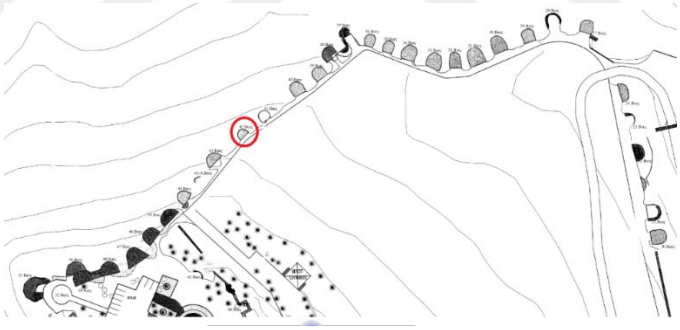
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 33: Kütahya Kalesi 23 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[261]Foss, 1985, 29.

Görsel 106: Kütahya Kalesi 23 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

8.2.4. 24 No'lu Burç (41 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin Sultanbağı tarafına bakan kısmında yer alır (Plan 34). Dairesel planlıdır. Burcun almaşık kaplama kısmı alt bölümde tamamen dökülmüştür (Görsel 108). Burcun alt bölümünde dökülen kısım içerisinde dikdörtgen bloklar ve devşirme malzemeler yer alır (Görsel 109). Clive Foss dökülen bu kısmın sonraki dönem onarımlarıyla oluştuğunu söylemektedir[262]. Kullanılan harcın farklı olması bu bilgiyi elbette ki doğrulayacaktır[263]. Üst kısımda beş sıra tuğla malzemeli iki tuğla hatıl sırasının arasında yer alan kesme taş malzemenin içerisinde tek sıra tuğla süslemeler ve düzen arz etmeyen dikey tuğlalar yer alır. Kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiği malzeme ve harç izlerinde *III.Evresinde* onarım gördüğü düşünülmektedir (Görsel 107). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 26).

Malzeme: Taş, Tuğla

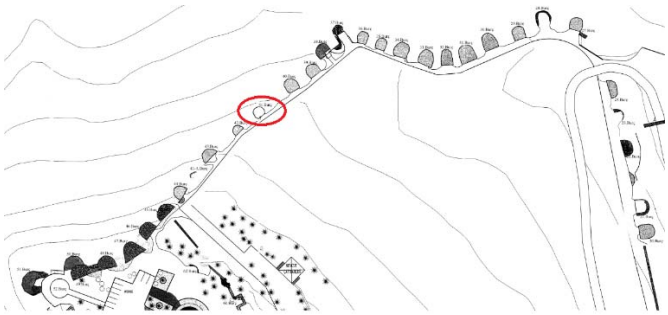
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

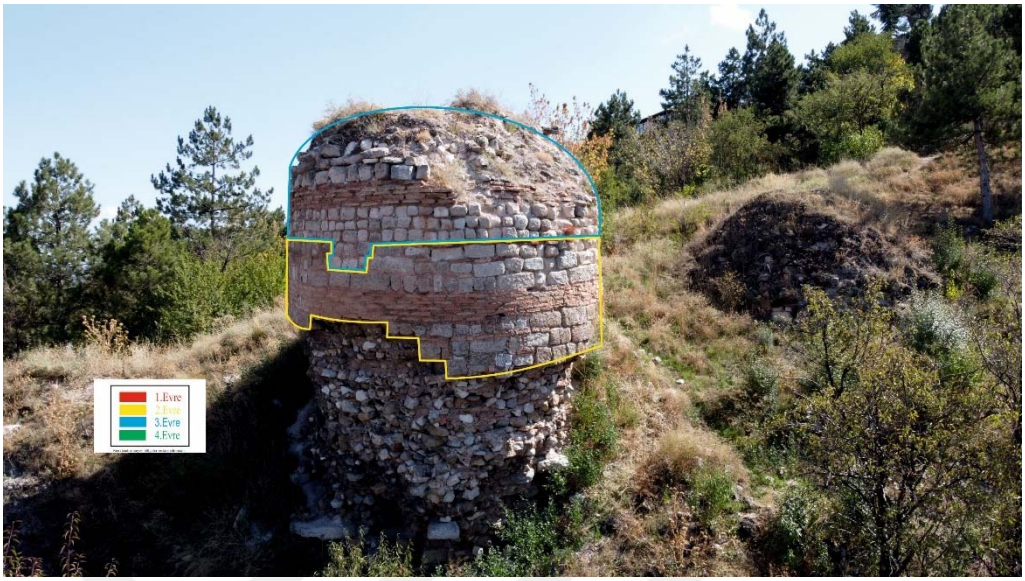
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 34: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[262] Foss, 1985, 29.
[263] Sevinç Gök, Muhterem Koç kalenin burç ve tuğla analizleri üzerinde çalışmaktadır. Sonuçlar neticesinde yorum yapmak daha sağlıklı olacağından bu kısımda yorum yapılmamıştır.

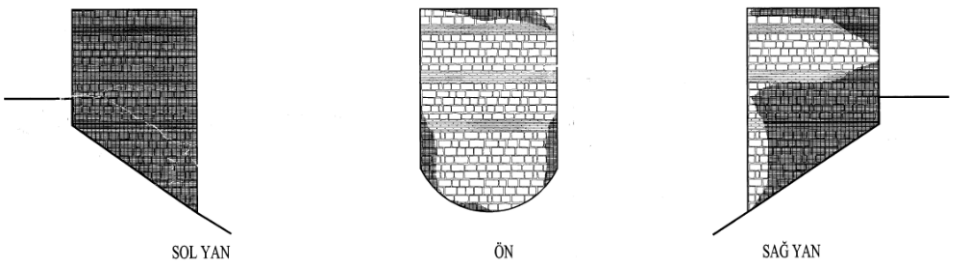

Görsel 107: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç uzaktan görünüş (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 108: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç görünüş (2021)

Görsel 109: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç alt kısımda dökülen malzemenin ardında görülen kare dikdörtgen bloklar (2021)

Çizim 26: Kütahya Kalesi 24 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.5. 25 No'lu Burç (40 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin Uğrun kapısı olarak adlandırılan 27.Burcun yakınında yer alır (Plan 35). Dairesel planlıdır. Burcun almaşık kaplama kısmı alt bölümde tamamen dökülmüştür (Görsel 111). Burcun alt bölümünde dökülen kısım içerisinde dikdörtgen bloklar ve devşirme malzemeler yer alır (Görsel 112,113) Clive Foss dökülen bu kısmın sonraki dönem onarımlarıyla oluştuğunu söylemektedir[264]. Kullanılan harcın farklı olması bu bilgiyi elbette ki doğrulayacaktır[265]. Fakat bu kısmın cephe düzeninin moloz yığma taş olması ve burcun iç kısmında yer alması sebebiyle malzeme farklılığı olabileceği düşüncesiyle yorum yapılmamıştır. Üst düzen arz etmeyen dikey tuğlalar görünür. Kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiği düşünülen burç, malzeme kullanımına bakıldığında *III.Evresinde* onarım gördüğü düşünülmektedir (Görsel 110).

Malzeme: Taş, Tuğla

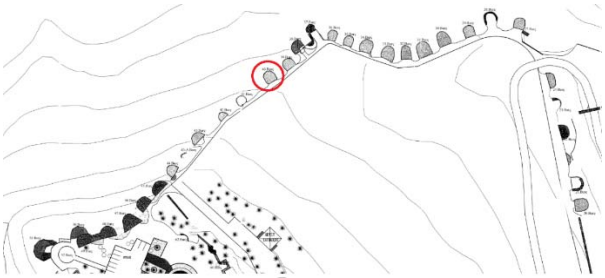
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 35: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[264] Foss, 1985, 29.
[265] Sevinç Gök, Muhterem Koç kalenin burç ve tuğla analizleri üzerinde çalışmaktadır. Sonuçlar neticesinde yorum yapmak daha sağlıklı olacağından bu kısımda yorum yapılmamıştır.

Görsel 110: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 111: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç soldan görünüş (2021)

Görsel 112: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç devşirme malzeme (2021)

Görsel 113: Kütahya Kalesi 25 No'lu Burç devşirme malzeme (2021)

8.2.6. 26 No'lu Burç (39 No'lu Burç)

Tanım: Uğrun kapısının yanında yer alır (Plan 36). At nalı biçimlidir. Taş tuğla almaşık kurguda inşa edilmiştir. Günümüzde burcun üst kısmında dökülmeler meydana gelmiştir (Görsel 116). Aynı zamanda üzeri ve etrafı toprak örtülüdür zemin seviyesi görünmemektedir (Görsel 115). Birinci kısımda iki tane tek sıra tuğla hatıl izleri görülmektedir. Kullanılan malzeme ve cephe düzeni incelendiğinde kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 115). Clive Foss, burcun üst kısmında savunma amacıyla bir ateş yeri bulunduğunu ifade eder[266](Görsel 114). Fakat günümüzde böyle bir izi görmek mümkün değildir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 27).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Dört sıra kesme taş, Beş sıra tuğla

İkinci kısım; yıkıntı şeklinde olmasından dolayı düzen teşkil etmemektedir.

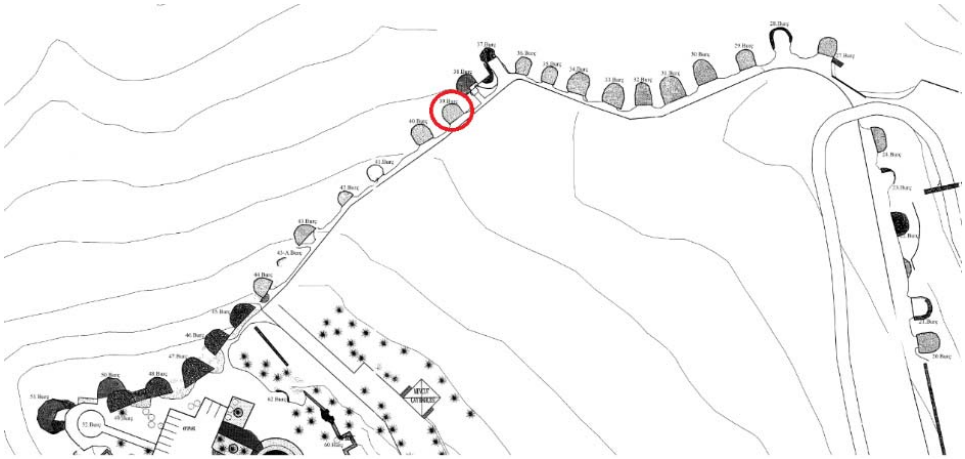
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-32*5-7*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

[266] Foss, 1985, 30.

Plan 36: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

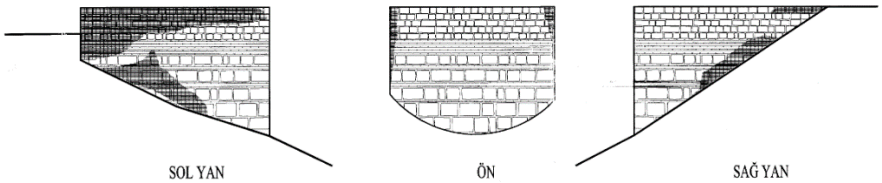
Görsel 114: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 115: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç (uzaktan görünüş (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 116: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç (görünüm (2020)

Çizim 27: Kütahya Kalesi 26 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.7. 27 No'lu Burç (38 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında yer alır (Plan 37). Uğrun kapısı olarak adlandırılan, tehlike durumunda gizlice kaleden kaçmak ya da kale içerisine girmek için kullanılan gizli bir sur kapısıdır (Görsel 118). Burç içerisinde sağa doğru bir açıyla dönen kapı burçla çağdaştır (Görsel 120). Kapının giriş kısmındaki kesme taştan oluşturulan kemer günümüze ulaşmış olsa da çıkışında yer alan ve kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla tuğla malzemeden oluşturulan kemer büyük oranda yıkılmıştır (Görsel 120). Kapının çıkışında iki adet kiriş bulunmaktadır (Görsel 120). Burcun alt kısımlarında çok sayıda devşirme malzemenin kullanıldığı görülür (Görsel 125,126). Kalenin *I.Evre*sinde inşa edilmişse de *II.Evre*de ise büyük bir onarımla yeniden inşa edildiği ve *III.Evresinde* onarım gördüğü düşünülmektedir (Görsel 117). Beş ila sekiz sıra kesme taş, beş ila altı sıra tuğla malzemeyle almaşık kurguda inşa edilmiştir. Burcun kesme taş kısımlarında yatay ve dikey yerleştirilmiş fakat bir düzen teşkil etmeyen tuğla izleri görülmektedir (Görsel 121) Burcun üst kısmı büyük oranda eksiktir. Ancak kuzey duvarı olağanüstü bir şekilde günümüze gelebilmiştir. Foss, burcun üst kısmında bir oda bulunduğunu ve kapının bulunduğu girişin saman ve çamur karışımıyla sıvandığını ifade eder[267]. Günümüzde oda bulunduğunu söyleyebilecek bir iz bulunmasa da girişi kaplayan saman ve çamur karışımını yer yer görmek mümkündür (Görsel 123). Ayrıca kaleyi incelediği esnada burcun içerisinde MS. III.yüzyıl'dan üzerinde "*ζωτικω μνήμης χάριν άδελφοί* "olan ve çevirisi "Yaşayan hafıza uğruna" yazılı bir mezar taşı tespit etmiştir[268] (Görsel 124). Fakat günümüzde mezar taşının nerede olduğu bilinmemektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 28).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Beş ila altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

İkinci kısım; Beş ila yedi sıra kesme taş, beş ila altı sıra tuğla

Üçüncü kısım; Yedi ila sekiz sıra kesme taş, beş sıra tuğla

[267]Foss, 1985, 30.
[268]Foss, 1985, 31.

Dördüncü kısım; Altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Beşinci kısım; Altı sıra kesme taş, beş sıra tuğla

Altıncı kısım; Sekiz sıra kesme taş, beş sıra tuğla

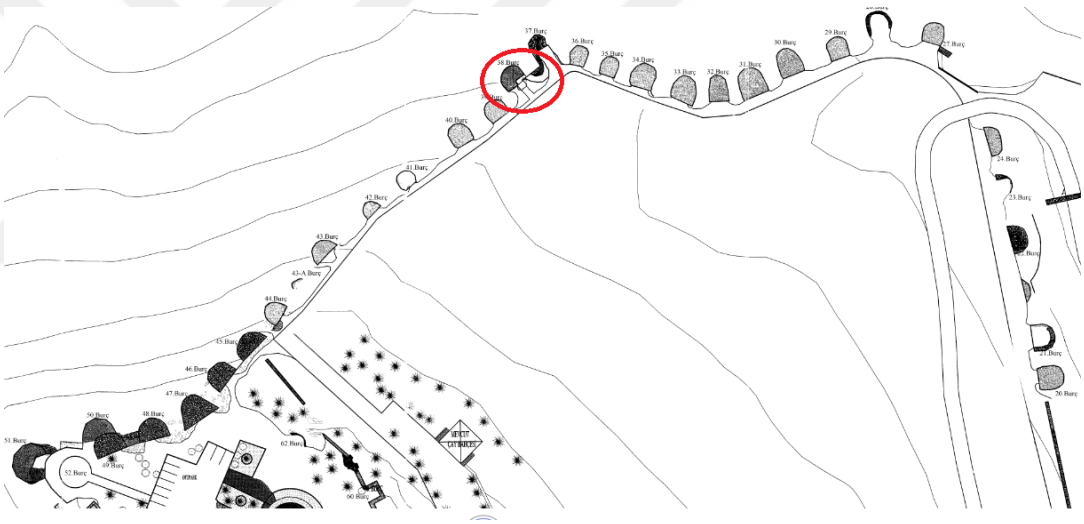
Yedinci kısım; tek sıra taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-31*4-6*?cm aralığında değişiklik gösterir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 3.5-7cm aralığında değişiklik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 37: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 117: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç (uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 118: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı çıkışı ve üst kısımda kalan kuzey duvarı

Görsel 119: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç görünüm

Görsel 120: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı detayı

Görsel 121: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç detay

Görsel 122: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapı girişinde yer alan taş kemer detayı

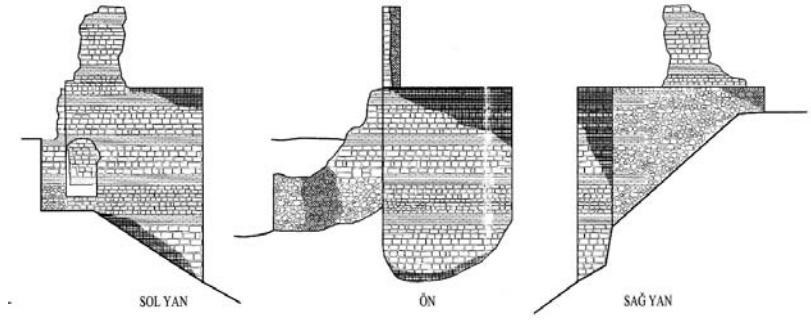
Görsel 123: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç kapısını kaplayan saman ve çamurlu kalıntı

Görsel 124: Clive Foss'un burç içerisinde bulduğu *"ζωτικω μνήμης χάριν άδελφοί"* yazılı mezar taşı. (Clive Foss'tan)

Görsel 125: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç devşirme malzeme detayı (2020)

Görsel 126: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç devşirme malzeme detayı (2020)

Çizim 28: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.8. 28 No'lu Burç (37 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin batısında yer alır (Plan 38). Kullanılan malzemeden yola çıkarak kalenin *I.Evresinde* inşa edildiği düşünülen kare burcu çevreleyen U şeklinde bir köşe kulesidir (Görsel 129). Burcun alt kısımlarında devşirme malzemeler bulunmaktadır. Burcun yalnızca kuzey yönündeki duvarlar ayaktadır (Görsel 130). Taş tuğla almaşık kurgulu inşa edilmiştir. Kullanılan malzemelerin boyutları, içerisinde yer alan yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğla izlerinden yola çıkarak burcun almaşık alt kısmının kalenin *II.Evresinde* malzeme kullanımına bağlı olarak üst kısmının *III.Evre*sinde inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 129). Oldukça dik bir zemine inşa edilen burcun alt kısımlarında yer yer farklı malzeme ve harç dokusu sebebiyle onarım gördüğü aşikardır. Clive Foss kalenin *III. Evresinde* bir onarım gördüğünü söylemektedir[269](Görsel 127) Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından burcun çizimi yapılmıştır (Çizim 29).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım; Dört sıra kesme taş, Beş sıra tuğla

İkinci kısım; yıkıntı şeklinde olmasından dolayı düzen teşkil etmemektedir.

Taş (Kesme) Ölçüleri:15-82*10-35*?cm aralığında değişkenlik gösterir.

Tuğla Ölçüleri: 27-32*5-7*?cm aralığında değişiklik gösterir.

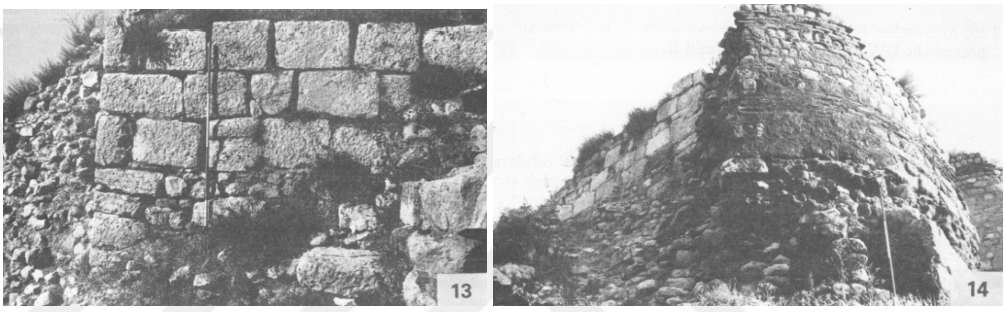
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-6cm aralığında değişiklik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[269]Foss, 1985, 30-31.

Plan 38: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 127: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 128: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

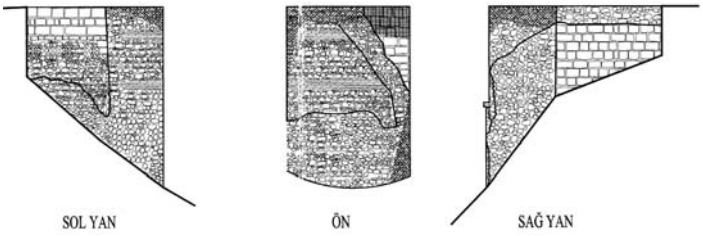
Görsel 129: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A.İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 130: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A.İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 131: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç ve Kütahya Kalesi 29. No'lu Burç'un birleştiği yer

Çizim 29: Kütahya Kalesi 28. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.9. 29 No'lu Burç (37 No'lu Burç)

Tanım: 28.Burcun gerisinde yer alır (Plan 39). Kesme düzgün taş ve devşirme kökenli malzeme ile inşa edilmiştir (Görsel 133). Kullanılan malzeme, harç ve duvar düzeni incelendiğinde kalenin *I.Evre*sinde inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 132).

Malzeme: Taş

Duvar Düzeni:-

Taş (Kesme) Ölçüleri:-

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 39: Kütahya Kalesi 29 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 132: Kütahya Kalesi 29 No'lu Burç uzaktan görünüm (2021)

Görsel 133: Kütahya Kalesi 28 No'lu Burç ve Kütahya Kalesi 29. No'lu Burç'un birleştiği yer (2021)

8.2.10. 30 No'lu Burç (36 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin batısında yer alır (Plan 40). Burç büyük oranda yıkılmıştır. Günümüze ulaşan kısımlarından taş tuğla malzemeyle inşa ediği görülmektedir (Görsel 135). Kalan izlerden kalenin *II.Evresinde* inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 134). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır. (Çizim 30).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

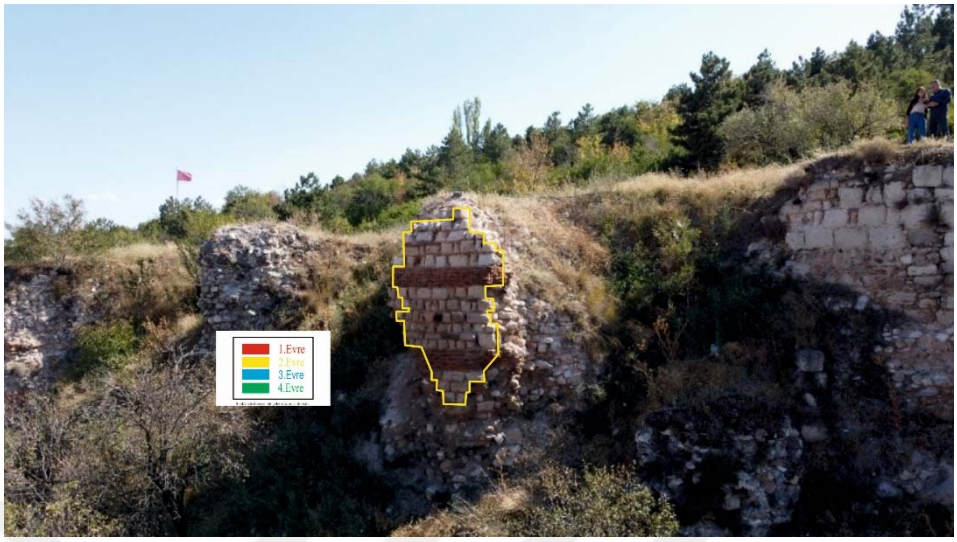
Tuğla Ölçüleri: 24-30*5-10*?cm aralığında değişkenlik gösterir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 3,5-7cm aralığında değişkenlik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

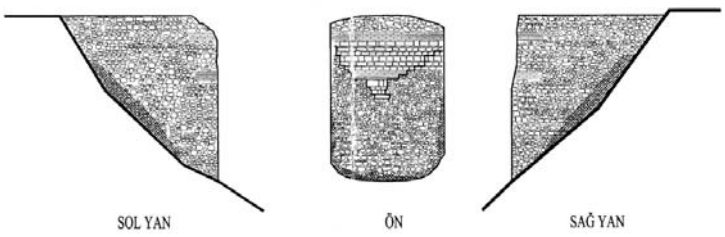
Plan 40: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 134: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 135: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç detay (2021)

Çizim 30: Kütahya Kalesi 30 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.11. 31 No'lu Burç (35 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında yer alır (Plan 41). Burç neredeyse tamamen yıkıntı şeklindedir (Görsel 136). Kalan izlerden almaşık kurguda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Clive Foss, altı ila yedi sıra kesme taş beş sıra tuğla düzende kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiğini söylemektedir[270]. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 31).

Malzeme: Taş, tuğla

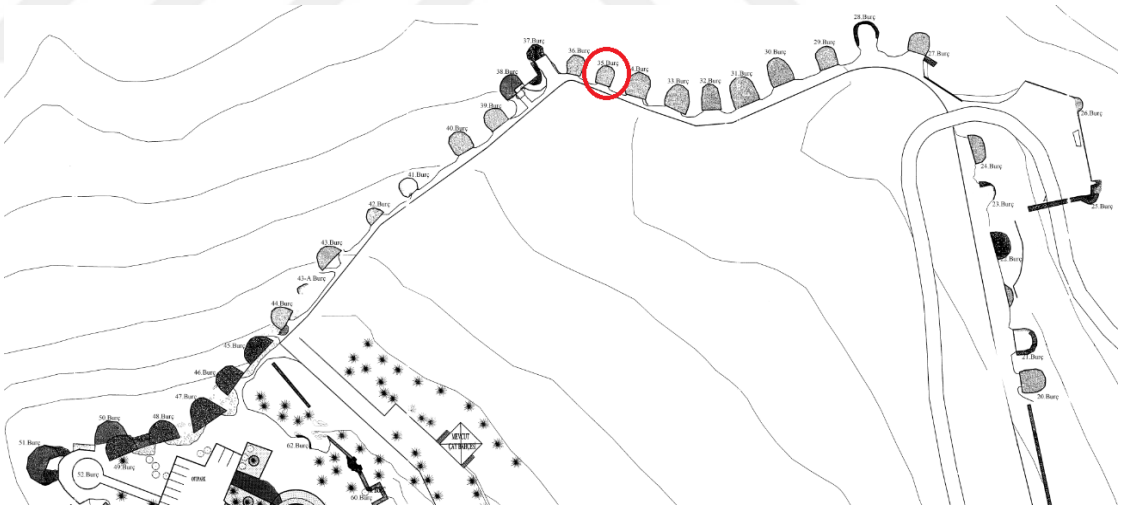
Duvar Düzeni:-

Taş (Kesme) Ölçüleri:-

Tuğla Ölçüleri: -

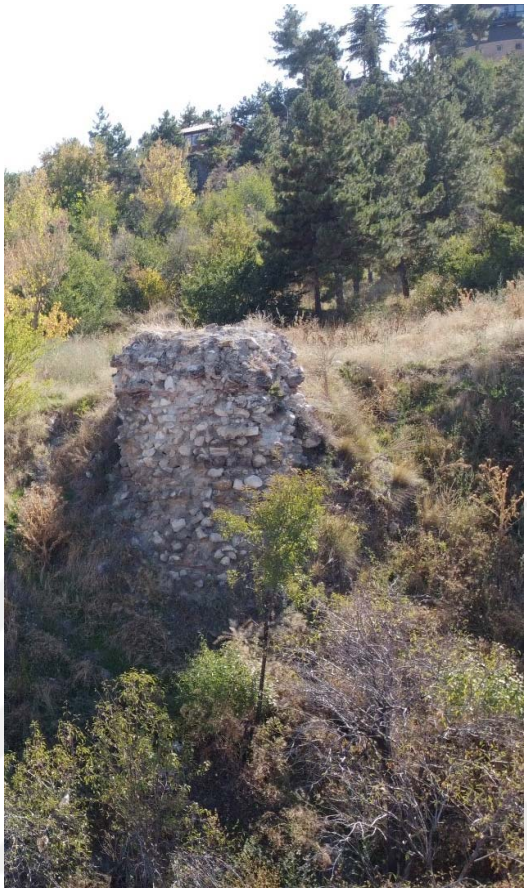
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

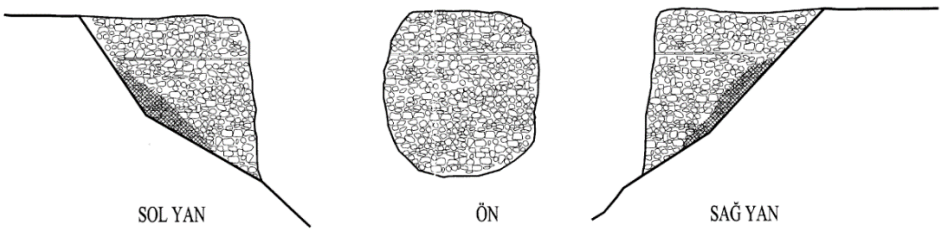

Plan 41: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[270] Foss, 1985, 31.

Görsel 136: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Çizim 31: Kütahya Kalesi 31 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.12. 32 No'lu Burç (34 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında yer alır (Plan 42). Burç büyük oranda yıkılmıştır. Beş ila sekiz sıra kesme taş, beş sıra tuğla malzemeyle almaşık kurguda inşa edilmiştir. Clive Foss, burcun *II.Evre*de inşa edildiğini kalenin *IV.Evre*sinde onarıldığını söylemektedir[271]. Kalan izler kalenin II.Evresinde görülen malzeme kullanımına işaret etmektedir (Görsel 137). Günümüzde burcun alt kısmında kaçak kazılarla meydana gelen çukurlar vardır. Statik açıdan oldukça tehlikeli durumdadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 32).

Malzeme: Taş, tuğla

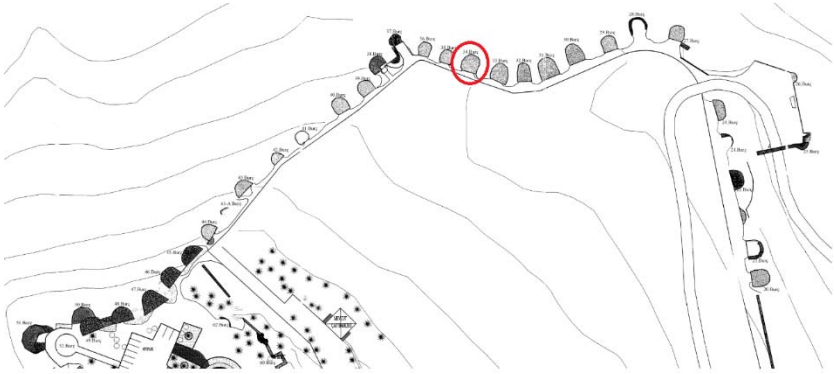
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-32*4-7*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

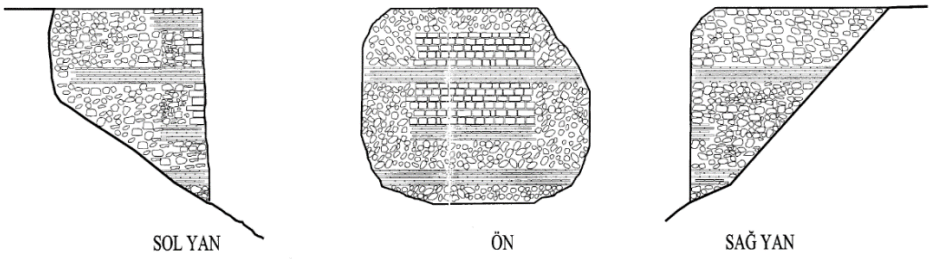

Plan 42: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[271] Foss, 1985, 31-32.

Görsel 137: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Çizim 32: Kütahya Kalesi 32 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.13. 33 No'lu Burç (32 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 43). Büyük oranda yıkılmıştır. Kalan izlerden taş tuğla almaşık kurguda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Burcun büyük oranda yıkılmış olması sebebiyle tarihlendirme yapmak oldukça güçtür (Görsel 138). Clive Foss, dokuz sıra kesme taş, beş ila altı sıra tuğla almaşık kurguda olan burcun, yalnızca bir tuğla sırasının burcun etrafını çevrelediğini kalenin *II.Evresinde* inşa edildiğini *III.Evresinde* onarım gördüğünü ifade etmektedir[272](Görsel 139). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 33).

Malzeme: Taş, tuğla

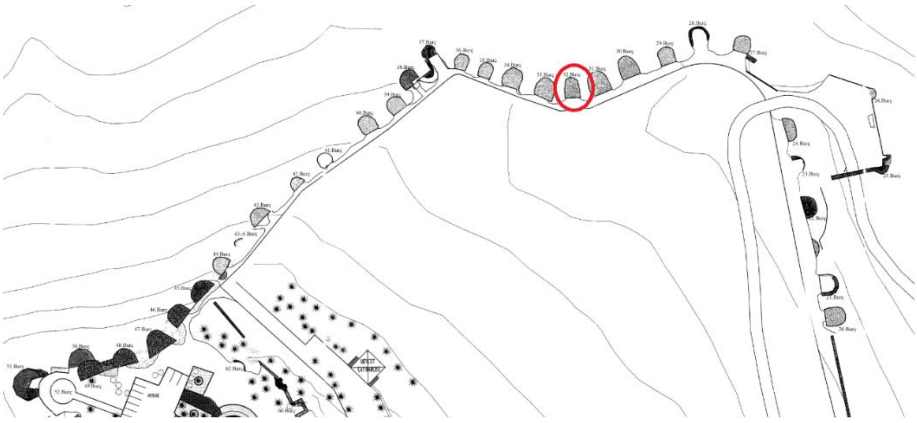
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 27-32*4-7*?cm

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

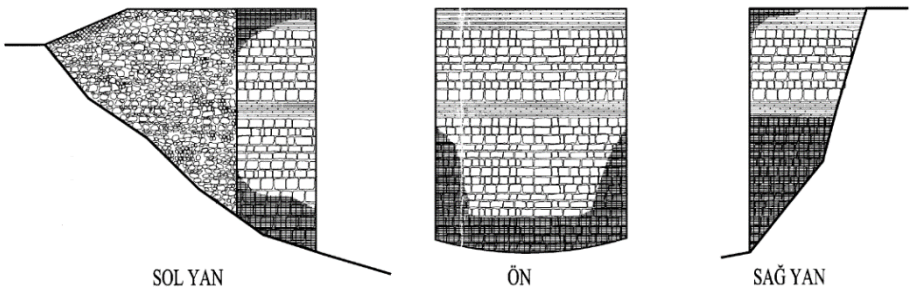
Plan 43: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[272] Foss, 1985, 32.

Görsel 138: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç karşıdan görünüm (M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Görsel 139: Kütahya Kalesi 33, 34, 35 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Çizim 33: Kütahya Kalesi 33 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.14. 34 No'lu Burç (31 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 44). Büyük oranda yıkılmış olan burcun cephesinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Kalan izlerden beş ila dokuz sıra kesme taş, beş sıra tuğla malzemeyle almaşık kurguyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kesme taş kısımlarında düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğla parçalar bulunmaktadır. Kalenin *II.Evre*sinde inşa edilmiş olduğu *III.Evresinde* onarım gördüğü düşünülmektedir (Görsel 140). Burcun üst seviyesinde yer alan kesme taş malzeme ölçülerinin aşağı seviyede yer alan malzemeye oranla büyük olması IV.Evrede onarım gördüğünü düşündürmektedir. Fakat kalan izlerin oldukça az olması sebebiyle net bir bilgi vermek mümkün görünmemektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 34).

Malzeme: Taş, tuğla

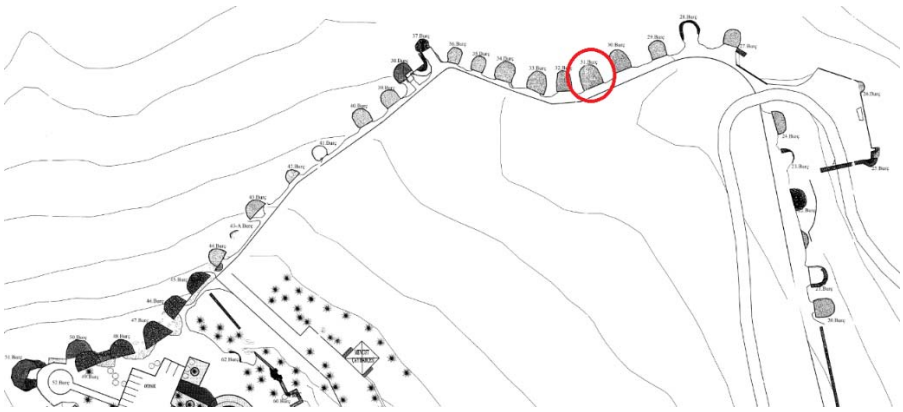
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 28-32*3,5-5*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-8cm aralığında değişiklik göstermektedir.

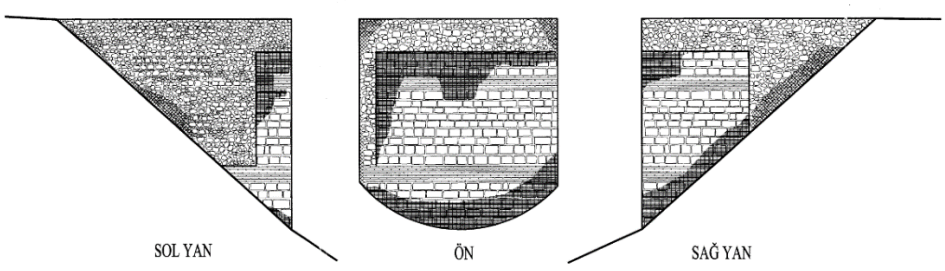
Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

Plan 44: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 140: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu Arşivi)

Çizim 34: Kütahya Kalesi 34 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.15. 35 No'lu Burç (30 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 45). Büyük oranda yıkılmıştır. Kalan izlerden almaşık kurguda olduğu anlaşılmaktadır (Çizim 3). Beş sıra tuğla malzemeden oluşan hatıl ve kesme taş malzemenin içerisinde düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğla kalıntıları bulunmaktadır. Burcun alt kısmı toprak altında kalmıştır. Kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiği *III.Evresinde* onarıldığı düşünülmektedir (Görsel 141).

Malzeme: Taş, tuğla

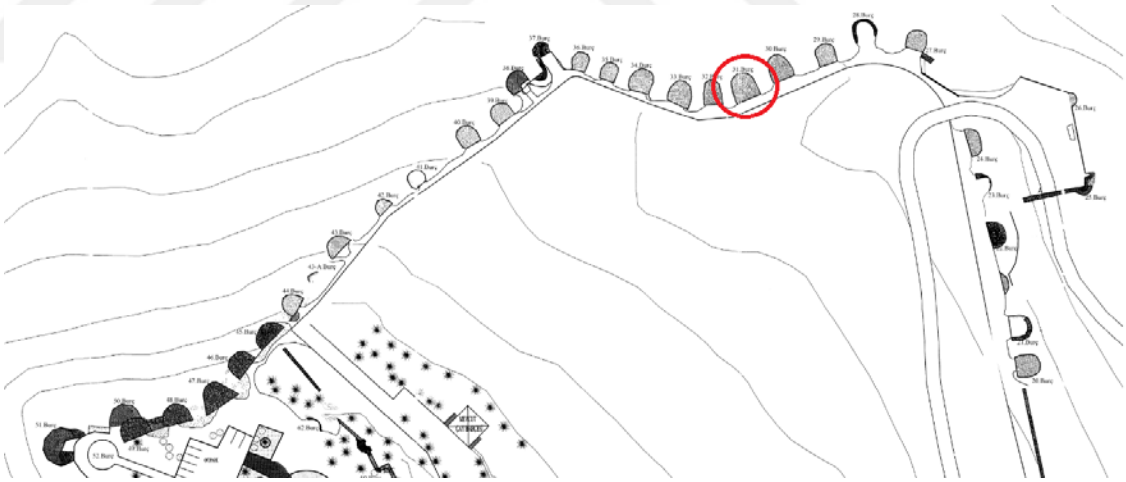
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

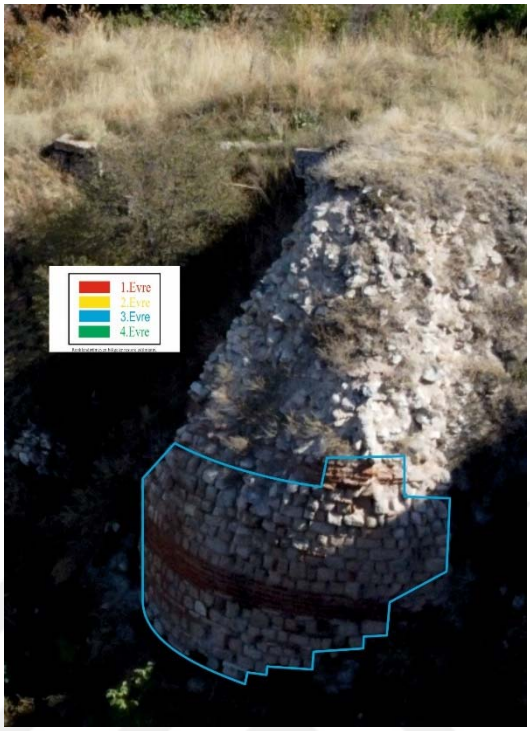
Tuğla Ölçüleri: 28-35*4-7*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-8cm değişiklik göstermektedir.

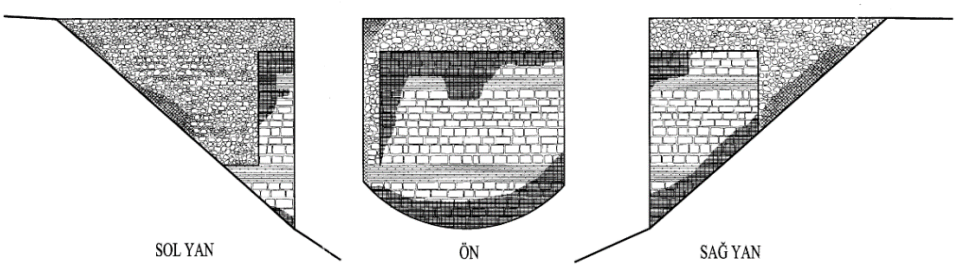
Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

Plan 45: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 141: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç görünüm (Foto. M. A. İpekçioğlu 2021)

Çizim 35: Kütahya Kalesi 35 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.16. 36 No'lu Burç (29 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 46). Burç büyük oranda yıkılmıştır. Burcun alt kısmında kalenin *I.Evre*sinde kullanılan malzeme ve harç dokusu bulunmaktadır. Kalan izlerden almaşık kurgulu inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kalenin *II.Evre*sinde onarılarak büyük oranda yeniden inşa edildiği *III.Evre'de* yeniden bir onarım gördüğü düşünülmektedir (Görsel 142). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 36).

Malzeme: Taş, tuğla

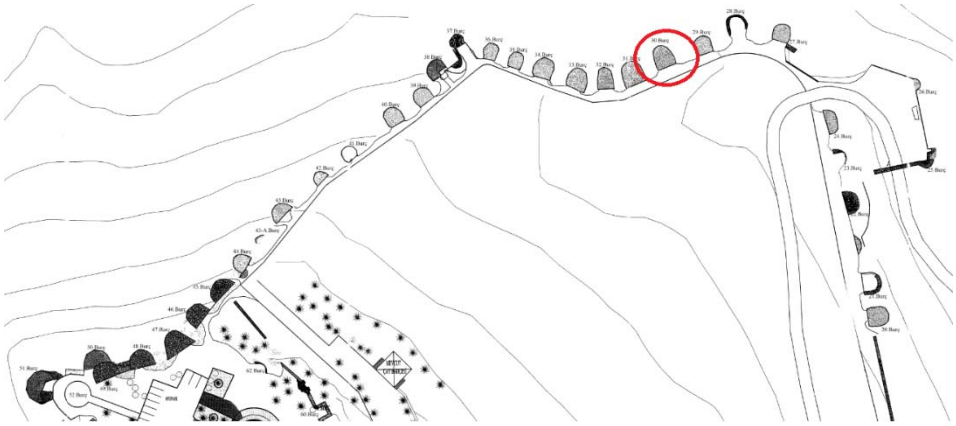
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

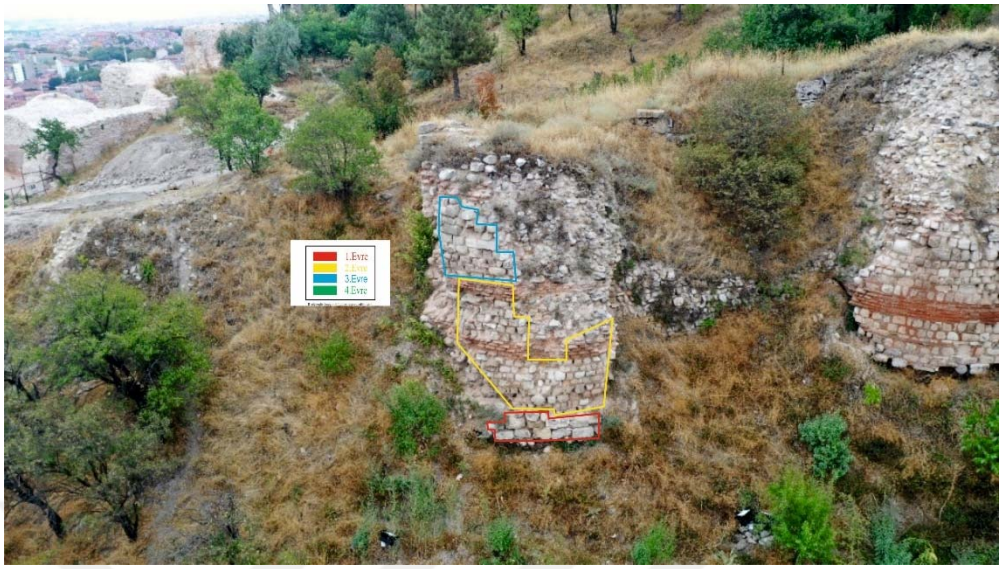
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

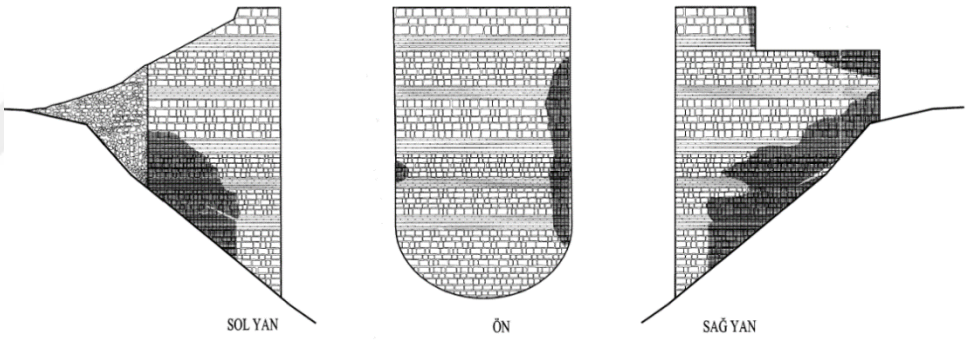
Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

Plan 46: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 142: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç görünüm (2021)

Çizim 36: Kütahya Kalesi 36 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.17. 37 No'lu Burç (28 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 47). Tamamen yıkılmış ve/veya toprak altında kalmıştır (Görsel 143).

Malzeme: -

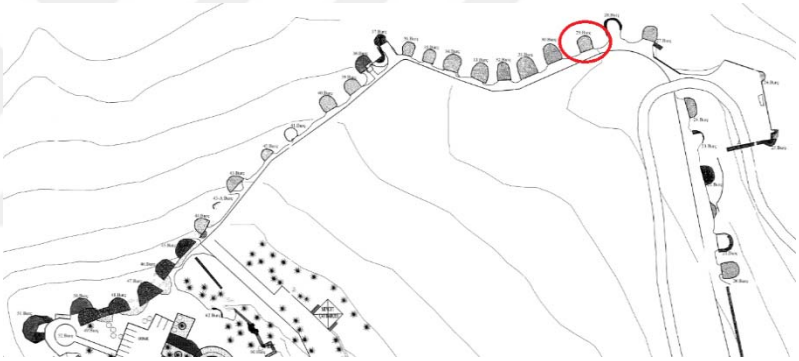
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 47: Kütahya Kalesi 37 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 143: Kütahya Kalesi 37 No'lu Burcun bulunduğu yer (Foto:Kütahya Kalesi Kazı Arşivi 2021)

8.2.18. 38 No'lu Burç (28 No'lu Burç)

Tanım: Dairsel kurguda ana kaya üzerinde yer alır (Plan 54). Kalenin *I.Evresinde* kullanılan malzeme ve duvar işçiliğiyle inşa edildiği düşünülen bir platform üzerine inşa edilmiştir (Görsel 145). Dört ila yedi sıra kesme taş, dört ila beş sıra tuğla almaşık kurgudadır. Kesme taş malzemenin kullanıldığı yerlerde düzen arz etmeyen dikey ve yatay yerleştirilmiş tuğla malzemeler bulunmaktadır. Burç üzerinde farklı renk ve malzemeden harç dokuları bulunur. Özellikle alt kısımda kırmızı yüzey harcı ve üst kısmında gri harç dikkat çeker. Kalenin I.Evresinde inşa edilen burç, kalenin *II. ve III. Evresinde* onarılmıştır (Görsel 144) Clive Foss, burcun üst kısmında kuzey ve güney yönlerinde mazgal pencere açıklıklarının bulunduğunu ve burçta bir oda bulunduğunu ifade eder[273](Çizim 37). Günümüzde böyle bir iz bulunmamasına karşılık, seyyahların ve yüzey araştırmacılarının bahsettiği yıkılmış olan giriş açıklığının yakınında yer alması sebebiyle olması muhtemeldir.

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 25-30*3-6*?cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

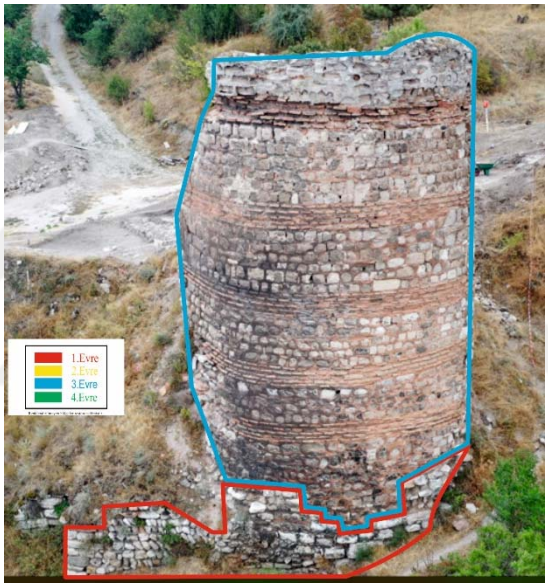
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 4-9cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[273] Foss, 1985, 37.

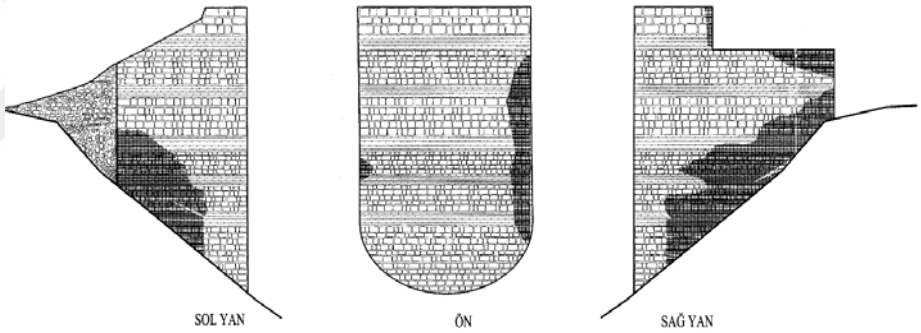
Plan 48: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 144: Kütahya Kalesi 38. No'lu Burç görünüm

Görsel 145: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç detay (2020)

Çizim 37: Kütahya Kalesi 38 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.19. 39 No'lu Burç (27 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin Hisaraltı çay bahçesi mevkinde yer alan girişinin yakınında yer alır (Plan 49). Dairesel kurgudadır. Altı ila on sıra taş, beş ila altı sıra tuğla almaşık kurguludur. Taş malzeme içerisinde düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğlalar bulunmaktadır. Kalenin dik yamacında konumlanan burcun sur duvarlarına bakıldığında kalenin *I.Evresinde* kullanılan cephe ve malzeme düzeni görülmektedir. Muhtemelen kalenin *I. Evresinde* inşa edilen burç kalenin *II. Evresinde* bugünkü düzenini almıştır (Görsel 147) Dik bir yamaçta bulunan burç daha sonra kalenin *III. Evresinde* onarım görmüştür (Görsel 147). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 38).

Malzeme: Taş, tuğla

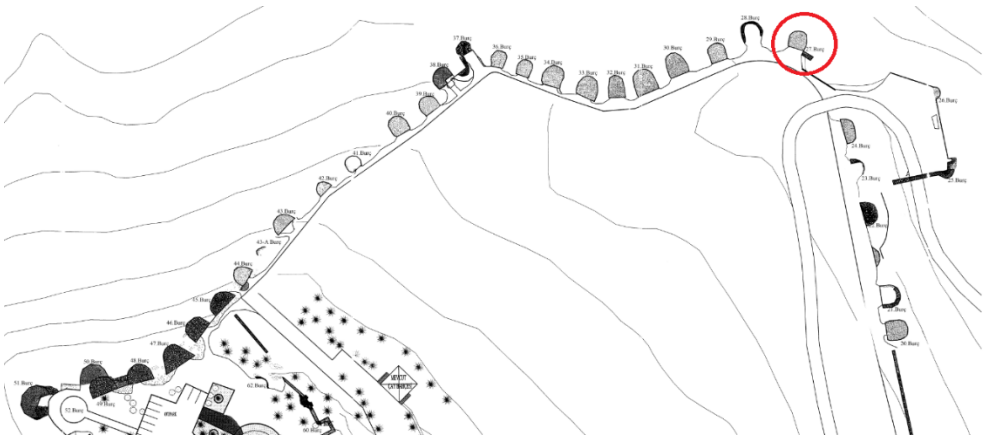
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

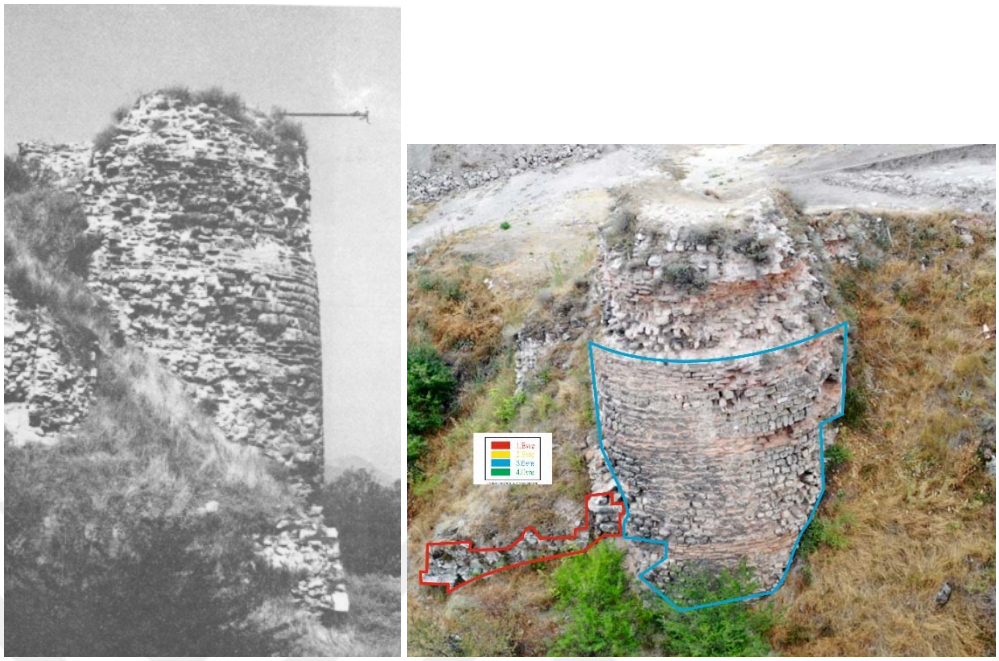
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

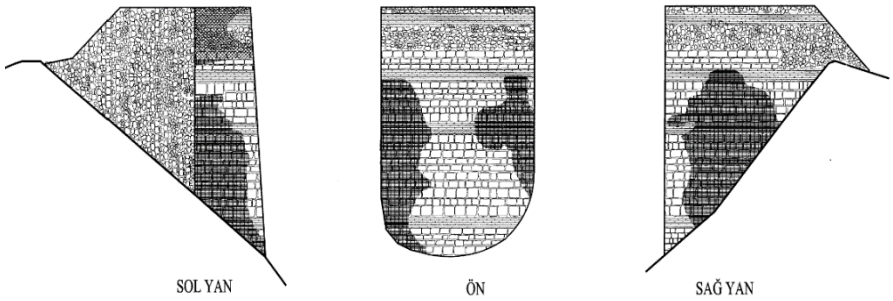

Plan 49: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 146: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burçgörünüm (Clive Foss'tan)

Görsel 147: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç görünüm

Çizim 38: Kütahya Kalesi 39 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.20. 40 No'lu Burç (26 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 50). Yuvarlak bir köşe kulesi şeklindedir. İleriye doğru çıkıntı yapan çokgen bir temel üzerine inşa edilmiştir. Burcun alt kısmından 6-7 metre yüksekliğinde 5 sıra tuğla hatıl sırası burcu çevrelemektedir. Kalenin *III.Evresinde* inşa edilmiş görünmektedir (Görsel 148). Burcun üst kısımlarında gri renkli harç bulunur. Clive Foss, kalenin *IV. Evre* onarımına işaret eder[274](Görsel 149). Günümüzde burç kale eteklerinde bulunan ağaçlar sebebiyle neredeyse görünmemektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 39).

Malzeme: Taş Tuğla

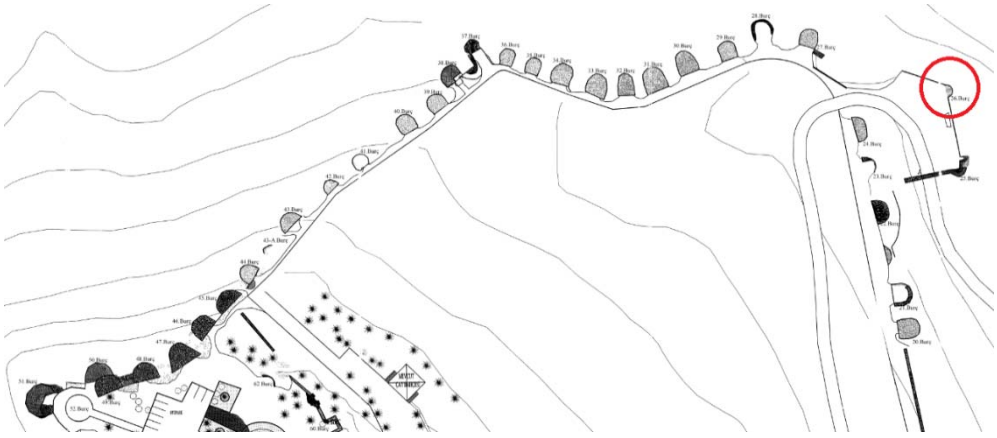
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

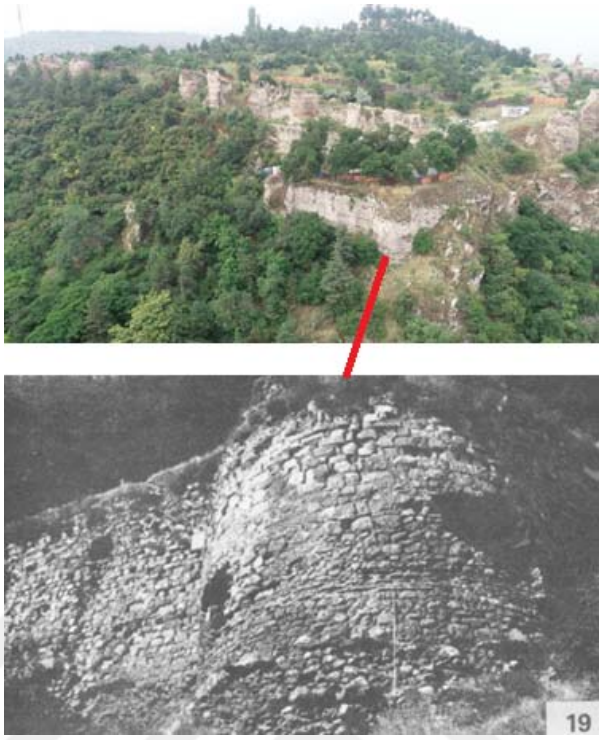
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

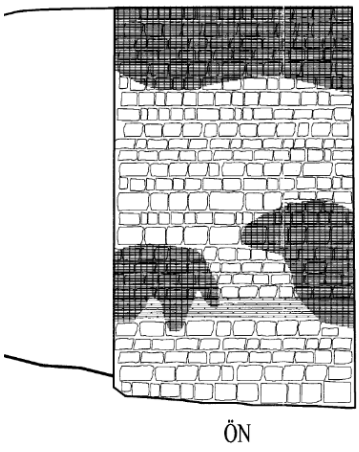
Plan 50: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[274] Foss, 1985, 33.

Görsel 148: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç (KTB Arşivi)

Görsel 149: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Çizim 39: Kütahya Kalesi 40 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.21. 41 No'lu Burç (25 No'lu Burç)

Tanım: Yukarı kale girişinde yer alır (Plan 51). Büyük oranda yıkılmış bir köşe kulesidir. Clive Foss, burcun bir odasının bulunduğunu ve kalenin *I.Evresinde* burada bir yapı bulunduğunu fakat burcun kalenin *III.Evresindeki* özellikleri taşıdığını *IV.Evre'de* ise bir onarım gördüğünü ifade etmektedir[275]. Günümüzde neredeyse tamamen yıkılmış olması sebebiyle sağlıklı bir bilgi vermek mümkün değildir. Kalan izlerden almaşık kurgulu olduğu anlaşılmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 40).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

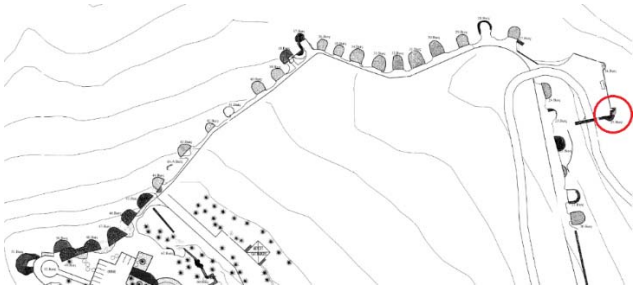
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

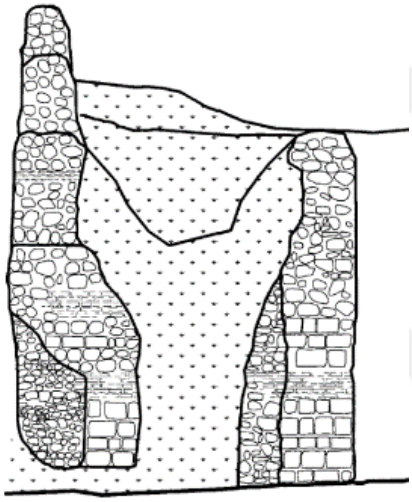
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

[275]Foss, 1985, 34.

Plan 51: Kütahya Kalesi 41 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Çizim 40: Kütahya Kalesi 41 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.22. 42 No'lu Burç (24 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 52). Burç 2020 yılında restore edilmiştir (Görsel 151). Restore edilmeden öncesindeki fotoğrafların değerlendirilmesi gerektiğinden burç, 6 veya daha fazla taş malzeme ve 5 tuğla sırasıyla oluşturulan almaşık kuguludur (Görsel 150). Görünen cephe düzeni ve malzeme, kalenin *II.Evres*inde işaret etmektedir (Görsel 150). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 41).

Malzeme: Taş, tuğla

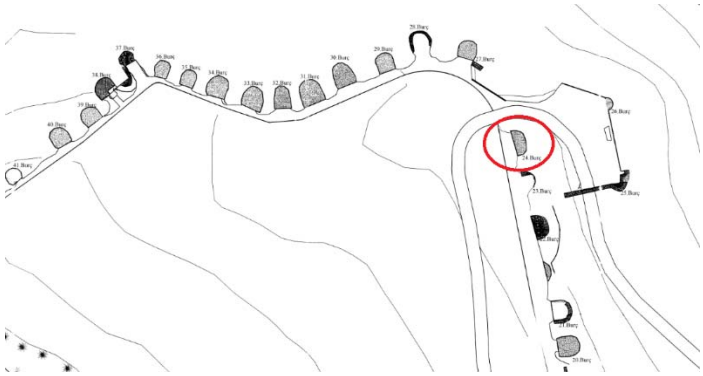
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

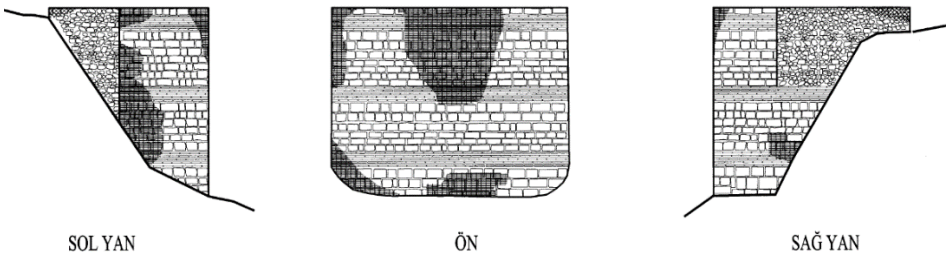
Plan 52: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 150: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto. KTB Arşivi)

Görsel 151: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç restorasyon sonrası (Foto. Kütahya Kalesi 2021 Kazı Arşivi)

Çizim 41: Kütahya Kalesi 42 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.23. 43 No'lu Burç (23 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin girişinde yer alır (Plan 53). Burç 2020 yılında restore edilmiştir (Görsel 156). Clive Foss, kare burcun U şeklinde bir burç ile destek yapıldığını, dört sıra büyük moloz bir kaide üzerinde yer aldığını söylemektedir (Görsel 152). Ayrıca orijinal kare burcun tarihlendirilmesinin zor olduğunu, çünkü tarzı veya harcının diğer yapılarla uyuşmadığını ifade eder (Görsel 154). Diğerler burçlar gibi aynı boyut ve şekle sahip olmasına rağmen, tuğla bantlarının ve harcının diğer burçlara nazaran ince olduğunu ekler (Görsel 155). Burcun, acele bir çalışmanın ürünü olarak kalenin *I.Evresi* ile *II.Evresi* arasında geçiş niteliği taşıdığını söyler (Görsel 153). Burç günümüzde restore edildiği için Foss'un söylediklerini takip etmek neredeyse imkansızdır (Çizim 42).

Malzeme: Taş, tuğla

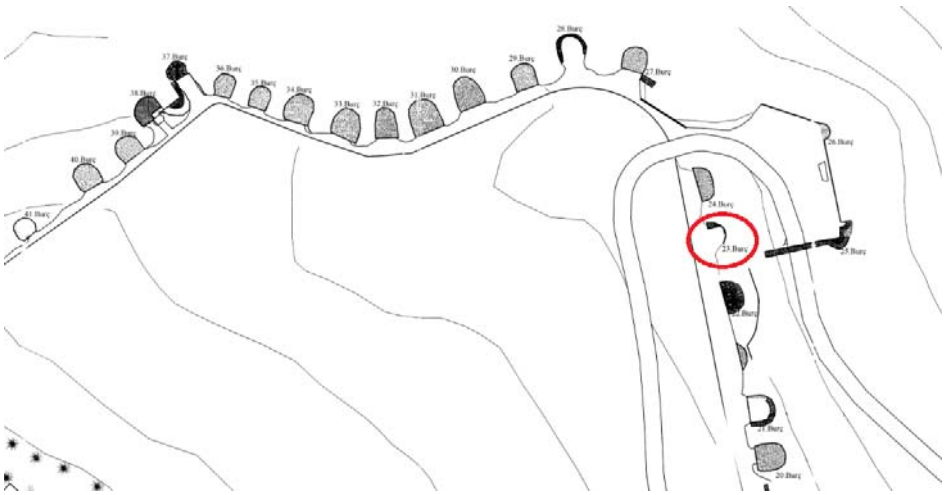
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 53: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 152: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 153: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

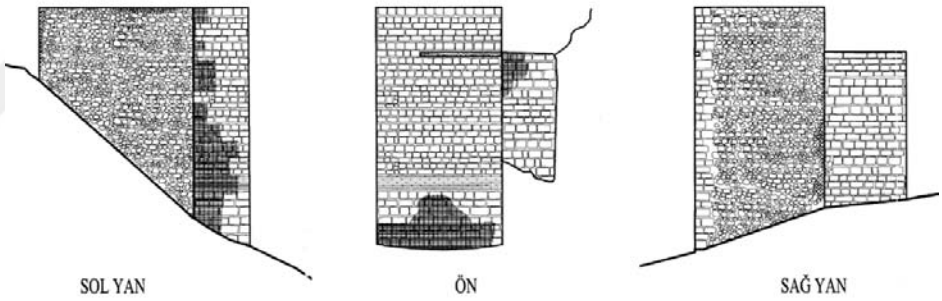

Görsel 154: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç(Clive Foss'tan)

Görsel 155: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 156: Kütahya Kalesi 43. No'lu Burç restorasyon sonrası (Foto: Kütahya Kalesi Kazısı 2021 Arşivi)

Çizim 42: Kütahya Kalesi 43 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.24. 44 No'lu Burç (22 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 54). Burç 2020 yılında restore edilmiştir (Görsel 158). Yedi ila on sıra taş beş ila altı sıra tuğla almaşık kurguludur. Restorasyon öncesi görseller incelendiğinde cephe düzeni ve malzemesi burcun, kalenin *II. Evresinde* inşa edildiğini, *III.Evresinde* onarıldığı görülür (Görsel 157). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 43).

Malzeme: Taş, tuğla

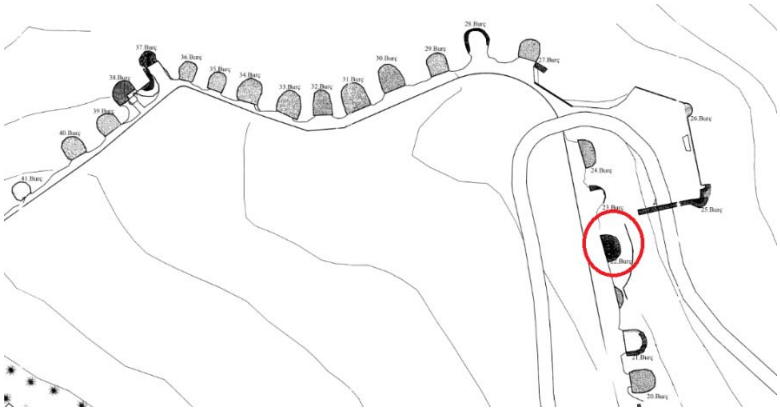
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

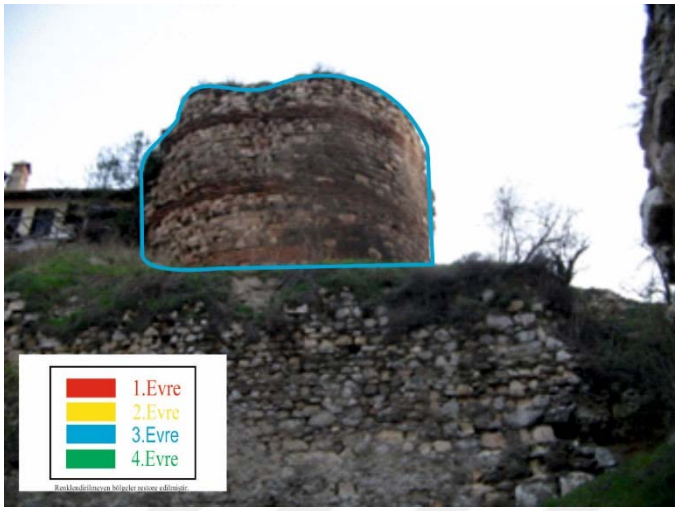
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

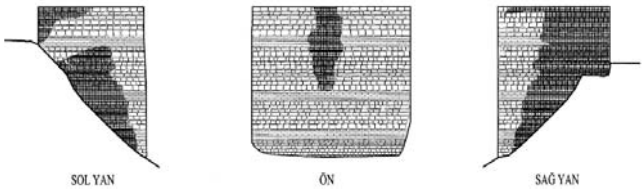
Plan 54: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 157: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 158: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç restorasyon sonrası (Kütahya Kalesi Kazısı 2021 Arşivi)

Çizim 43: Kütahya Kalesi 44 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.25. 45 No'lu Burç (Numara verilmemiş)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 55). Burç tamamen yıkıntı şeklindedir (Görsel 161) .Temel seviyesinde devşirme malzemeler bulunur (Görsel 160). Clive Foss, dış yüzeyinin tamamen yıkıldığını ve izlerin kaybolduğunu belirtir. Burcun üzerinde bir ev yer aldığını ifade eder (Görsel 159). Günümüzde buradaki ev görünmektedir. Foss, kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiğini söyler[276] (Görsel 159).

Malzeme:-

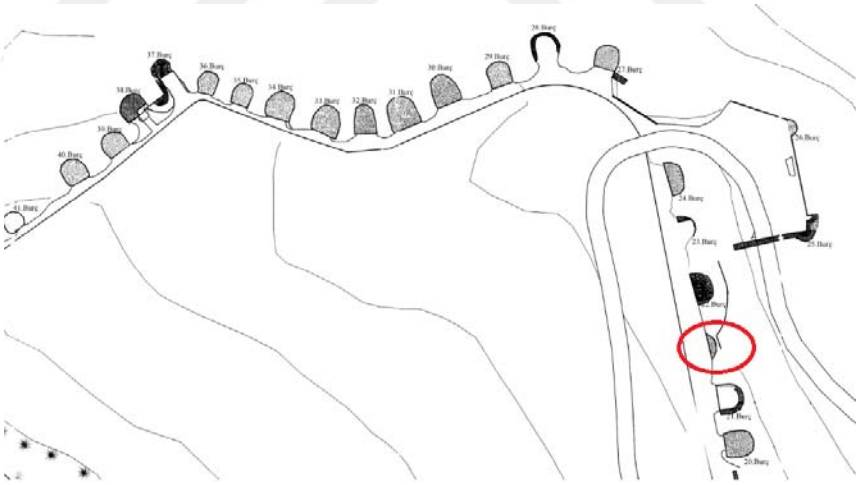
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

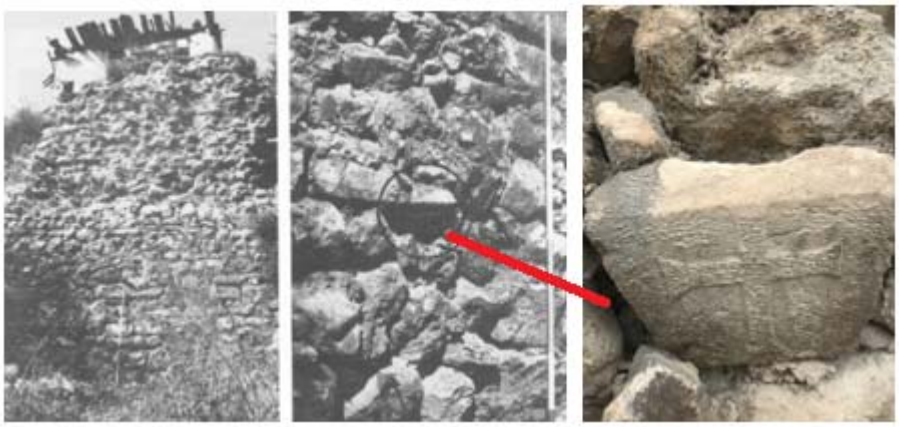
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 55: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[276] Foss, 1985, 34-35.

Görsel 159: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç ve devşirme malzeme (Clive Foss'tan)

Görsel 160: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç'un içerisinde yer alan devşirme malzeme. (2020)

Görsel 161: Kütahya Kalesi 45 No'lu Burç görünüm (2021)

8.2.26. 46 No'lu Burç (21 No'lu Burç)

Tanım: Burç, Yukarı kalenin Hisaraltı çaybahçesi yönünde bulunan giriş açıklığının yakınında yer alır (Plan 56). 2020 yılında restore edilen üç burcun sırasındadır. Burç İon sütun başlığı, dikdörtgen akant arşitrav, Frig "kapı taşı" gibi çok sayıda devşirme malzeme barındıran kare bir platform üzerindedir (Görsel 165). Clive Foss, Frig kapı taşının üzerinde göründen bir yazı olmadığını ifade eder. Fakat günümüzde burcun alt kısmı oldukça harap durumdadır ve devşirme malzeme üzerinde burçtaki konumu itibariyle okunamayan fakat algılanan bir yazı şeridi yer alır (Görsel 168). Burç, beş ila dokuz sıra taş, dört ila yedi sıra tuğla almaşık kurguludur (Görsel 164). Burç üzerinde gözle görülebilen harç farklılıkları vardır. Taşlar, tipik olarak kesilmiş tüf bloklarıdır, ancak oldukça düzgün sıralarla döşenmiştir, bazıları tamamen uç uca uzanan uzun ve dar bloklardan oluşur. Üst kısımda, taşların arasında yatay ve dikey tuğlalar bulunur, taşları neredeyse çevrelediği görülür ancak bir cloisonne (çerçeveli duvar tekniği) oluşturmazlar. Kiriş yuvaları cephede görünür hale gelmiştir (Görsel 164). Clive Foss, bantlarda tuğlaların yeniden kullanıldığını bu durumun dikkat çekici olduğunu ve kalenin başka hiçbir noktasında bu denli düzenli olmamasına değinir[277](Görsel 162). Burcun dördüncü ve beşinci kısmında oda izleri görülür. Dördüncü sıra hizasındaki odaya günümüzde ulaşılamasa da tuğla çerçeveli açıklığı görülmektedir (Görsel 163). Foss, burcun arka kısmında iyi korunmuş gri harcın kullanıldığı kare kirişlerden bahseder. Ayrıca iki seviyeden oluşan savunma odalarının bulunduğunu alt kısımdaki odaya o dönemde de ulaşılamadığını üst kısımda yer alan odanın sağ tarafında bir nişin bulunduğunu ve muhtemelen bir ocak içerdiği ekler[278] (Görsel 162). Foss, burcun, ilk iki evresinde inşa eylemi bulunduğunu *III.Evre*de ise onarım gördüğünü belirtir. Cephe özellikleri incelendiğinde tuğla işçiliğinin karakteristik olarak Bizans'a özgü kalenin *II.Evre*si olduğu görülmektedir (Görsel 163). Fakat Foss, iç mekanların taş işçiliğinin Türk dönemi yani kalenin *III.Evre*si olduğunu belirtir. Günümüzde bu kısımlar harap olduğundan gözlemlemek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Foss, taş işçiliğini Bizans döneminden

[277] Foss, 1985, 35-36.
[278] Foss, 1985, 36.

günümüze ulaşan tek eser şeklinde yorumlar[279](Görsel 162). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 44).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Birinci kısım: kare platform ve döküntü taş, dört sıra tuğla

İkinci kısım: Altı ila yedi sıra taş, altı sıra tuğla

Üçüncü kısım: Beş sıra taş, yedi sıra tuğla

Dördüncü kısım: Yedi sıra taş, yedi sıra tuğla

Beşinci kısım: Sekiz sıra taş, altı sıra tuğla

Altıncı kısım: iki sıra taş

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 28-32*4-6*?cm aralığında değişkenlik gösterir.

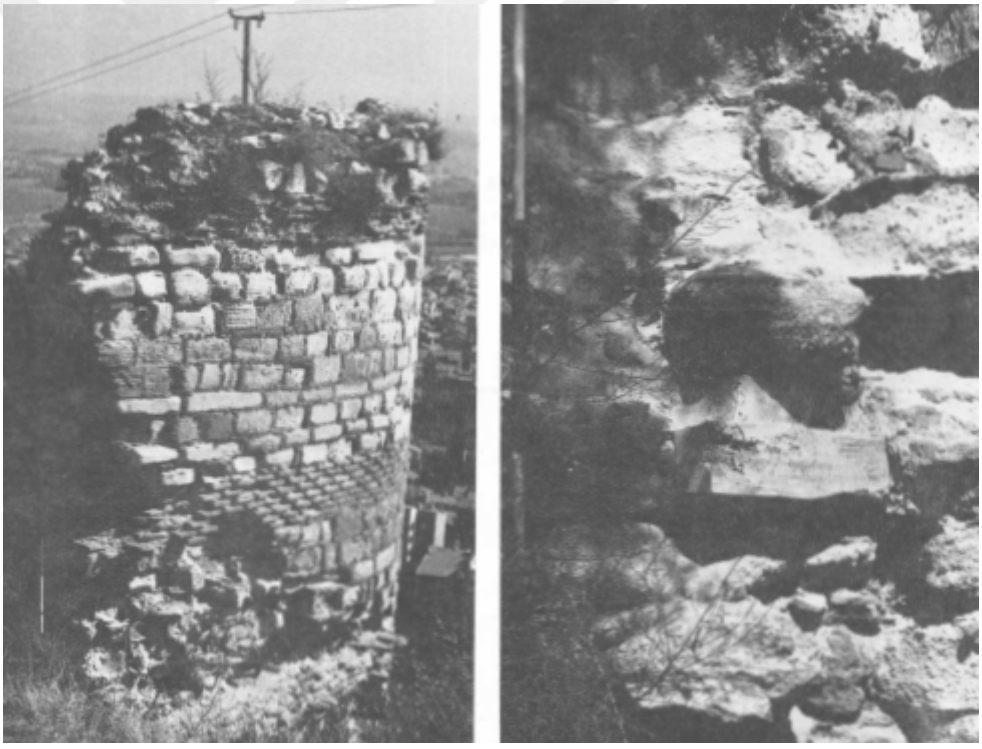
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): 3,5-5cm aralığında değişkenlik gösterir.

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[279] Foss, 1985, 36.

Plan 56: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 162: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç ve detay (Clive Foss'tan)

Görsel 163: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç görünüm

Görsel 164: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç içerisinde yer alan ahşap hatıllar görünmektedir (2020)

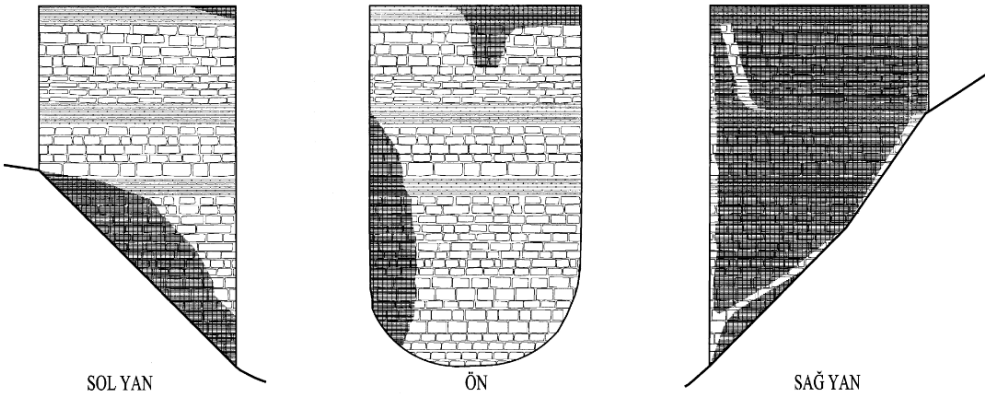
Görsel 165: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler (2021)

Görsel 166: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler (2021)

Görsel 167: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzemeler (2021)

Görsel 168: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç devşirme malzeme detay (2021)

Çizim 44: Kütahya Kalesi 46 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.27. 47 No'lu Burç (20 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 57). Büyük oranda yıkılmıştır (Görsel 169). Beş ila yedi sıra taş, beş sıra tuğla almaşık kurguludur. Taş yüzeyleri ve harç dolgusu deforme olmuştur. Clive Foss, burç içerisinde yatay ve dikey tuğlalar bulunduğunu ama bir düzen teşkil etmediğini söylemektedir[280]. Günümüzde tuğlalar deformeler sonucunda görülmemektedir. Kullanılan malzeme ve cephe özellikleri kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiğini, burcun üst seviyesinde kalan izlerden yola çıkarak *III.Evresinde* onarım gördüğünmüş olduğunu düşündürmektedir (Görsel 169). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 45).

Malzeme: Taş, tuğla

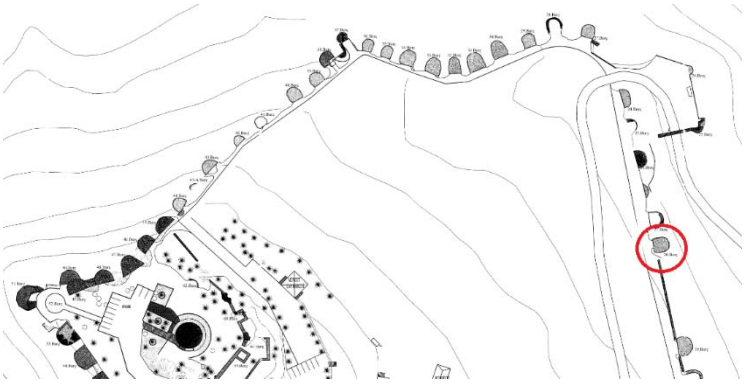
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 28-30*3-6*?cm aralığında değişiklik göstermektedir.

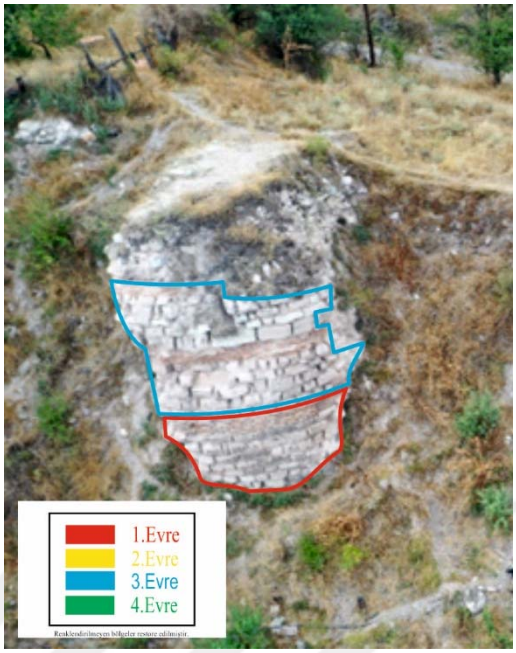
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

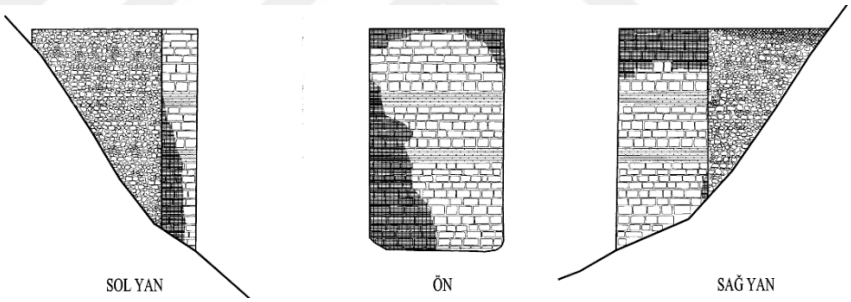

Plan 57: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[280] Foss, 1985, 36-37.

Görsel 169: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç görünüm (2021)

Çizim 45: Kütahya Kalesi 47 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.28. 48 No'lu Burç (Numara verilmemiş)

Tanım: Burç tamamen yıkılmış ve/veya toprak altındadır (Görsel 170).

Malzeme:-

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Görsel 170: Kütahya Kalesi 48 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: Kütahya Kalesi Kazısı 2021 Arşivi)

8.2.29. 49 No'lu Burç (Numara verilmemiş)

Tanım: Burç tamamen yıkılmış ve/veya toprak altındadır (Görsel 171).

Malzeme: -

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Görsel 171: Kütahya Kalesi 49 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto:Kütahya Kalesi Kazısı 2021 Arşivi)

8.2.30. 50 No'lu Burç (19 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır (Plan 58). Burç büyük oranda yıkılmıştır. Çoğu yüzeyi eksik olmasına karşılık, altı ila yedi sıra taş beş sıra tuğla almaşık kurguda inşa edildiği anlaşılmaktadır (Görsel 172). Taş yüzeyleri ve harç dolgusu büyük oranda kayba uğramıştır. Taşlar arasında yatay ve dikey tuğlalar görünmektedir. Kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiği düşünülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 46).

Malzeme: Taş, tuğla

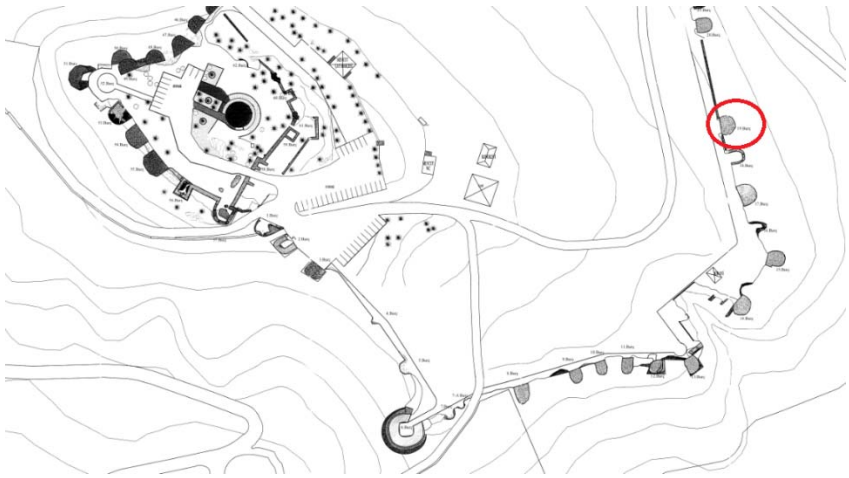
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri:26-33*3-5,5*?cm aralığında değişkenlik göstermektedir.

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

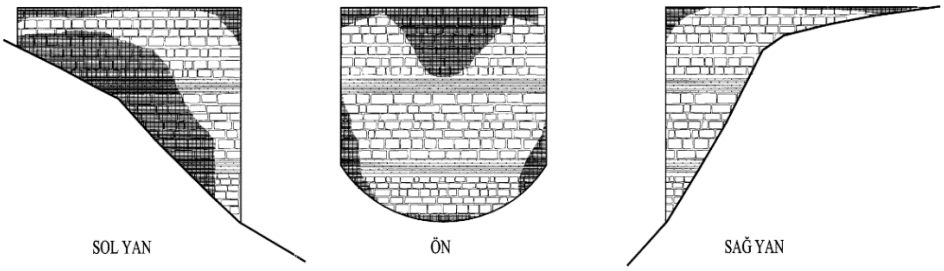
Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 58: Kütahya Kalesi 50 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 172: Kütahya Kalesi 50 No'lu görünüm (2021)

Çizim 46: Kütahya Kalesi 50 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.31. 51 No'lu Burç (18 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 59). Burç büyük oranda kayıplar vardır. Belli bir kısmı toprak altındadır. Beş ila altı sıra taş beş sıra tuğla almaşık kurgudadır (Görsel 173). Kesme taş aralarında düzenli olmayan yatay ve dikey tuğlalar bulunmaktadır. Clive Foss, burcun üst kesiminde bir oda bulunduğunu fakat bu odanın içerisinde bir ev bulunduğunu muhtemelen evin pencere açıklıklarının burcun siper açıklıklarında yer aldığını söyler[281]. Burcun cephe düzenine bakıldığında kalenin *II.Evresi* olduğu düşünülmektedir (Görsel 173). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 47).

Malzeme: Taş, tuğla

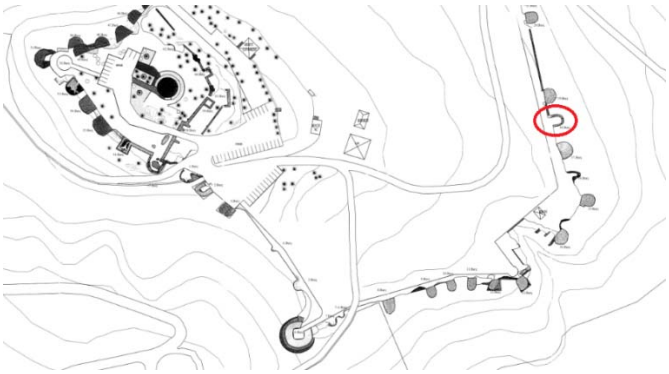
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 26-34*4-5*?cm aralığında değişkenlik gösterir.

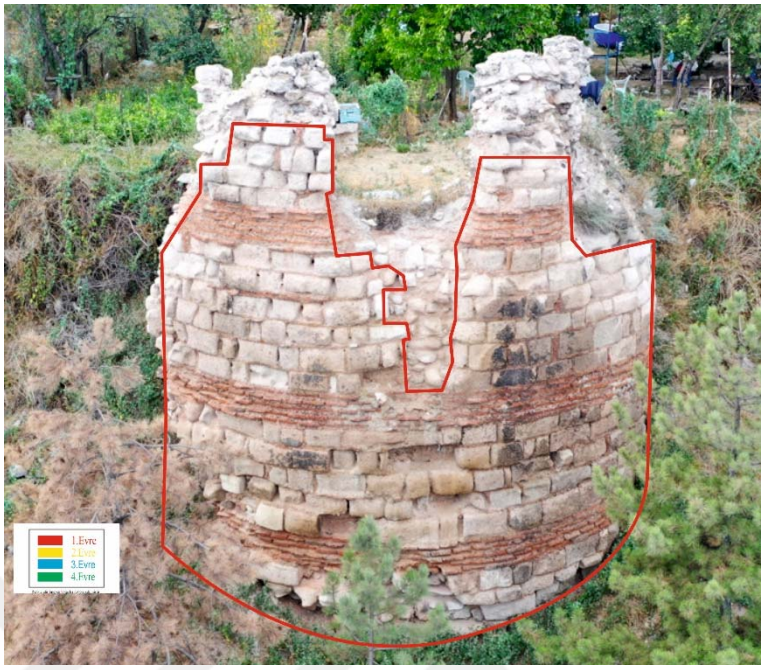
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

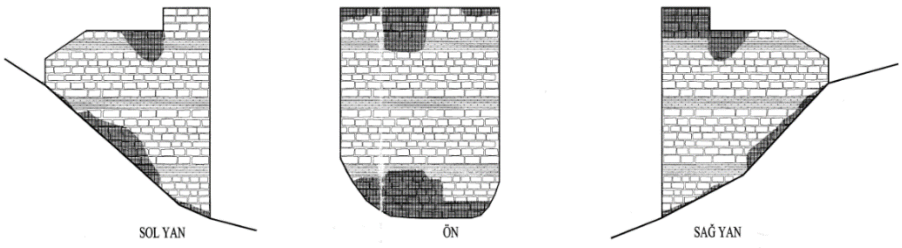

Plan 59: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[281] Foss, 1985, 37.

Görsel 173: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç görünüm (2021)

Çizim 47: Kütahya Kalesi 51 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.32. 52 No'lu Burç (17 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 60). Burcun sağ ve sol cepheleri yıkılmıştır (Görsel 175). Burcun alt kısmı toprak altındadır. Altı sıra kesme taş beş sıra tuğla almaşık kurgudadır (Görsel 174). At nalı şeklindeki burcun cephe düzeni oldukça sistemlidir. Clive Foss, burçta bir oda bulunduğunu fakat büyük oranda yıkıntı şeklinde olduğunu söyler[282]. Günümüzde bu odanın izleri görülmemektedir. Kalan izlerden kalenin *III.Evre*sinde inşa edildiği düşünülmektedir (Çizim 48).

Malzeme: Kesme taş, tuğla

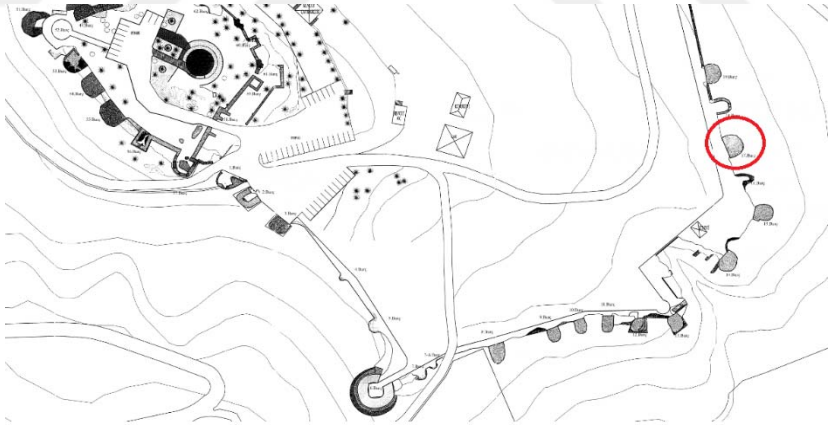
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: 26-31*4-6*?cm aralığında değişiklik gösterir.

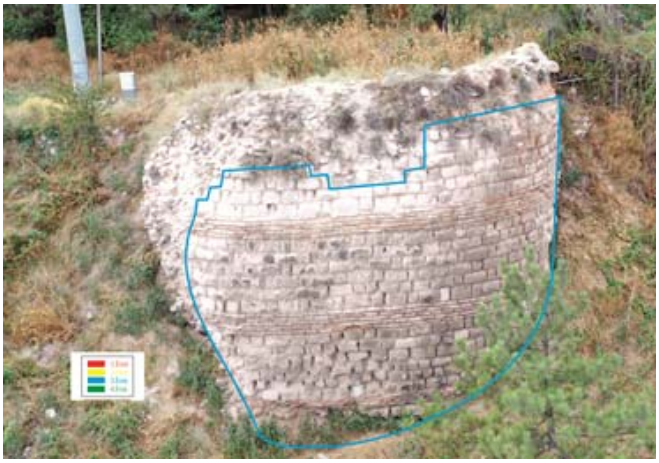
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

Plan 60: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

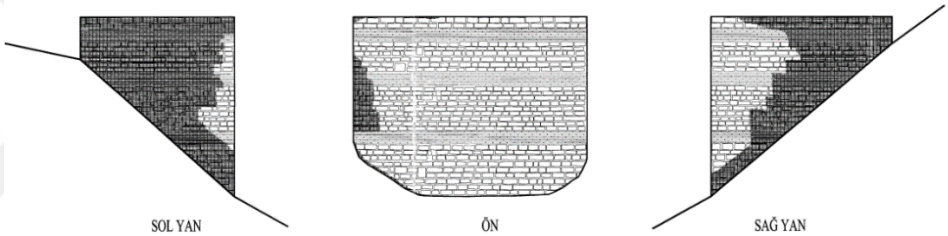
[282] Foss, 1985, 37-38.

Görsel 174: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç görünüm

Görsel 175: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç sol cephesi

Çizim 48: Kütahya Kalesi 52 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.33. 53 No'lu Burç (16 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 61). Burç yıkıntılar şeklindedir (Görsel 176). Kalan izlerden almaşık kurgulu olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 178). Kiriş ve hatıl boşlukları görünmektedir (Görsel 176). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafında çizimi yapılmıştır (Çizim 49).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

Plan 61: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 176: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç görünüm (2021)

Görsel 177: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç sağ cepheden görünüm. (2020)

Görsel 178: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç sol cepheden görünüm. (2020)

Çizim 49: Kütahya Kalesi 53 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.34. 54 No'lu Burç (15 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğu kapısı olduğu düşünülen, erozyonun en yoğun olduğu bölgede yer alır (Plan 62). Erozyona bağlı olarak burçları sağlamlaştırmak amacıyla art arda inşa edilmiş iki burç bulunmaktadır (Görsel 182). Önde yer alan burç dairesel kurguda almaşık kurguludur (Görsel 179). Burcun alt kısmında kalenin *I.Evre*sine işaret eden taş işçiliği görülmektedir (Görsel 180). Üst kısımlardaki malzeme ve harç dokusu kalenin *III.Evre* onarımı görünmektedir (Görsel 181). Clive Foss, bir odası bulundurması gerektiğini fakat üst kısmın yıkıldığını söylemektedir[283]. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 50).

Malzeme: Taş, tuğla

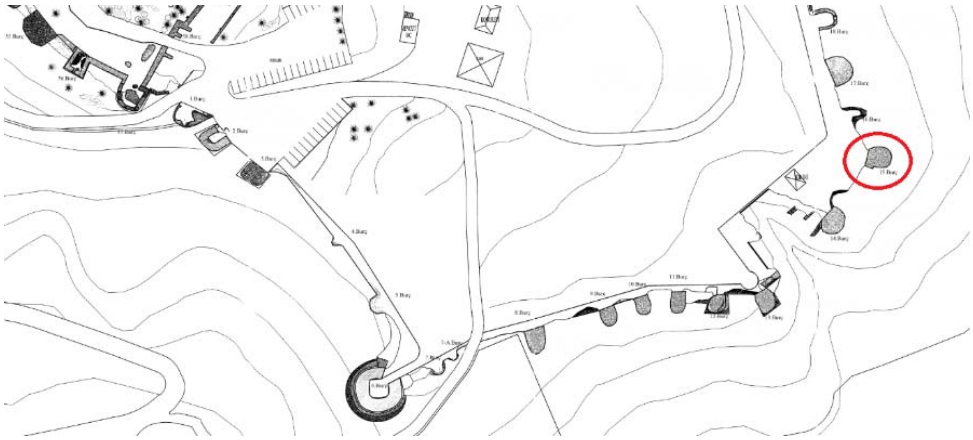
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

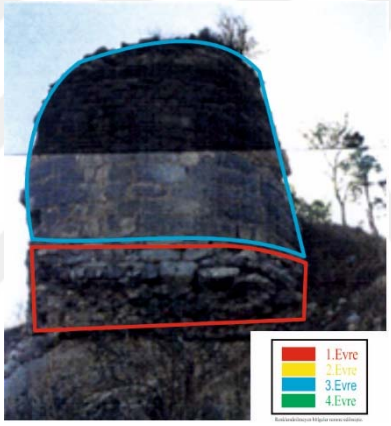

Plan 62: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[283] Foss, 1985, 36-37.

Görsel 179: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç görünüm. (Foto: Kütahya Kalesi 2021 Kazı Arşivi)

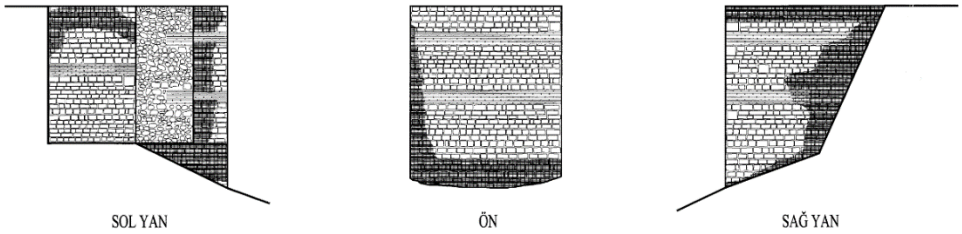

Görsel 180: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 181: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç sağdan görünüş. (KTB Arşivi)

Görsel 182: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç soldan görünüş. (KTB Arşivi)

Çizim 50: Kütahya Kalesi 54 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.35. 55 No'lu Burç (15 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğu kapısı olduğu düşünülen, erozyonun en yoğun olduğu bölgede 54.Burcun gerisinde yer alır (Plan 63). Erozyona bağlı olarak burçları sağlamlaştırmak amacıyla art arda inşa edilmiştir (Görsel 183). Dairesel burcun ardındaki 55 numaralı burç kalenin *II.Evre*si olduğu düşünülen kare planlı görünmektedir (Görsel 185).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

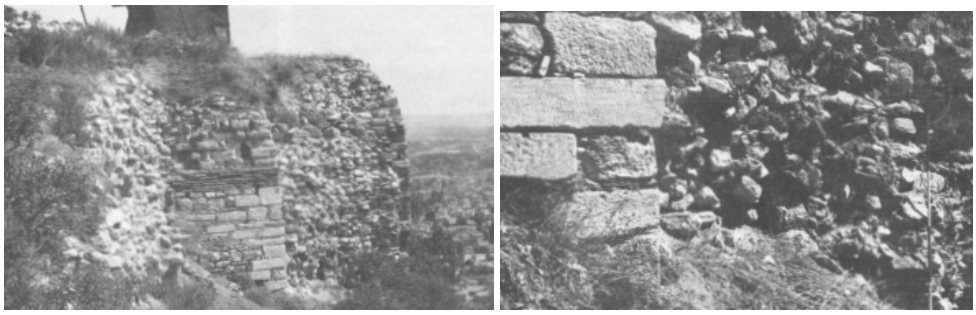
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 63: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 183: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm (Clive Foss'tan)

Görsel 184: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm (Clive Foss'tan)

Görsel 185: Kütahya Kalesi 55 No'lu Burç görünüm (2020)

8.2.36. 56 No'lu Burç (14 No'lu Burç)

Tanım: Tamamen yıkıntılar şeklindedir (Görsel 186). Kalenin doğu kapısı olduğu düşünülen kısımda yer alır (Plan 64). Erozyonun yoğun olduğu bir bölgedir. Burç neredeyse tamamen yıkılmıştır (Görsel 187). Hemen arkasında yer alan almaşık kurgu duvar dikkat çekmektedir. Kalenin *I.Evresinde* görülen taş işçiliği ile beraber tuğla malzeme almaşık olarak uygulanmıştır. Bu uygulama araştırmacılar tarafından kalenin *II. Evresinde I.Evrede* var olan duvarın taklit edilmesiyle onarıldığını söylemektedirler (Görsel 187). Burcun önünde bir burç daha bulunmaktadır. Clive Foss, kalenin *III.Evresinde* kalenin *II.Evresinde* inşa edilen duvarı desteklemek amacıyla inşa edildiğini söylemektedir[284]. (Görsel 281) Kalıntılar detaylı bir bilgi sunmayı oldukça zorlaştırmaktadır.

Malzeme: -

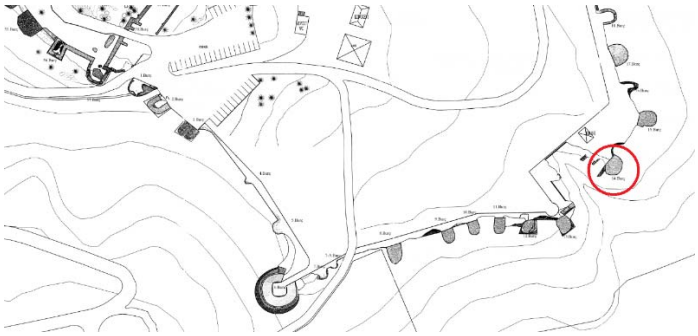
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

Plan 64: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[284] Foss, 1985, 37-38.

Görsel 186: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç görünüm (2020)

Görsel 187: Kütahya Kalesi 56 No'lu Burç arkasında yer alan duvar (2020)

8.2.37. 57 No'lu Burç (13 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 65). 2002 yılında tamamen restore edilmiştir (Görsel 193). Clive Foss, köşe kulesi olarak inşa edilmiş burcun bir odası olduğunu ve kalenin *I.Evre*sinde inşa edilmiş olan kare burcu korumak amacıyla kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiğini söylemektedir (Görsel 188). Foss, beş sıra tuğla altı veya daha fazla kesme taş malzemeyle almaşık kurguda inşa edilmiş olduğunu burcun alt kısmının kalenin *I.Evre*sine ait izler taşıdığını ifade etmektedir (Görsel 188). Ayrıca güney kısmında mazgal bir pencere açıklığının bulunduğunu söyler[285](Görsel 188). Günümüzde restore edilmiş olan burcun arka kısmında burcun orijinal bazı kısımları görülmektedir (Görsel 192). Üst üste üç burç inşa edilmiş gibi duran burçta günümüzde pencere açıklığı bulunan odayı göremesek de önceki dönemlerde inşa edilmiş kısımlar görülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 51).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık.

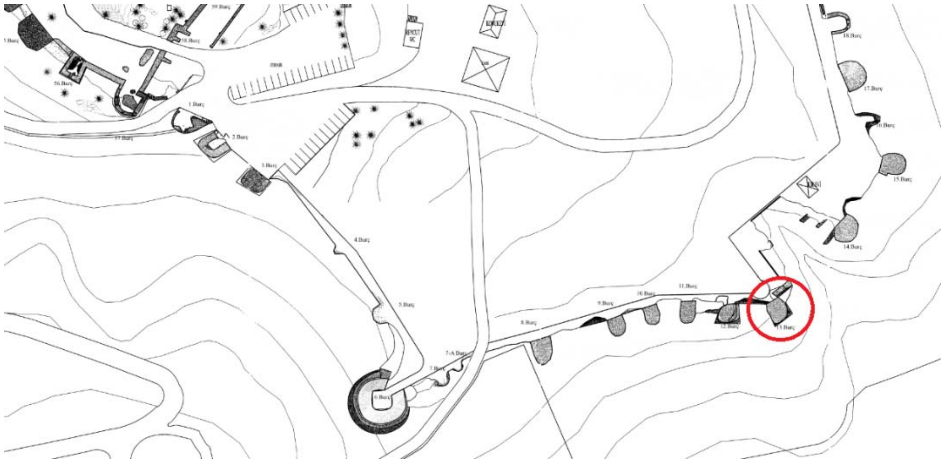
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

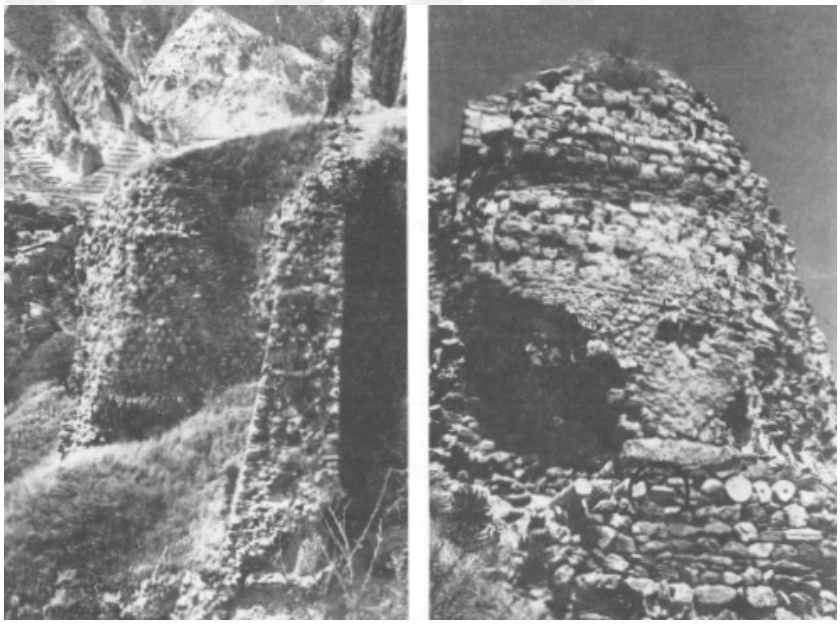
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

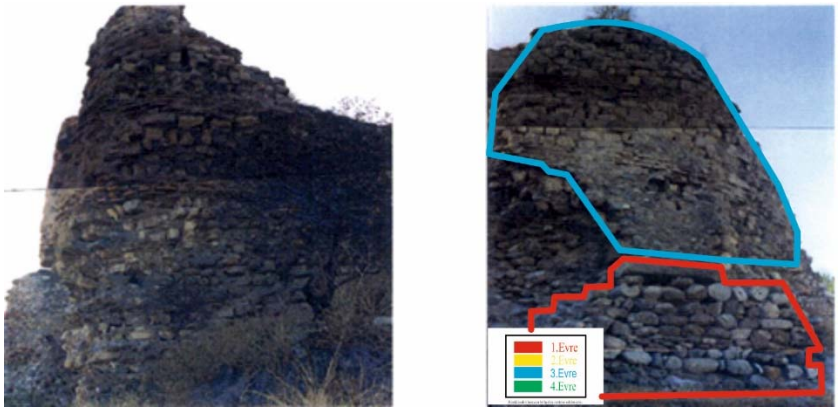
[285] Foss, 1985, 37-38.

Plan 65: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 188: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 189: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi (Foto:KTB Arşivi)

Görsel 190: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 191: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

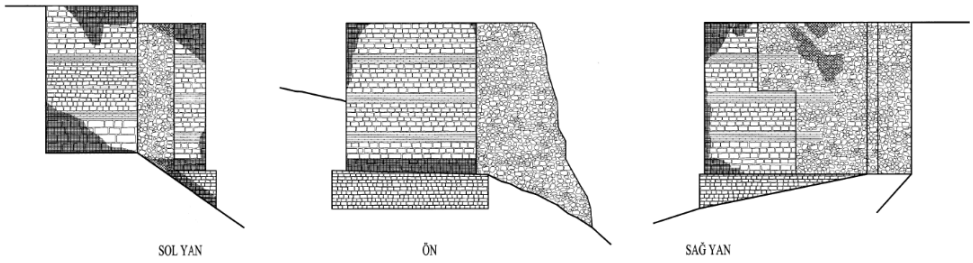
Görsel 192: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası (2020)

Görsel 193: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası (2021)

Görsel 194: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç'un restorasyon sonrası (2021)

Çizim 51: Kütahya Kalesi 57 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.38. 58 No'lu Burç (12 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 66). Burç büyük oranda yıkılmıştır. Burcun alt kısmı 2002 yılında onarılmıştır (Görsel 197). Kalan izlerden üç ila dört sıra tuğla kesme taş almaşık kurgulu olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 196). Clive Foss, kalenin muhtemelen *I.Evresinde* inşa edildiğini *III.Evresinde* yeniden inşa edildiğini söylemektedir[286] (Görsel 195). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 52).

Malzeme: Taş, tuğla

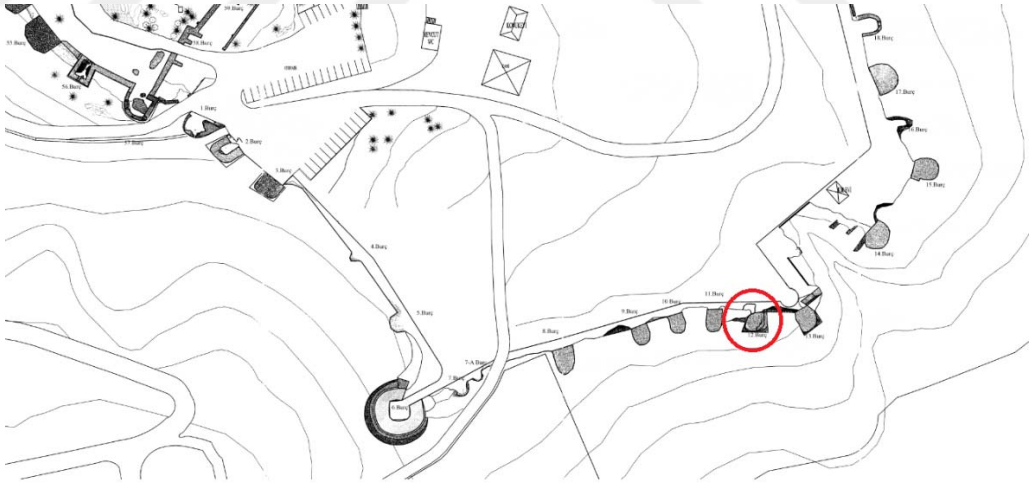
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok.

Plan 66: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[286] Foss, 1985, 39-40.

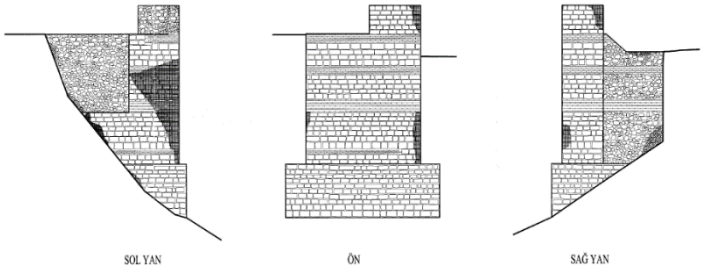

Görsel 195: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 196: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 197: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç restorasyon sonrası

Çizim 52: Kütahya Kalesi 58 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.39. 59 No'lu Burç (11 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin doğusunda yer alır (Plan 67). Günümüzde yıkıntılar şeklindedir (Görsel 199). Clive Foss, beş sıra tuğla hatıl sırası bulunan az miktarda korunmuş kalenin *II.Evre*sine ait olduğunu söylemektedir[287](Görsel 198). Eldeki verilerin oldukça kısıtlı olması bilgi vermeyi zorlaştırmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 53).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Yok

Plan 67: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

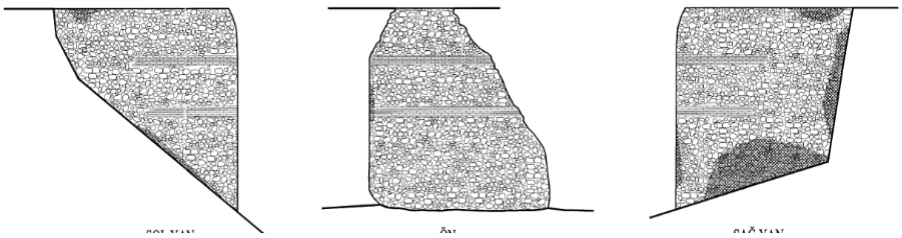
[287] Foss, 1985, 40.

Görsel 198: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 199: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç görünüm

Çizim 53: Kütahya Kalesi 59 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.40. 60 No'lu Burç (10 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneydoğusunda yer alır (Plan 68). Günümüzde yıkıntılar şeklindedir (Görsel 200). Clive Foss, herhangi bir tuğla bandı içerdiğini göremeyecek kadar yıkılmış olduğunu muhtemelen kalenin *I.Evresinde* inşa edildiği *II.Evre*sinde onarım gördüğünü söylemektedir[288]. Burcun ön yüzünde kalenin *I.Evresinde* kullanılan inşa tekniği görülmektedir (Görsel 202, 203). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 54).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

8.2.40.c. Taş (Kesme) Ölçüleri: -

8.2.40.d. Tuğla Ölçüleri: -

8.2.40.g. Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

8.2.40.i. Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 68: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[288] Foss, 1985, 40.

Görsel 200: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç görünüm (2020)

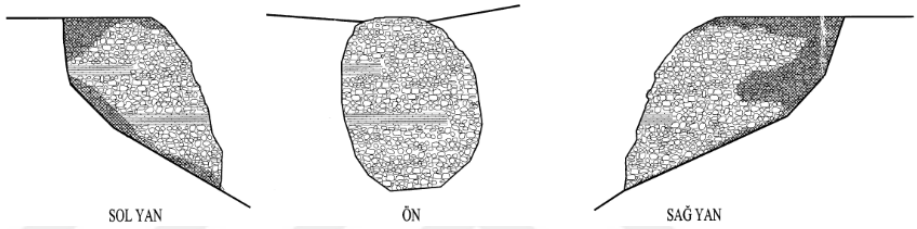

Görsel 201: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 202: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 203: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç içerisinde yer alan duvar düzeni

Çizim 54: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.41. 61 No'lu Burç (9 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneydoğusunda yer alır (Plan 69). Günümüzde yıkıntılar şeklindedir (Görsel 204). Clive Foss, üç ila dört sıra tuğla hatılın kullanıldığı kare bir burç olduğunu yıkıntı şeklinde olması sebebiyle tam boyutunu söyleyemediğini fakat bir burç için oldukça küçük boyutlarda olduğunu ifade eder. Ayrıca burcun kalenin *III.Evres*inde onarım gördüğünü ekler[289]. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 55).

Malzeme: Taş, tuğla

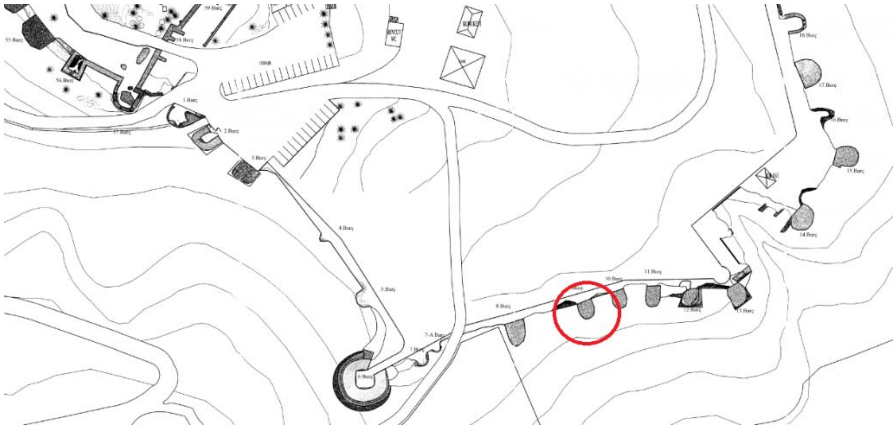
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

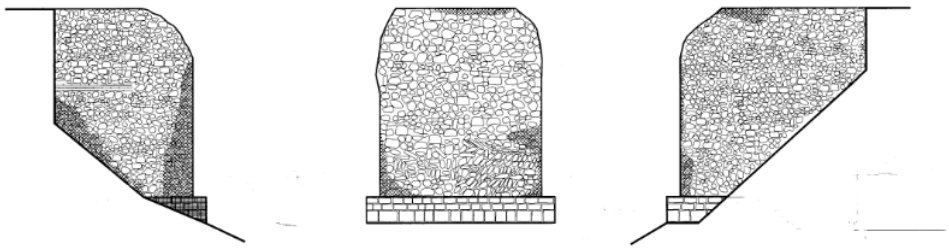

Plan 69: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[289] Foss, 1985, 40.

Görsel 204: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Çizim 55: Kütahya Kalesi 61 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.42. 62 No'lu Burç (8 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 70). Clive Foss, kalenin *II.Evre*sinde inşa edildiğini ifade eder[290]. Günümüzde yıkıntılar şeklindedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 56).

Malzeme: -

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

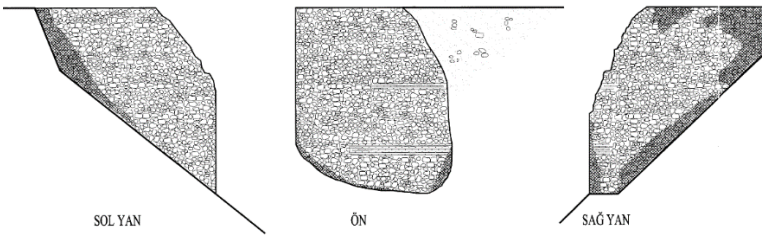
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 70: Kütahya Kalesi 62 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Çizim 56: Kütahya Kalesi 62 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

[290] Foss, 1985, 40-41.

8.2.43. 63 No'lu Burç (7-A No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 71). Tamamen yıkılmış veya toprak altında kalmıştır.

Malzeme: -

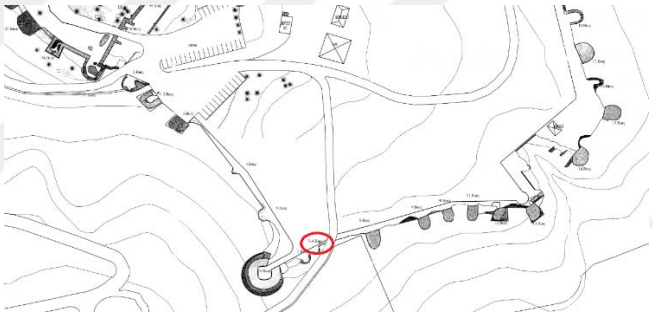
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 71: Kütahya Kalesi 63 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

8.2.44. 64 No'lu Burç (7 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 72). Günümüzde büyük oranda yıkılmıştır. Arşiv görsellerine bakıldığında beş sıra kesme taş dört ila beş sıra tuğla almaşık kurguda görünmektedir (Görsel 205). Günümüzde malzeme kullanımı kalenin *IV.Evre* onarımlarına işaret etmektedir (Görsel 205). Clive Foss, kalenin *I.Evresinde* inşa edilmiş olan burcu korumak ve yükseltmek maksadıyla kalenin *II.Evresinde* onarım gördüğünü ifade eder[291](Çizim 57).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

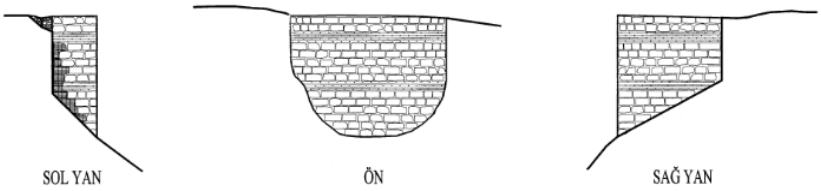

Plan 72: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

[291] Foss, 1985, 41.

Görsel 205: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Çizim 57: Kütahya Kalesi 64 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.45. 65 No'lu Burç (6 No'lu Burç) (Hoşafçı)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 73). 2002 yılında restore edilmiştir. (Görsel 211) Kalenin en büyük burcudur (Görsel 210). İşlevi tam olarak bilinmemektedir. Bazı seyyahlar biçiminden kaynaklı "fıçı burç" olarak adlandırmıştır (Görsel 209). Bazı kaynaklarda "Hoşafçı" olarak geçmektedir. Clive Foss, iki kabuklu devrin en büyük burcu olarak tarif etmektedir (Görsel 206). Yedi sıra taş beş sıra tuğla almaşık kurguludur. Harç kalınlıkları tutarlı değildir (Görsel 208). Clive Foss, burcun erozyona uğradığını bu erozyona bağlı olarak bilinmeyen dönemlerde onarım gördüğünü ve ayrıca o dönemde halk tarafından tuvalet olarak kullanıldığını ifade eder[292](Görsel 207).

İç mekâna giriş restorasyon öncesi fotoğraflarda tamamen yıkılmış görülmektedir (Görsel 209). Restorasyon sonrası onarılarak tuğla malzemeyle kemerli bir giriş sağlanmıştır (Görsel 212, 213). Clive Foss girişin düz bir kiriş şeklinde olması gerektiğini söyler. İç mekân yuvarlaktır herhangi bir özellik görülmez. Foss, mekânın kubbe örtülü olduğunu söylemesine karşılık restorasyon öncesi fotoğraflarda kubbenin yıkıldığı restorasyon sonrası görsellerde ortası açık bir kubbe inşa edildiği görülür (Görsel 214). Ayrıca Foss, beş adet mazgal açıklığının bulunduğunu ve ön kısmında toplar için bir platform bulunduğunu söyler. Fakat restorasyon sonrası ve bölgenin bakımsız olması sebebiyle bu izleri görmek mümkün görünmemektedir (Görsel 211). Onarımlar dolayısıyla izleri takip etmek oldukça zorlaşmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimleri yapılmıştır (Çizim 58, 59, 60).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

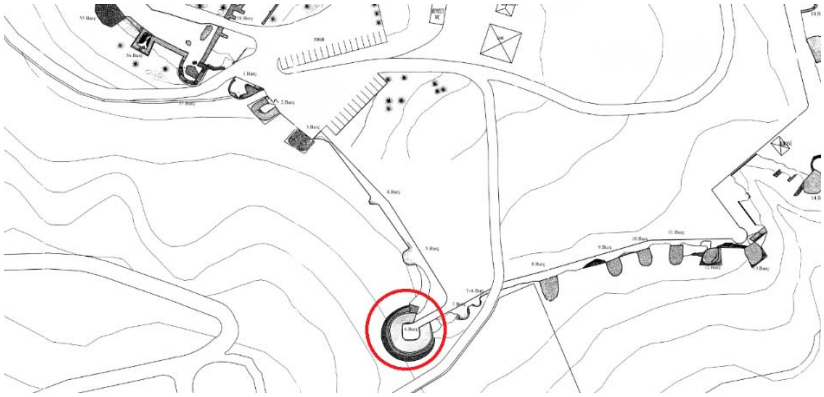
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

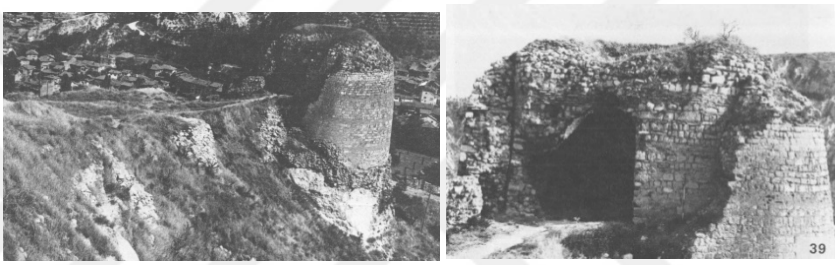
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[292] Foss, 1985, 41-43.

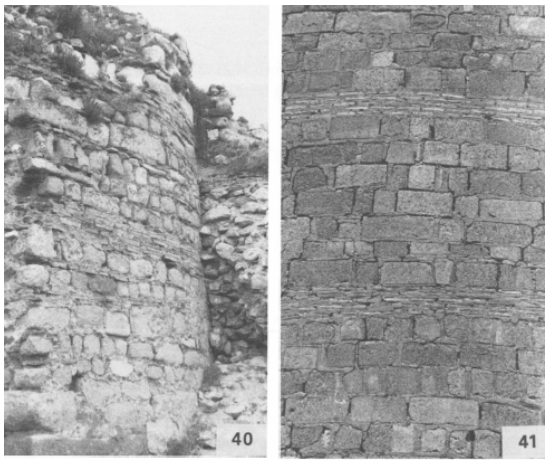

Plan 73: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

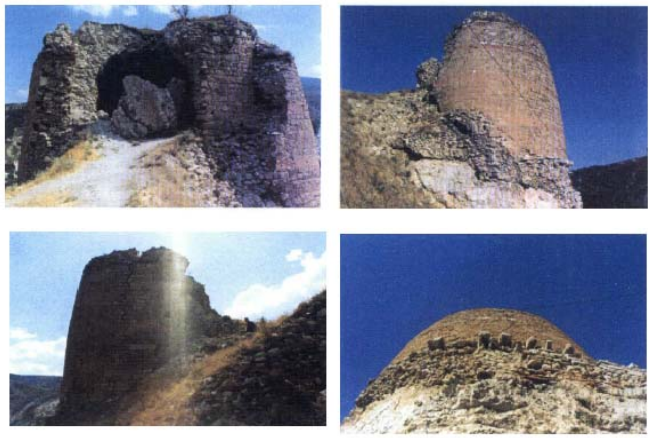

Görsel 206: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 207: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 208: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 209: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 210: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 211: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası

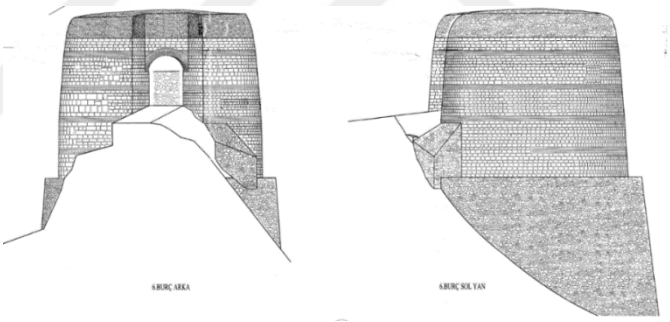

Görsel 212: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası kemerli açıklığı

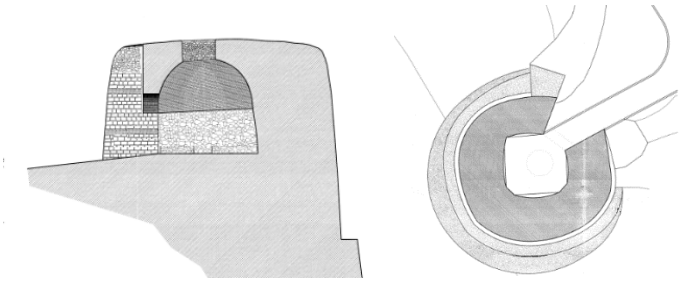
Görsel 213: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası kemerli açıklığı

Görsel 214: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç restorasyon sonrası üst örtüsü

Çizim 58: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Çizim 59: Kütahya Kalesi 65. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

Çizim 60: Kütahya Kalesi 65 No'lu Burç üstten görünüm (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.46. 66 No'lu Burç (5 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 74). Burç tamamen yıkılmıştır (Görsel 215). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 61).

Malzeme: -

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

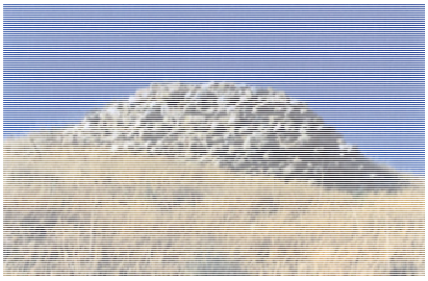
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

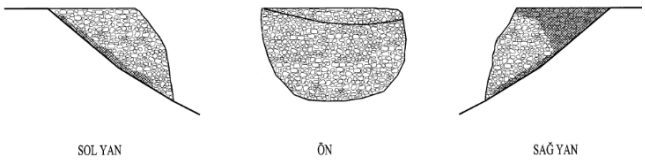
Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 74: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 215: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Çizim 61: Kütahya Kalesi 66 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.47. 67 No'lu Burç (4 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 75). Burç tamamen yıkılmıştır (Görsel 216).

Malzeme: -

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 75: Kütahya Kalesi 67 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 216: Kütahya Kalesi 67 No'lu Burç görünüm (Foto: KTB Arşivi)

8.2.48. 68 No'lu Burç (3 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneyinde yer alır (Plan 76). 2002 yılında restore edilmiştir (Görsel 218). Günümüzde tamamen yıkılmıştır. Eski fotoğraflarda göründüğü kadarıyla kare bir altlık üzerinde dairesel taş, tuğla almaşık kurgudadır (Görsel 217). Kalenin *II.Evresinde* inşa edilmiş olduğu, *III.Evresinde* onarım gördüğü düşülmektedir (Görsel 218).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: -

Plan 76: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 217: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç restorasyon öncesi görünüm (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 218: Kütahya Kalesi 68 No'lu Burç restorasyon sonrası (Foto: KTB Arşivi)

8.2.49. 69 No'lu Burç (2 No'lu Burç)

Tanım: Kalenin güneybatısı yer alır (Plan 77). 2002 yılında restore edilmiştir (Görsel 222). Restorasyon öncesi durumunu inceleyen Clive Foss, burcun muhtemelen kare bir altlık üzerinde inşa edilen odalı bir burç olduğunu burcun, beş sıra tuğla, beş ila altı sıra kesme taş malzemeden almaşık kurguda olduğu bilgisini bizlere verir (Görsel 220). Kalenin *I.Evresinde* dikdörtgen veya kare inşa edildiğini düşünmektedir (Görsel 220). Kalenin *II.Evresinde* büyük bir onarım gördüğünü burç içerisinde yer alan odanın *IV.Evrede* onarıldığı bilgisini verir. Ayrıca Foss, burcun üst kısmında çok sayıda onarımla burcun özgün şeklinin yitirdiğini ve var olması gereken mazgal açıklığın bu onarımlarla kapandığını eklemektedir[293](Görsel 219). Restorasyon öncesi görseller incelendiğinde burcun alt kısmını oluşturan kare altlığın kalenin *I.Evresine* işaret eden devşirme malzemeler ve cephe düzeni görülmektedir (Görsel 224). Kalenin dış cephesi ise kalenin *II.Evresinde* görülen kesme taş malzeme arasında düzen arz etmeyen yatay ve dikey tuğlalar görülmektedir (Görsel 221). Burcun iç kısmı ise oldukça yıkılmış vaziyettedir. 2020-21 yılında restorasyon sonrası incelemede burcun içerisinde anlamlandırılamayan bir odacık yer aldığı gözlemlenmiştir (Görsel 223). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 62).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

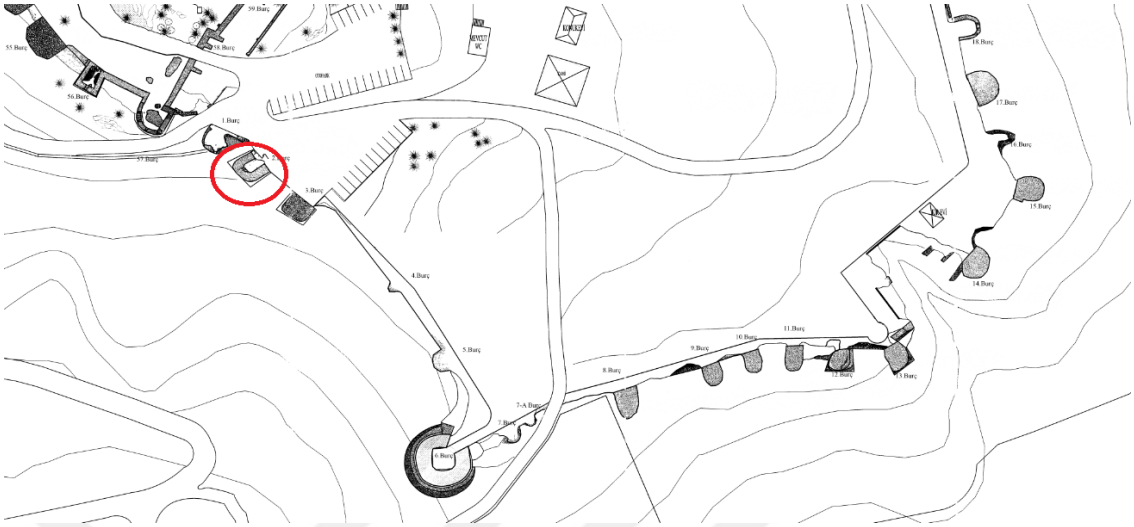
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[293] Foss, 1985, 43.

Plan 77: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 219: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 220: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 221: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

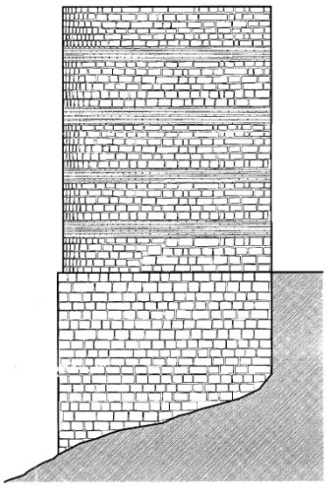
Görsel 222: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç restorasyon sonrası (2020)

Görsel 223: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç içerisinde yer alan odacık.

Görsel 224: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burçta yer alan devşirme malzeme

Çizim 62: Kütahya Kalesi 69 No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.2.50. 70 No'lu Burç (1 No'lu Burç)

Tanım: Otopark girişinde yer alır (Plan 78). 2002 yılında restore edilmiştir. (Görsel 315) Cephesi onarılmasına karşılık, kalede gerçekleşen o dönem onarımlarında olduğu gibi burcun üst kısmında yer alan oda kısmına dokunulmamıştır (Görsel 227). Clive Foss'un incelemelerine göre burç, çıkıntılı dikdörtgen bir altlık üzerinde inşa edilmiştir. 69. Burçla oldukça benzemesine karşılık, cephe düzeninin daha düzgün fakat yeni tuğlalarla onarım gördüğünü söylemektedir (Görsel 225). 69. Burç gibi kalenin *I.Evresinde* inşa edilen temelin üzerine kalenin *II.Evresinde* inşa edilmiştir. 69. Burç ile aralarında kemerli bir kapı bulunduğu seyyahlar tarafından bizlere ulaşan bilgiler arasındadır.

Foss, burcun üst kısmında kubbeli bir odacık bulunduğunu ve üç yarım kubbe niş içerisinde birer pencere açıklığı bulunduğu bilgisini bizlere verir[294](Görsel 226). Günümüzde bu kubbeli örtü ne yazık ki görünmemektedir. Nişlerden biri tamamen yıkılmış biri sağlam olmasına karşılık pencere açıklığı kapanmış diğer niş ise yıkılmış olmasına rağmen pencere açıklığı bulunmaktadır (Görsel 231). Pencere açıklığı bulunan nişte sonraki dönemlere resmi olmayan onarım izleri görülmektedir (Görsel 232). Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından çizimi yapılmıştır (Çizim 63).

Malzeme: Taş, tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

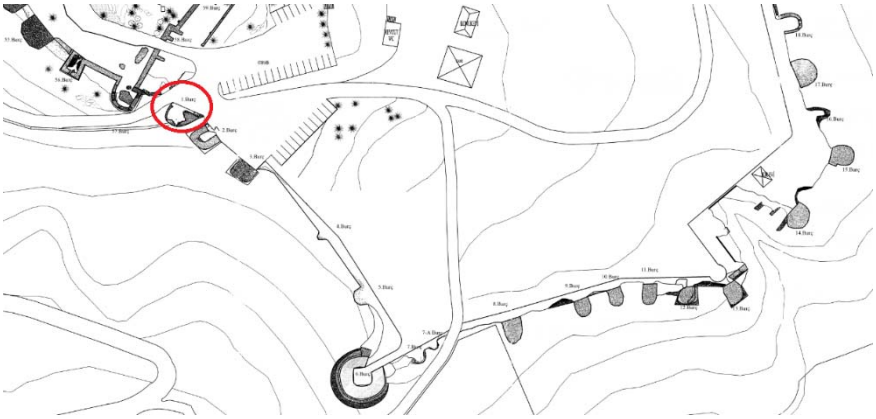
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[294] Foss, 1985, 43.

Plan 78: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç'un konumu (KTB Arşivinden işlenmiştir)

Görsel 225: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç girişi (Clive Foss'tan)

Görsel 226: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 227: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon öncesi (Foto: KTB Arşivi)

Görsel 228: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon sonrası (Foto: B. Buğdaycı)

Görsel 229: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç restorasyon sonrası

Görsel 230: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç ve 69 No'lu Burç arasında yer alan kapı kameri

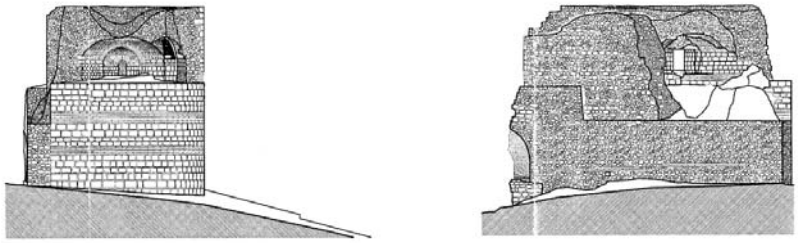

Görsel 231: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç içerisinde yer alan mazgal açıklık (2020)

Görsel 232: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç içerisinde yer alan mazgal açıklık (2020)

Görsel 233: Kütahya Kalesi 70 No'lu Burç harç farklılıkları

Çizim 63: Kütahya Kalesi 70. No'lu Burç cephe çizimi (Kaynak: KTB Arşivi)

8.3. AŞAĞI KALE BURÇLARI

8.3.1. 71 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında yer alır (Plan 79). Aşağı kaledeki diğer burçlar gibi duvarlardan bağımsız bir şekilde durmaktadır ve arkasından bir duvar uzanmaktadır (Görsel 235). Yaklaşık 5metre yüksekliğinde üst kısmında oda olduğu düşünülen bir kısım bulunur. İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir (Görsel 236). Köşe kısımlarında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Gri renkli harç malzemesinde kırık seramik parçaları görülür (Görsel 237). Kiriş izleri görünür. Tarihi bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edilmiştir (Görsel 236).

Malzeme: Taş

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 79: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 234: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 235: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

Görsel 236: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu 2021)

Görsel 237: Kütahya Kalesi 71 No'lu Burç duvar düzeni

8.3.2. 72 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında bulunur (Plan 80). Aşağı kaledeki diğer burçlar gibi duvarlardan bağımsız bir şekilde durmaktadır (Görsel 240). Yaklaşık 5metre yüksekliğinde üst kısmında oda olduğu düşünülen bir kısım bulunur (Görsel 243). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir (Görsel 242). Gri harcın kullanıldığı burçta, harç içerisinde tuğla kırıkları bulunur (Görsel 242). Kiriş izleri görünür. Tarihi bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edilmiştir (Görsel 241).

Malzeme: Taş

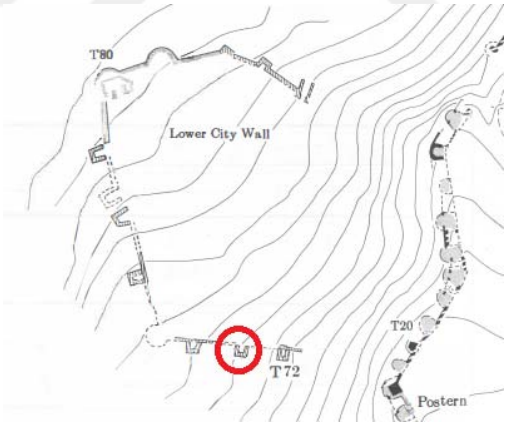
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

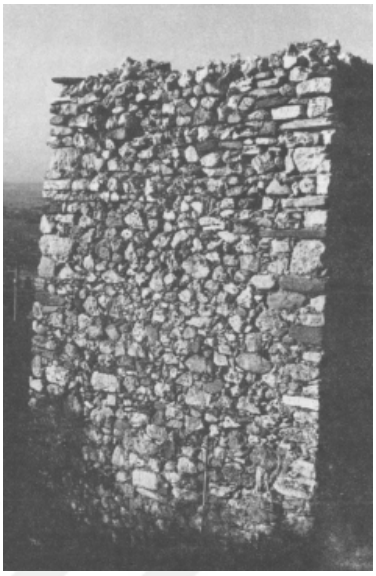
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

Plan 80: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

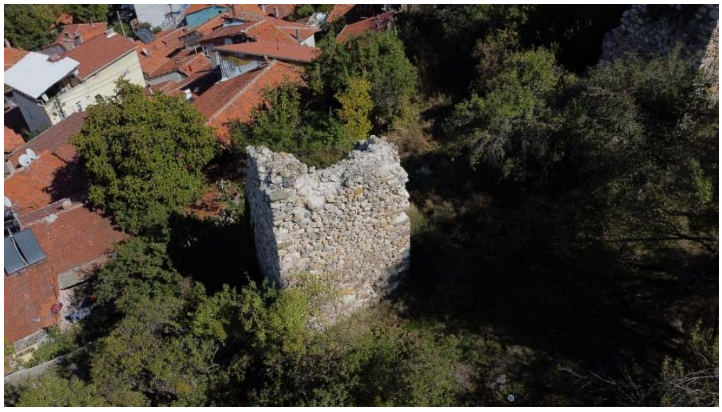

Görsel 238: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 239: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 240: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

Görsel 241: Kütahya Kalesi 72 No'lu Burç uzaktan görünüm (Foto: M.A. İpekçioğlu 2021)

Görsel 242: Kütahya Kalesi 72. No'lu Burç cephe düzeni (2020)

Görsel 243: Kütahya Kalesi 72. No'lu Burç cephe düzeni (2020)

8.3.3. 73 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeybatısında yer alır (Plan 81). Aşağı kaledeki diğer burçlar gibi duvarlardan bağımsız bir şekilde durmaktadır (Görsel 245). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir. Köşe kısımlarında kesme taş malzeme kullanılmıştır (Görsel 244). Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edilmiştir (Görsel 246).

Malzeme: Taş

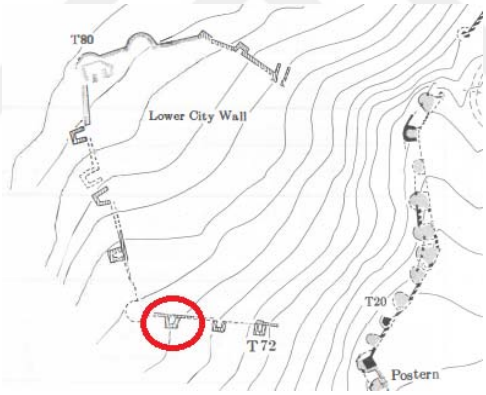
Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Plan 81: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 244: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç cephe düzeni (2021)

Görsel 245: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç cephe düzeni (2021)

Görsel 246: Kütahya Kalesi 73 No'lu Burç (2020)

8.3.4. 74 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzey batısında yer alır (Plan 82). Aşağı kaledeki diğer burçlar gibi duvarlardan bağımsız bir şekilde durmaktadır (Görsel 247). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir. Köşe kısımlarında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edilmiştir (Görsel 248).

Malzeme: Taş

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Plan 82: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 247: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

Görsel 248: Kütahya Kalesi 74 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

8.3.5. 75 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 83). Aşağı kaledeki diğer burçlar gibi duvarlardan bağımsız bir şekilde durmaktadır (Görsel 251). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir (Görsel 49). Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edilmiştir (Görsel 252).

Malzeme: Taş

Duvar Düzeni: -

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

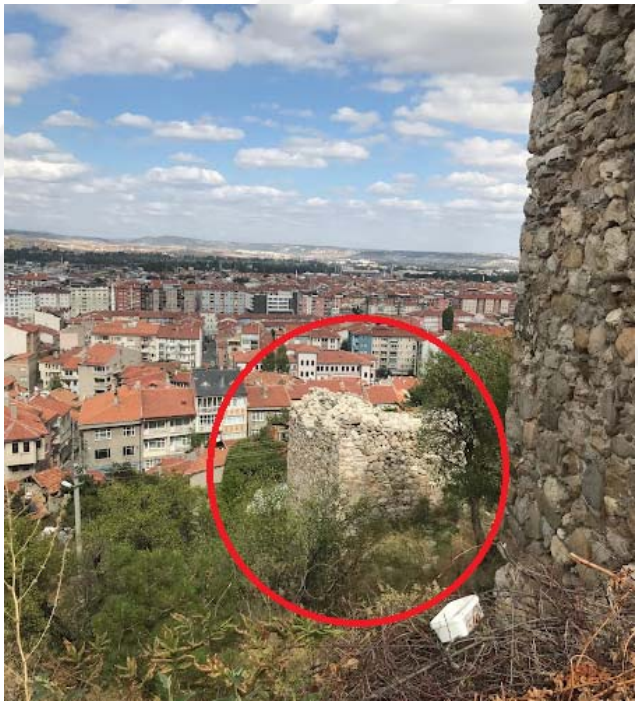
Plan 83: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 249: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 250: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç Clive Foss'un çekmiş olduğu açı (2020)

Görsel 251: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

Görsel 252: Kütahya Kalesi 75 No'lu Burç cephe düzeni (2021)

8.3.6. 76 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Burç kalenin *III.Evresinde* inşa edildiği düşünülen mescidi ve sarnıcı sarmaktadır[295](Plan 84). Etrafında ve üzerinde evler bulunması sebebiyle şeklini tam olarak söylemek mümkün değildir (Görsel 254). Burcun iç yüzeyi mescit restore edildiğinde onarılmıştır. Dış yüzeyi beş ila on sıra tuğla yüzeyleri sıvandığı için sayısı net anlaşılmayan kesme taş almaşık kurgudadır (Görsel 255). Ayrıca burcun üst sırasında tek sıra kirpi saçak detayı bulunmaktadır (Görsel 256). Clive Foss, burcun içerisinde yer alan sarnıç ve kullanılan kesme taşların kalenin *I.Evresinden* devşirilerek kalenin *II.Evresinde* inşa edildiğini söylemektedir[296](Görsel 253). Fakat kale içerisinde hiçbir örnekte görülmeyen kirpi saçak detayı ve tuğla sıralarının arasında yer alan harç dokusu kalenin *IV.Evresine* işaret etmektedir (Görsel 256).

Malzeme: Taş, Tuğla

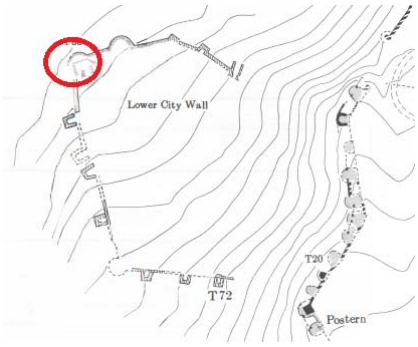
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

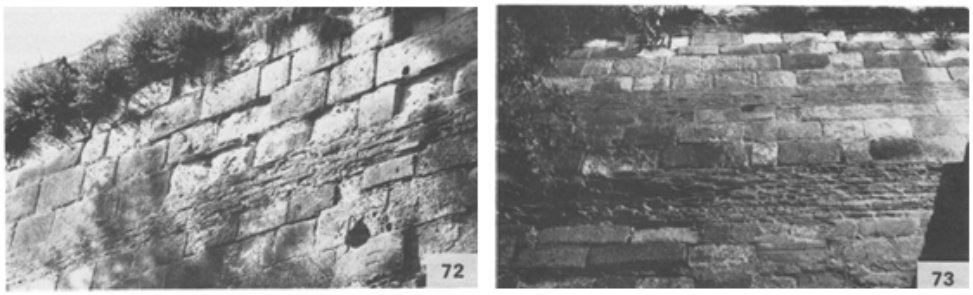
Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Plan 84: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

[295] Clive Foss, burç içerisinde yer alan mescide "Arığa Kale Mescidi" demektedir.
[296] Foss, 1985, 47-49.

Görsel 253: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç (Clive Foss'tan)

Görsel 254: Kütahya Kalesi 76. No'lu Burç (2020)

Görsel 255: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç kirpi saçak detayı ve cephe düzeni (2020)

Görsel 256: Kütahya Kalesi 76 No'lu Burç kirpi saçak detayı ve cephe düzeni (2020)

8.3.7. 77 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 85). Burcun içerisinde ve üzerinde özel konutlar yer almaktadır (Görsel 257). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir. Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 258).

Malzeme: Taş, Tuğla

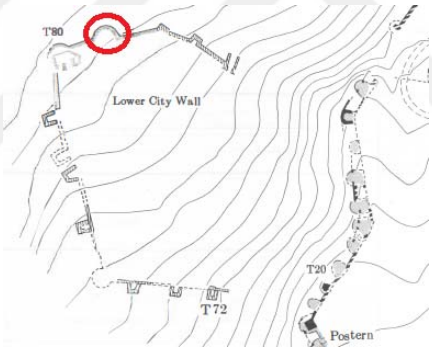
Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Plan 85: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 257: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç ve üzerinde yer alan konut (2020)

Görsel 258: Kütahya Kalesi 77 No'lu Burç cephe düzeni (2021)

8.3.8. 78 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 86). Burcun içerisinde ve üzerinde özel konut bulunur (Görsel 260). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir (Görsel 261). İç yüzeyince özel mülk sahibi tarafından bilinçsiz uygulamalar bulunmaktadır (Görsel 262). Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 259).

Malzeme: Taş, Tuğla

Duvar Düzeni: Almaşık

Taş (Kesme) Ölçüleri: -

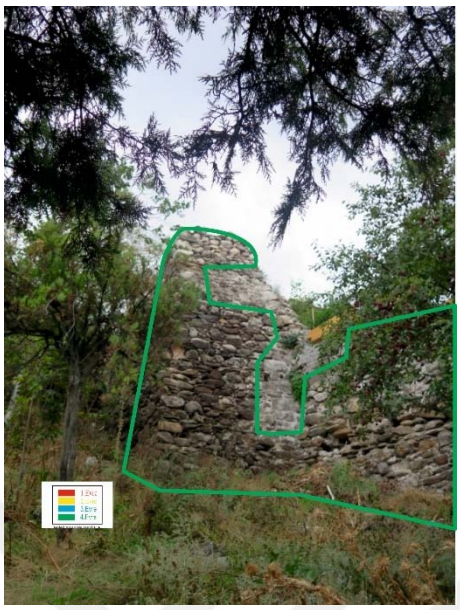
Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Plan 86: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç konum (Clive Foss'tan işlenmiştir)

Görsel 259: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç uzaktan görünüm (2020)

Görsel 260: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç görünüm (2020)

Görsel 261: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç izinsiz onarım detayı (2020)

Görsel 262: Kütahya Kalesi 78 No'lu Burç izinsiz onarım detayı (2020)

8.3.9. 79 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeyinde yer alır (Plan 87). Burcun içerisinde ve üzerinde özel konut bulunur. Günümüzde yalnızca yan duvarları kalan burca dair Foss, burcun içerisinde bir kapı bulunduğunu, bu kapının o dönemde de yıkılmış olduğunu, burç içerisinden aşağı kaleye ulaşıldığını potansiyel bir saldırıya karşılık korunma amacıyla bu şekilde inşa edildiğini düşünmektedir[297] (Görsel 263). Uzunçarşılı'ya göre burada iki burç bulunmaktadır ve kapı iki burcun arasında yer almaktadır[298](Görsel 264). Yapının her iki kalan kısmında ayrı ayrı özel mülkler bulunmaktadır.(Görsel 265, 266). İrili ufaklı moloz taşlardan inşa edilmiştir (Görsel 263). Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edildiği düşünülmektedir.

Malzeme:

Duvar Düzeni:

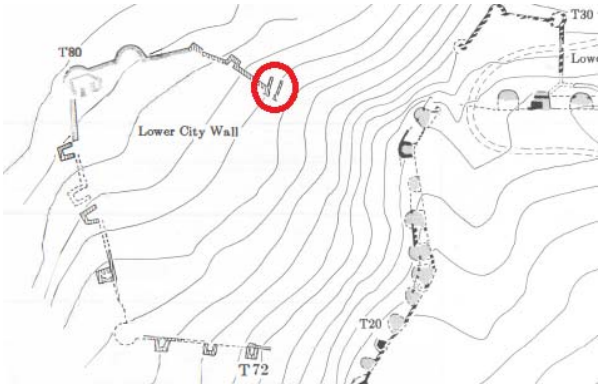
Taş (Kesme) Ölçüleri: -

Tuğla Ölçüleri: -

Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

Devşirme Malzeme Kullanımı: Var.

[297] Foss, 1985, 51.
[298] Uzunçarşılı, 1974, 17.

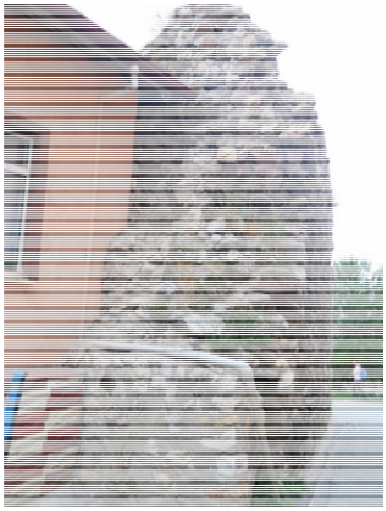
Plan 87: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç konum. (Clive Foss'tan işlenmiştir.)

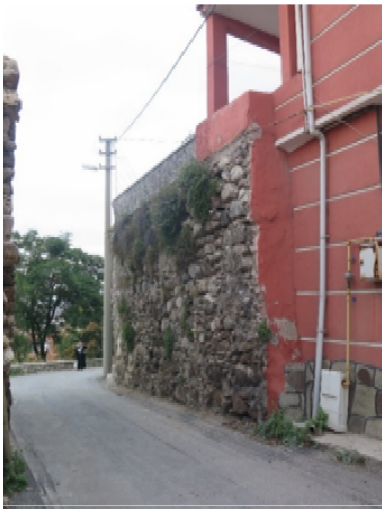

Görsel 263: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç günümüz (2020)

Görsel 264: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç kale içerisinden görünüm (2021)

Görsel 265: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç ve yanına inşa edilen ev (2021)

Görsel 266: Kütahya Kalesi 79 No'lu Burç ve yanına inşa edilen ev (2021)

2.3.10. 80 No'lu Burç (Aşağı Kale)

Tanım: Kalenin kuzeydoğusunda yer alır. Foss ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Aşağı kale burçları içerisinde sayılmamıştır ve plana işlenmemiştir. Burcun üzerinde özel konut inşa edilmiştir (Görsel 267). Ana kaya üzerinde irili ufaklı moloz taşlardan ve tuğladan edilmiştir (Görsel 267). Bilenen tek evre olan *IV.Evre'de* inşa edildiği düşünülmektedir.

2.3.10.a. Malzeme: Taş, Tuğla

2.3.10.b. Duvar Düzeni: Almaşık

2.3.10.c. Taş (Kesme) Ölçüleri: -

2.3.10.d. Tuğla Ölçüleri: -

2.3.10.g. Harç Kalınlığı (Ölçüleri): -

2.3.10.i. Devşirme Malzeme Kullanımı:-

Görsel 267: Kütahya Kalesi 80 No'lu Burç

9. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kütahya Kalesi, İç Kale, Yukarı Kale ve Aşağı kale olmak üzere üç kısımdan meydana gelmektedir. İç Kalede tezimiz kapsamında 19 Burç, Yukarı Kalede 51 Burç, Aşağı Kalede 10 Burç olmak üzere toplamda 80 Burç incelenmiştir. Kalede yer alan burçlar iç kaleden başlayarak, 2002-2018 restorasyon raporlarında ve 2019-2020 kazı sezonundaki burç numaralandırmalarından ayrı bir numaranladırılma yapılmıştır[299]. Yeni numaralandırma, bazı burçların numaralandırılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Kale içerisinde bir çok burç doğal ve beşeri sebeblerle yok olmuş, bazıları ise toprak altında kalmıştır.

Burçların evreleri tanımlanarak burçların incelendiği kısımlarda görsel materyallerle desteklenmiştir. Yürütülen tez çalışmasında kalenin kuzey cephesinde yer alan burçların; kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatısında yer alan burçlara oranla günümüze ulaştıkları gözlemlenmiştir. Tarihsel olarak önemli bir konumda yer alan ve birçok medeniyetin izlerini barındıran Kütahya Kalesi, araştırmacılar tarafından çeşitli fikirler öne sürülmesine karşılık, kent tarihinde önemli bir rol oynayan hangi dönemde inşa edildiği, onarıldığı bilinmemektedir. Çalışma kapsamında, surların inşa edildiği dönemleri belirlemek amacıyla mimari özellikleri analiz edilerek, surların tarih boyunca geçirdiği değişimlerin ortaya konulması ve kenti ziyaret eden seyyahların anlatılarıyla, kalenin fiziksel geçmişi karşılaştırılmıştır.

9.1. Burçlarının Sayılarının Karşılaştırılması:

Clive Foss tarafından 1982 yılında yürütülen çalışmalarda 84 burç tespit edilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2002 yılında yürütülen çalışmalarda ise kalede 67 burcun olduğu belirtilmiştir. Bakanlığın yürütmüş olduğu çalışmada iç kalede 17 burç yer alırken, Foss'un başkanlığında yürütülen projede 19 burç olduğu kayda geçmiştir. Yukarı Kale'de Bakanlık 47 burç, Foss ise 53 burç olduğunu söyler. Aşağı Kale'de Bakanlık tarafından 3 burcun tespit edilirken, Foss'un yürüttüğü proje kapsamında 12 burç kayıt altına alınmıştır. Burç sayılarını dikkate alan iki araştırmanın

[299] Tez içerisinde Kültür ve Turizm Bakanlığının burçlara vermiş olduğu numaralar karışıklık olmaması adına yanlarında verilmiştir.

farkının neden kaynaklandığı sorgulandığında, Bakanlık tarafından yürütülen projede burç sayısının tespit edilmesi esnasında art arda yer alan burçların tek olarak sayılmasının kaynaklandığı anlaşılmıştır. Ayrıca bakanlık tarafından yürütülen çalışmalarda Aşağı Kale'de yer alan burçların özel mülk alanında kalması sebebiyle tespit edilemediği görülmektedir. Tez kapsamında **İç Kale'de 19 burç**, **Yukarı Kale'de 51 Burç**, **Aşağı Kale'de 10 Burç** tespit edilmiştir. Yukarı Kale'de Foss'un tespit etmiş olduğu burçlardan bazıları yıkılmış ve/veya toprak altında kalmıştır. Ayrıca Aşağı Kale'de Foss'un bahsetmiş olduğu ve plana işlediği iki burcun günümüzde yıkılmış ve/veya toprak altında kaldığı tespit edilmiştir.

9.2. Burçlarının Plan Tipleri:

Kale mimarisinde savunma hattında kullanılan burçlar, çeşitli planlarda karşımıza çıkmaktadır. Vitruvius, kalelerin keskin açılı bir biçimde değil de dairesel planlı inşa edilmesini, böylelikle düşmanın daha iyi gözetlenebileceğini ve kalenin daha iyi savunulabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca belirgin açıların bulunduğu yerlerde, açılar kent halkından çok düşmanı koruduğundan, savunmanın iyi yapılamayacağını ileri sürmektedir[300]. Kütahya Kalesi'nin burçları incelendiğinde savunmanın zor veya kalenin önemli bir konumda yer alması sebebiyle burçların sık inşa edildiğini daha önce belirtmiştik. Kalede yer alan burçların çoğunun dairesel planlı inşa edildiğini fakat bilinenin aksine yalnızca kalenin *III. Evresinde* ve *IV. Evresinde* inşa edilen burçların değil *I. ve II. Evre* burçlarının da bazıları kare planlı inşa edilmiştir. Dairesel planlı burçlar kalenin geniş bir alanında yer alır. 1, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 76 ve 80 No'lu burçlar dairesel planlı inşa edilmiştir. Kalenin farklı evrelerinde onarım görmelerine karşılık, plan tipi değiştirilmeyerek onarılmışlarıdır. Kaledeki bir diğer plan tipi kare planlı inşa edilen burçlardır. 2, 15, 16, 17, 18, 19, 29, 43, 55, 71, 72, 73, 74, 77, 78 ve 79 numaralı burçların kare planlı inşa edilmiştir. Araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda kalenin *III. Evresinde* görülen bir plan tipi olarak kabul edilir. Tez kapsamında kalenin *I. Evresinde* inşa edildiği düşünülen 2, 43 ve 55 No'lu burçların kare planlı inşa edildiği görülmektedir. Kalede

[300] Vitruvius, 2005, 15.

toprak kaymasının yoğun olduğu bölgelerde burçların kare platform üzerinde dairesel planlı inşa edildiği tespit edilmiştir. 57, 58, 68 ve 69 No'lu burçların kare platform üzerinde dairesel planlı inşa edilmiştir. 2002 yılında restore edilen 68 No'lu Burç günümüzde toprak kayması sebebiyle yıkılmıştır.

9.2. Burçların Yapımında Kullanılan Malzemelerin Özellikleri:

9.2.1. Taş Malzeme

9.2.1.1. Kesme Taş Kullanımı: Kalenin *I. Evresinde* görülen malzeme çoğunlukla devşirme kökenli malzemelerdir. Kalenin diğer evrelerinde görülen malzemelere oranla değişken boyutlardadır. Kalenin *II. Evresinde* görülen taş malzemeler 15-82*10-35*?cm aralığında değişkenlik göstermektedir. Kalenin *III. Evresi'nin* iç kalede yer alan burçları restore edildiği için bilgi verilmemiştir. Burçlarda yer alan düzenlemelerde ise *II. Evre* onarımlarına uygun inşa edildiği görülür. Kalenin *IV. Evresinde* görülen 76 No'lu Burç ön yüzünde yer alan malzeme oldukça değişkendir ve kalenin *I. Evresinde* görülen düzensiz taş boyutlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

9.2.1.2. Kabayonu Taş Kullanımı: Kalenin *IV. Evre* Aşağı kalesinde ve *IV. Evre* sonrası onarımlarla inşa edildiği düşünülen iç kale burçlarında ve 1 No'lu Burç'un üst kısmında kullanılmıştır.

9.2.1.3. Devşirme Malzeme Niteliğindeki Taş/Mermer Kullanımı: Anadolu'daki Ortaçağ kentleri çoğunlukla Roma döneminden bu yana sürekliliğini koruyan yerleşimlerdir. Var olan anıtların malzemeleri geçmişe öykünmek ya da hazır malzemenin ekonomik sebeplerle yeniden değerlendirilmesi Anadolu'da yaygın olarak görülen bir uygulamadır. Kütahya Kalesinin birçok sur duvarında ve burcunda bu uygulama kullanılmıştır. Tez kapsamında devşirme malzemelerin kökenine ilişkin detaylı bir açıklama yapılmamıştır[301]. Kale içerisinde 1, 2, 4, 5,6,7,8,9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 24, 25, 27, 28, 29, 38, 39, 43, 46, 51, 55, 56, 65, 69, 70, 71, 72 ve 79 No'lu burçlarda devşirme malzeme tespit edilmiştir. 27 No'lu burçta yer alan *"ζωτικω μνήμης χάριν άδελφοί" (Yaşayan Hafıza Uğruna)* yazılı mezar taşı günümüzde burç bünyesinde yer almaz. Ayrıca 2021 yılında 7 No'lu Burç içerisinde tespit ettiğimiz devşirme malzeme üzerinde yapım

[301] Detaylı bilgi için, Aşık, 2020, 5.

ile ilgili yazılar mevcuttur. Bu örnek, kaledeki önceki yerleşimlerin ne yoğunlukta olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

9.2.2. Tuğla Malzeme

Foss'un belirttiği gibi İznik ve Kütahya bölgesi kil yatakları bakımından oldukça zengindir. Kalenin inşasında kalenin her evresinde tuğla malzeme kullanılmıştır. 2020 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle burçlardan 56 adet tuğla malzeme toplanmıştır. Toplanan tuğlalarda gözle görülebilen renk, malzeme, boyut gibi farklılıklardan yola çıkarak kalenin inşa evreleri hakkında bilgi vermesi hedeflenmiştir (Görsel 268).

Kalenin *I. Evresinde* inşa edilen 7 No'lu ve 8 No'lu Burç'un iki metre kabayonu taş ardından tuğla malzeme ile inşa edildiği görülür. Günümüzde iki burç restore edildiği için ölçüleri hakkında bilgi vermek mümkün görünmemektedir. Kalenin *II. Evresinde* inşa edilen burçlarda almaşık kurgu görülür. Malzeme almaşıklığında yer alan tuğla malzemenin beş ila altı sıra kullanıldığı görülmektedir. Boyutları 27-32*5-7*?cm aralığında değişiklik gösterir. Kalenin *III. Evresinde* görülen tuğla malzemenin beş sıra kullanıldığı görülmektedir. Boyutları 32-33*5-6*?cm aralığında değişiklik gösterir. Kalenin *IV. Evresinde* tuğla malzemenin almaşık kurgu içerisinde beş sıra kullanıldığı ve kirpi saçak kullanımı görülmektedir. Kullanılan malzemenin boyutlarının 30*4-4.5*? cm aralığında değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Görsel 268: Kütahya Kalesinden toplanan tuğla örnekleri

9.2.3. Ahşap Malzeme

Mimaride ahşap, erken dönemlerden itibaren önemli bir yapı elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacılar özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda inşa edilmiş, kalelerde duvar içerisinde bağlayıcı unsur olarak genellikle ahşabın tercih edildiği söylemektedirler[302]. Duvar içerisinde yapı elemanı olarak ahşap kullanımının tespit edilmesi zaman içerisinde malzemenin deforme olmasından dolayı zordur. Vitruvius, ahşap malzeme kullanımı hakkında bizlere, *"Duvara kalıcı bir dayanıklılık vermek için, duvarın kalınlığı içerisine duvarın iki yüzünü bağlayan ve kömürleşmiş zeytin kerestesinden yapılmış birbirine çok yakın bağlar yerleştirilmelidir. Çünkü bu ne çürümenin ne iklimin ne de zamanın zarar verebileceği bir malzemedir; toprağa gömülü veya suda bile olsa her zaman sağlamlığını ve etkinliğini korur. Böylece yalnız kent surları değil, genelde temeller ve kent surlarının kalınlığını gerektiren tüm duvarlar da bu biçimde bağlanırlarsa bozulmaları uzun bir zaman alacaktır[303]."* Bilgilerini vermektedir.

Ahşap malzemenin deforme olmasıyla duvar içerisinde boşluklar meydana gelmektedir. Kütahya kalesinde yer alan en güzel örneklerden biri 14 No'lu Burç'tur. Ahşap malzemenin çürümesiyle burç üzerinde gözle görülebilen boşluklar meydana gelmiştir (Görse 269). Tez kapsamında incelenen burçlardan 27, 46, 51, 53, 58 ve 59 No'lu Burç cephelerinde bu izleri görmek mümkündür. 2021 Kütahya Kalesi Kazısında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından verilen izinle analizi yapılmak üzere 27 No'lu ve 51 No'lu Burç'lardan ahşap malzeme alınmıştır. Müze Müdürlüğü'nün bu ahşap malzemeyi analiz ettirmesi beklenmektedir. Kalede onarımların olmasından kaynaklı ahşap malzemelerin değiştirilmiş olması da muhtemeldir.

[302] Bilgin, 2021, 37-52.
[303] Vitruvius, 1990, 14-15.

Görsel 269: Kütahya Kalesi. 14 No'lu Burç'un ahşap malzemenin çürümesiyle oluşan boşluklar

9.2.4- Harç Malzeme

2021 yılı Kütahya Kalesi Kazısı kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından verilen izinlerle kalenin burçlarından harçlar toplanmıştır. Harçlarda gözle görülen renk, malzeme farklılıkları bulunmaktadır. Kalenin evrelerinde ve onarımında kullanılan harçlar Doç. Dr. Sevinç Gök ve Dr. Öğr. Üyesi Muhterem Koç tarafından analizleri yapılarak incelenmektedir. Kalenin tarihlendirilmesi cephe düzenlemeleri ve tarihçelerle birlikte tuğla ve harç analizleriyle desteklenmesi amaçlanmıştır.

Toplanan harçlarda kalenin evrelerine işaret eden gözle görülebilen farklarla 5 tip harç bulunmaktadır. Bunlardan ilki, neredeyse hiç tuğla içermeyen kirli görünümlü gri renk harç, ikinci olarak açık pembe ila gri agrega kireç bulunan harç, üçüncüsü koyu kırmızı agrega, genellikle yüksek oranda kum bulunan harç, dördüncüsü kirli görünümlü, genellikle küçük hava kabarcıkları içeren gri ve seramik parçaları bulunan harç, beşincisi neredeyse beyaz renkli içerisinde tuğla veya çakıl barındırmayan harç tipi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu gözlemler yalnızca çıplak gözle yapılmış olmasından dolayı bir kesinlik barındırmamaktadır. Yapılan analizlerle daha sağlıklı bilgi vermek mümkün olacaktır.

Kalenin *I. Evresindeki* burçlar restore edildiği için bilgi vermek mümkün değildir. Kalenin *II. Evresinde* harç kalınlıklarının 3,5-5cm aralığında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Kalenin *III. Evresinde* 4-6cm aralığında değişiklik gösterdiği neredeyse tuğla kalınlığını aştığı veya tuğla ile eşit kalınlıkta olduğu tespit edilmiştir. Kalenin *IV. Evresinde* harç kalınlığının 4-5cm aralığında olduğu tespit edilmiştir.

9.3. Burçlarda Yer Alan Mekânların Özellikleri**:**

Kalenin 1, 2, 5, 27, 38, 41, 46, 51, 52, 54, 57, 69, 70, 71 ve 72 No'lu burçları odalı inşa edilmiştir. Odalı burçlar, kale girişinin yakınlarında görülmektedir. Bu burçlardan 1 No'lu ve 46 No'lu burçlar iki katlıdır. Günümüzde yalnızca 1, 2, 5, 46, 51 ve 70 No'lu burçlarda oda izi görülmektedir.

1 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın üst örtüsünün kubbe olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yıkılmıştır. Üç pencere açıklığı ve bir niş yer almaktadır. Oldukça bakımsız durumdadır. Üst kotunda yer alan odadan geriye yalnızca pencere açıklıkları günümüze ulaşmıştır. Bu pencere açıklıklarından güneyinde yer alan açıklıklarda beton ve demir çubuklarla desteklenmiş onarım bulunmaktadır. Batısında yer alan açıklığın duvar kalınlığı oldukça fazladır. Araştırmacılar zamanı bilinmeyen bir dönemde kapatıldığını düşünmektedirler.

2 No'lu Burç'ta yer alan odanın neredeyse tamamı yıkıntılar şeklindedir.

5 No'lu Burç içerisinde yer alan odanın üst örtüsünün kalan izlerden kubbe olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yıkıntılar şeklinde bulunan odanın iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıklarından güneyinde yer alan pencere sövelerinin devşirme malzeme olduğu gözlemlenmiştir.

46 No'lu Burç'un iki katlı inşa edildiği pencere açıklıklarından anlaşılmaktadır. Günümüzde alt katta yer alan odaya ulaşım mümkün değildir. Üst katta yer alan odadan geriye yalnızca bir pencere açıklığı günümüze gelebilmiştir. Foss bu oda içerisinde bir ocak bulunduğunu belirtmektedir. Fakat gözlemlenememiştir.

51 No'lu Burç içerisinde yer alan odadan geriye doğuya bakan bir pencere açıklığı kalmıştır. Foss o dönemde bu burç üzerinde bir ev inşa edildiğini belirtir. Günümüzde odadan da evden de geriye bir şey kalmamıştır.

69 No'lu Burç günümüzde restore edilmiştir. Kaynaklarda oda bulunduğu belirtilmektedir. 69 ve 70 No'lu Burç arasında yer alan "yük girişi" olarak geçen kapıyı korumak maksadıyla inşa edilmiş olması muhtemeldir. Günümüzde bu izleri takip etmek mümkün görülmemektedir. İki katlı inşa edildiği düşünülmektedir.

70 No'lu Burç içerisinde üzeri kubbe örtülü bir oda yer alır. Odanın kuzey ve batı duvarları çökmüştür. Günümüzde iki pencere açıklığı yer alır. Bu pencere açıklıklarından doğuda yer alan açıklık bir niş içerisindedir. Güneyinde yer alan pencere açıklığında kontrolsüz onarımlar bulunmaktadır.

Kalede yürütülen onarımlarda burçlarda yer alan odaların onarılmadığı yapılan onarımların bakanlık tarafından uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

9.4. Kalede Yer Alan Kapıların Özellikleri:

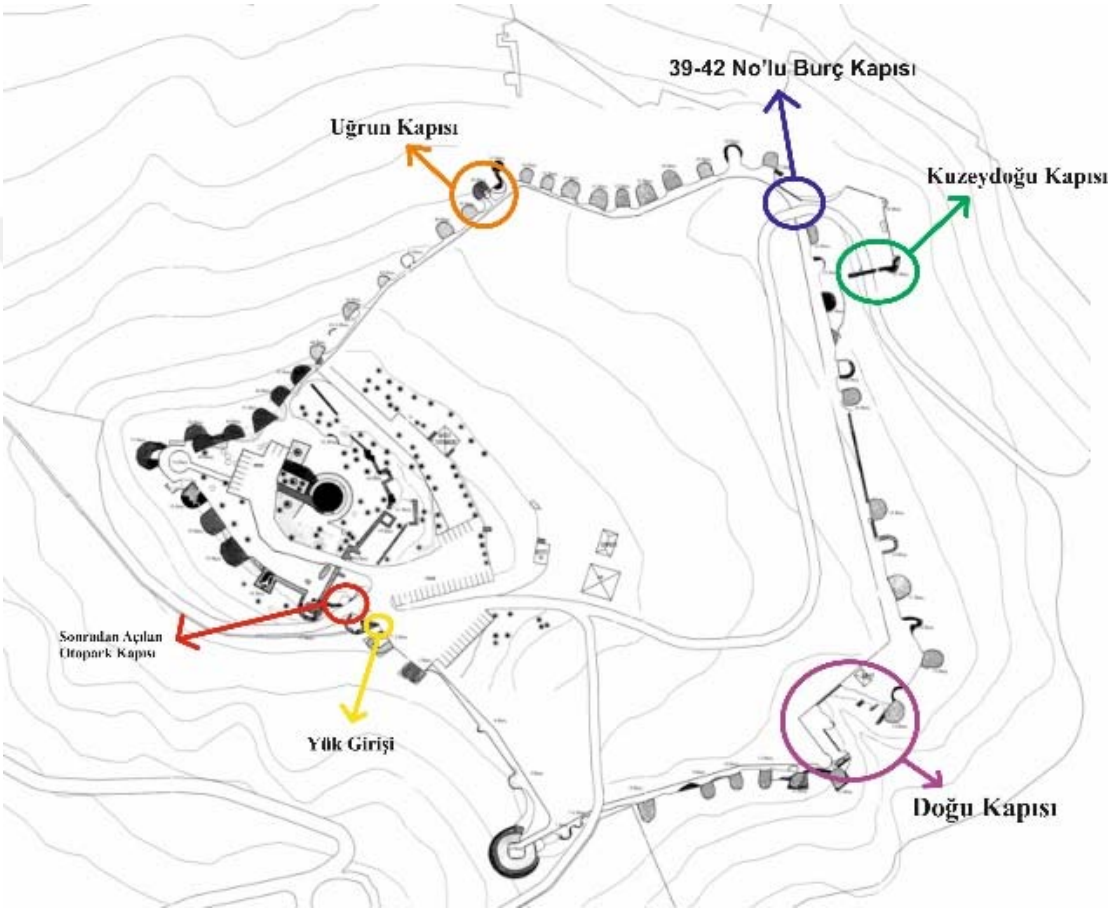
Kale kapıları, kalenin en kırılgan yapıları aşılması en kolay kısmıdır. Kale kapıları ve burçlar birbirini izleyecek şekilde ve haberleşmeyi sağlayacak şekilde inşa edilmiştir.

Kale mimarisinde savunma düşüncesinin ağır bastığı ve planlamanın buna göre şekillendiği en ilginç bölüm, kalenin giriş kapısıdır. Kale mimarisinin ortaya çıkışıyla birlikte en sık kullanılan biçimi iki burcun arasında yer alan girişlerdir. Vitruvivus kitabında sıkça sağdan girişi önermektedir[304]. Düşmanın silahını sağ elinde, kalkanı ise sol elinde kullanmasına bağlı olarak girişi düşmanın soluna gelecek yere duvar sağına gelecek yere ise savunanların saldırması için burç inşa edilmesini önermektedir[305]. Ayrıca, kale kapılarına giden yolun düz değil, kavisli bir hat çizmesi gerektiğini böylelikle savunmanın kolaylaşacağını belirtmektedir[306].

Günümüzde 51 Burç'la çevrelendiği düşünülen yukarı kalenin altı girişi bulunmaktadır[307]. Bunlardan ilki 1-70 No'lu burçları arasında yer alan ve sonradan

[304] Vitruvius, 2005, 11.
[305] Vitruvius, 2005, 15.
[306] Vitruvius, 2005, 15.
[307] Yukarı kaledeki burç sayısı tarihi bilgilerde oldukça değişkendir. Bazı kaynaklara göre sayısı 100'ü bulmaktadır. Yürütülecek olan arkeolojik kazılarla bu sayıyı tam olarak söylemek mümkündür. Günümüzde bazıları yıkılmış bazıları toprak altında bazıları ise yanlış restorasyon sonucu yıkılmıştır.

açıldığı anlaşılan otopark kapısıdır. Bu giriş sonradan açılmış olup, kalenin orijinal bütünlüğü içerisinde yer almamaktadır (Plan 88).

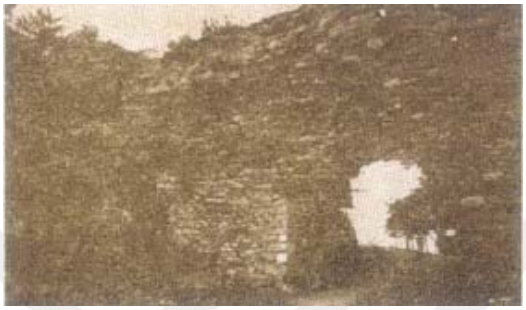
Plan 88: Kütahya Kalesi. Kapı Planı (Kaynak: KTB Arşivinden düzenlenmiştir)

9.4.1. Kuzeydoğu Girişi:

Kuzeydoğu tarafında bulunan ve şehre bakan İsa Fakih Camisinin önünden geçen Ertuğrul Gazi Caddesinin[308] sol tarafındaki Hisaraltı çay bahçesi yanından ulaşılan kapıdır. Günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmektedir. Kapı Vitruvius'un da önerdiği gibi girişin sağında burç solunda duvarda yer alır. Kapıyı

[308] Eski haritalarda bu cadde, Jandarma okulu caddesi olarak geçmektedir.

oluşturan duvar 43 No'lu Burç aksında devam eder. Kapı yük arabalarının girebileceği genişliktedir (Görsel 270). Kapının ardında seyyah ve araştırmacıların bahsettiği bir alan yer alır (Görsel 271). Bu alanda kaleye gelen yük arabalarının incelendiği kaleye giriş onayı verilen bölgeyi oluşturduğu ifade edilir (Görsel 272). 2020 yılında oldukça harap durumda olan kapı 2021 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilerek 2023 yılında restorasyonu tamamlanmıştır (Görsel 273).

Görsel 270: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 271: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı (2020)

Görsel 272: Kütahya Kalesi Kuzeydoğu Kapısı (2023)

Görsel 273: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Hıdırlık Mevkide Bulunan Kapı (2021)

9.4.2. Uğrun Kapısı

27. Burçta yer alan düşmanı arkadan çevirebilmek veya dışarıya haberci gönderebilmek amacıyla inşa edildiği düşünülen ve "Uğrun Kapısı", "Kapı Burcu" veya "Hurç Kapısı" olarak adlandırılan kapıdır. Tek katlı bir burcun giriş için seçildiği ve buna uygun olarak inşa edildiği örnektir. Burç tek katlı olduğundan kale muhafızlarının kapının savunmasını ya burcun üzerinden ya da burca bağlanan seğirdim yerlerinden yaptıkları düşünülmektedir. Bu plan tipi yanlarda birer burçla güçlendirilmiş örneklere nazaran

daha korumasız ve savunmasız bir tasarım olduğu için inşa edilirken düz bir giriş şeklinde inşa edilmemişlerdir. Dönüşleri mecbur kılan L doğrultulu inşa edilerek girişi daha güvenli hale getirmişlerdir (Görsel 274).

Görsel 274: Kütahya Kalesi 27 No'lu Burç Uğrun Kapısı (2020)

9.4.3. Yük Girişi

İkinci kapı otopark kapısının hemen yanında yer alan araştırmacıların ve seyyahların söylemiyle yük girişi olduğu düşünülen 69-70 No'lu burçların arasında tam yuvarlak olmayan kemerli bir açıklık bulunmaktadır (Görsel 275). Kapı bugün büyük ölçüde yıkılmıştır (Görsel 276). İki burç arasında yer alan kapı, oldukça küçük ölçülerde yalnızca insanın girebileceği bir açıklıktır. Bazı kalelerde "poterna" olarak adlandırılan küçük kapılar bulunduğu, tehlike anında örülerek duvar haline getirildiği bilinmektedir. İç kaleye yakınlığı, kapının ölçüleri düşünüldüğünde bu kapının poterna kapısı olması muhtemel görünmektedir (Görsel 276). Herhangi bir tehlike anında örülerek duvar haline getirilmesi oldukça kolay olan girişin doğusunda yer alan 70 No'lu Burç'un düzensiz duvar kalınlıkları kapının daha önce bu şekilde kapatılarak tehlike anı geçtikten sonra yeniden inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 277).

Görsel 275: Kütahya Kalesi. Yukarı kale yük girişi (İbrahim Hakkı Uzunçarşılı'dan, 1932)

Görsel 276: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi (Eugene Dalleggio arşivi)

Görsel 277: Kütahya Kalesi Yukarı Kale Yük Girişi (2020)

9.4.4. Bugün Mevcut Olmayan Yukarı Kale Kapılar

Kalenin günümüzde var olmayan fakat eski kaynaklarda, seyyahlar ve yüzey araştırmacılarının bahsettiği iki giriş açıklığı daha bulunmaktadır. İlki kalenin doğusunda yer alan seyyahlardan ve araştırmacıların kaleme aldığı bilgiler doğrultusunda kalenin en gösterişli ve anıtsal kapısı olduğu varsayılan doğu kapısıdır. Günümüzde toprak kaymasının en çok görüldüğü nokta burası. Tez çalışması kapsamında incelenen

seyyahlar ve yüzey araştırmacıları doğu kapısının kalenin en gösterişli kapısı olduğu söylemektedirler (Görsel 278).

Görsel 278: Kütahya Kalesi Doğu Kapısı Olduğu Düşünülen Mevki (2020)

Yukarı kaleye girişi sağlayan ve günümüze ulaşamayan, seyyahlar ve yüzey araştırmacıların bahsettiği son kapı ise Kültür ve Turizm bakanlığının restore ettiği girişin hemen yukarısında yer alan 39 ve 42 No'lu burçlar arasında inşa edildiği düşünülen açıklıktır. Bu açıklık önünde yer alan seyyah ve araştırmacıların bahsettiği alanda kontrol edilen yük arabalarının kalenin içine girmelerine olanak tanındığı kısımdır. Kapının her iki yanında yer alan burçların çok katlı inşa edildiği görülmektedir. Günümüzde ne yazık ki herhangi bir izi bulunmamakla birlikte geçmişte yer alan kaynaklarda kurgusu veya düzeni hakkında bilgi bulunmamaktadır (Görsel 279).

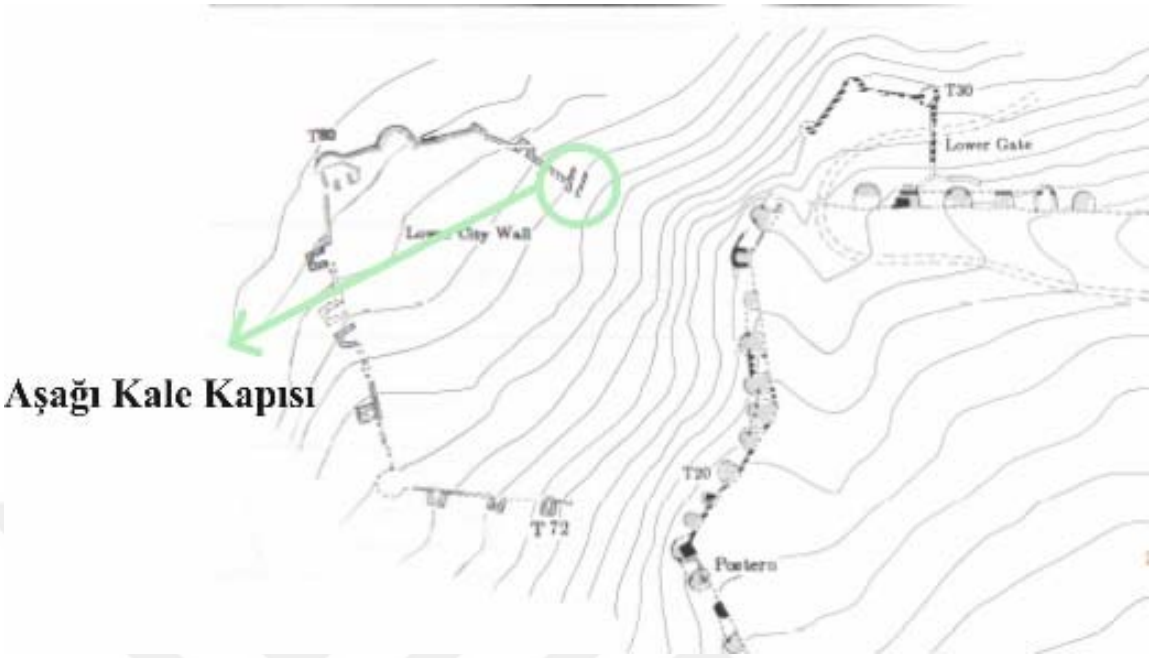

Görsel 279: Kütahya Kalesi Restore Edilen Burcun Yukarısında Yer Alan Giriş (2020)

9.4.5. Aşağı Kale Kapısı

Günümüzde 10 No'lu Burç ile çevrelenen Aşağı Kaleye giriş tek kapıdan sağlanmaktadır (Plan 89) Fakat bazı kaynaklarda yeri yanlış ifade edilmektedir[309]. Aşağı kale kapısı hakkında Foss, Burcun içinden geçilen bir giriş olduğunu ifade eder.Buna karşılık Uzunçarşılı, iki burç arasından giriş sağlandığını söylemektedir. Günümüzdeki izlerle bu konu hakkında yorum yapmak ne yazık ki zordur (Görsel 280). Kapının her iki yanında özel mülk alanlarının yer alması, Aşağı Kale'de sosyal yaşantının devam etmesi sebebiyle kalede birçok kayıp veya izinsiz onarımlar görülmektedir (Görsel 283). Foss'un ifade etmiş olduğu şekilde ise muhtemelen Urfa Kalesinin, iç kalesinde (kuzeybatısında) yer alan girişe benzemektedir. Şayet Uzunçarşılının ifadesine göre inşa edilmişse, 69 ve 70 No'lu Burç arasında yer alan girişe benzemesi muhtemeldir (Görsel 281). Ahmet Yakupoğlu 1952 yılında yapmış olduğu çizim doğrultusunda Uzunçarşılı'nın belirttiği şekilde insa edildiği düşünülmektedir (Görsel 282).

[309] Ara Altun, bu girişin batısında bir giriş açıklığının daha bulunduğunu ifade eder. Fakat bu girişin beden duvarlarının sonradan yıkılmasıyla açıldığını söylemektedir.

Plan 89: Kütahya Kalesi Kapı Planı (Kaynak: KTB Arşivinden)

Görsel 280: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Kapısı (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 281: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Kapısı (Kaynak: KTB Arşivi)

Görsel 282: Kütahya Kalesi Aşağı Kale girişi (Ahmet Yakupoğlu 1952)

Görsel 283: Kütahya Kalesi Aşağı Kale Giriş Kapısı (2020)

9.5. Burçların Tarihlendirilmesi ve İnşa Evrelerine İlişkin Değerlendirme:

Kütahya kalesinin burçları ve su duvarlarına ilişkin bilgiler, Orta Çağ'da bir dizi yapı ve yeniden yapılanmanın varlığını göstermektedir. Duvarlar ve kuleler dört ana evreye ayrılmıştır ve bu dönemler tarz değişikliklerine ve kullanılan harç türüne dayanarak belirlenmeye çalışılmıştır. Dört ana dönem, daha çok tanımlanması gereken bir zaman dilimini temsil eden noktalardan ziyade zaman süreleridir. Bu dönemlerin sıralaması büyük ölçüde kuşkuya yer vermeksizin belirlenebilir, ancak birkaç belirsizlik bulunmaktadır. Harçların bileşimi ve cephe düzenleme şekilleri dönemden döneme değişmektedir ve bu değişiklikler dönemler arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır.

Dönemlere ilişkin bu bilgiler, Kütahya Kalesi'nin duvarlarının zaman içinde nasıl değiştiğini ve farklı yapı tekniklerinin nasıl benimsendiğini göstermektedir. Bu dönemlere ait yapılar arasında kısmen bir kronoloji kurularak ve yapıların sırasıyla ne zaman inşa edildiği bilgileri belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak tarihleme konusunda bazı belirsizlikler bulunmaktadır ve bazı yapı aşamalarının tam olarak tespit edilmesi oldukça zordur. Bununla birlikte, mevcut kanıtların dikkate alınmasıyla Kale'nin tarihini yeniden söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

9.5. 1.I. Evrede Kullanılan Cephe Düzeni:

Kalenin *I. Evresi* olarak gösterilen burçlarda daha önceki yapıların üzerine inşa edilmemiş oldukları, kalenin *II. Evresinde* bu burçların çoğunun onarılarak yükseltildiği

gözlemlenmiştir. Günümüzde *I. Evreye* ait yalnızca 7 ve 8 No'lu Burçlar ayaktadır (Görsel 284). Büyük oranda restore edilen burçlar kalede yer alan diğer burçlara nazaran farklı cephe düzenlemesine sahip olduğu görülmüştür (Görsel 285). Ayrıca kalenin 13, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 36, 38, 39, 41, 43, 54, 56, 57, 58, 60, 64, 69, 70, 76 No'lu burçlarında kalenin *I. Evresine* dair izler bulunmaktadır. *I. Evre* burçlarında çok sayıda devşirme malzeme kullanıldığı, bu malzemelerin dışında kullanılan kesme taş formundaki taşların boyutlarının oldukça büyük olduğu, bilinenin aksine geniş bir alanda yer aldığı gözlemlenmiştir.

Görsel 284: Kütahya Kalesi 6. No'lu Burç

Görsel 285: Kütahya Kalesi 7. No'lu Burç

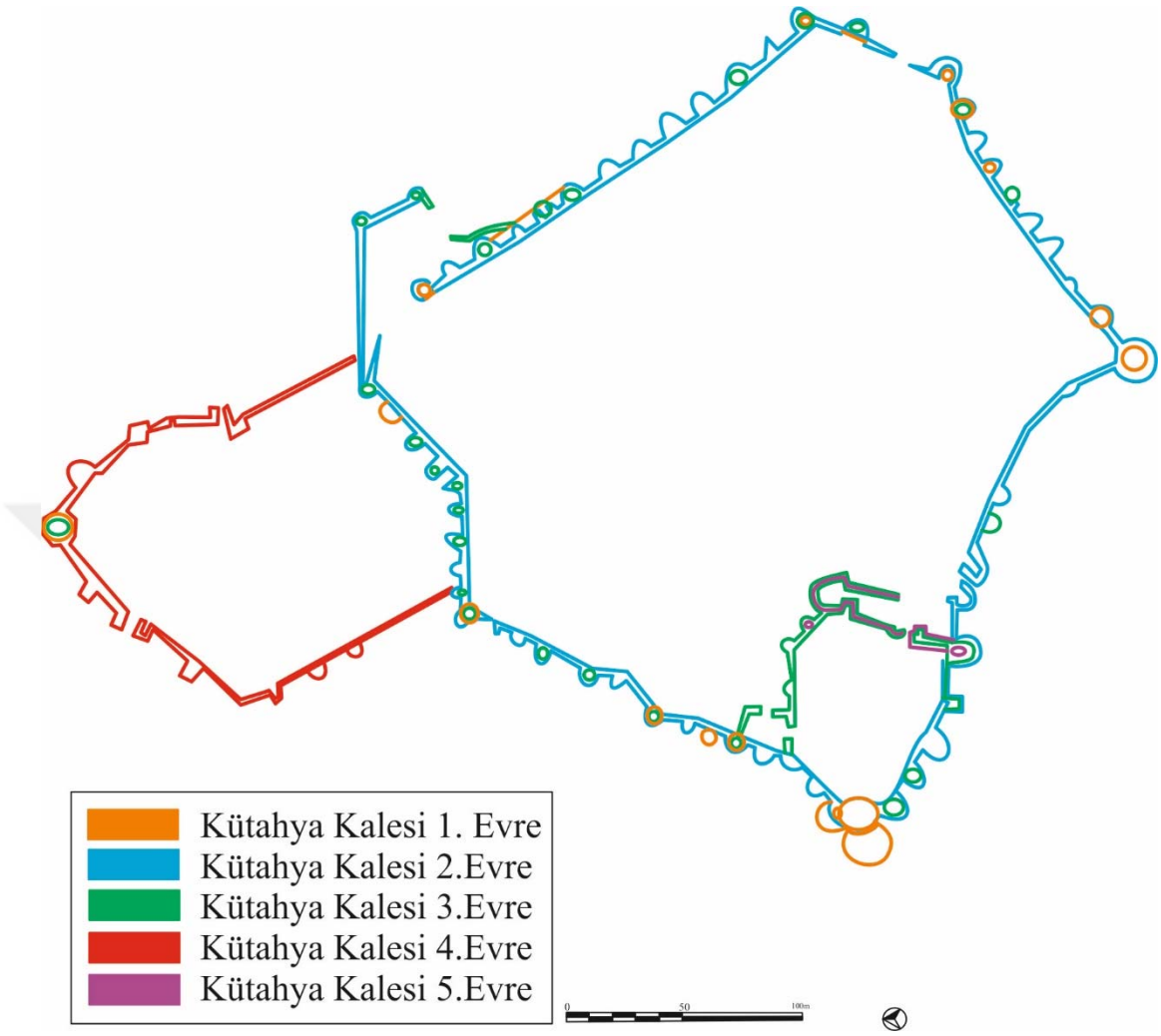
Kalenin *I. Evresinde* görünen bir diğer özellik kalenin doğu kapısı olduğu düşünülen bölgede, 60 No'lu Burç ve 38 No'lu Burçta görülen duvar işçiliğidir (Görsel 286). Bu bölgelerde yapının mukavemetini arttırmak adına taşların eğik yerleştirildiği görülmektedir.

Görsel 286: Kütahya Kalesi 60 No'lu Burç'un alt kısmındaki duvar düzeni

Ayrıca araştırmacıların belirttiği *II. Evre* onarımında görülen almaşık kurgunun kalenin *I. Evresinde* var olduğu ve hatta *III. Evresinde* görülen kare burçlarının bu evrede de var olduğu gözlemlenmiştir. Clive Foss, bu düzenlemenin estetik kaygılarla inşa edildiğini belirtmektedir. Belirlenen bu bölgelerde toprak kayması yüksek olduğu bölgelerdir. Bizans sanatında estetik görüntülerin arkasında derin bir mühendislik bilgisi yer alması sebebiyle yalnızca estetik kaygı olmayarak, bu bölgelerde duvarları veya burçları desteklemek adına bu yöntemin kullanıldığı düşünülmektedir.

Bu gözlemler sonucunda kesin bir tarihlendirme yapmak ne yazık ki mümkün görülmemektedir. Araştırmacılar tarafından karanlık yüzyıllar olarak adlandırılan dönem içerisinde inşa edildiği düşünülen kalede, cephe düzenlemelerinden yola çıkarak tarihlendirme yapmak mümkün görünmemektedir. Tarihsel olarak irdelendiğinde Clive Foss'un sunmuş olduğu **IX. yüzyıl** düşüncesi bu dönem içerisinde Anadolu'da yer alan kalelerin yeniden inşası ve onarımları dolayısıyla akla yatkın görünmektedir (Plan 90).

Plan 90: Kütahya Kalesinin inşa evrelerinin plan üzerinde işaretlenmesi

9.5. 2. II. Evrede Kullanılan Cephe Düzeni:

Kalenin *II. Evresi* genel olarak kalenin her kısmını etkileyen kale içerisindeki en geniş çaplı onarımlardır. Bugünkü görünümünü bu dönemde kazanan kale, yeniden inşasında ve onarımında birbirine uyumlu bir yapı tarzı benimsediği görülür. Kalenin *II. Evresinde* inşa edilen burçların, taş işçiliği, harç ve inşa tarzı tutarlı görünmektedir. Yeni burç ve duvarların bazılarında kalenin *I. Evresindeki* burçlar yükseltilerek ya da dayanıklılık kazanması adına üzerlerine inşa edilmiştir. Kale girişlerinde ve düşman hattı olabilecek bölgelerde burçların odalı inşa edildiği görülmektedir (1, 2 5, 27, 38, 41, 46, 51, 52, 54, 57, 69, 70, 71, 72 No'lu burçlar). Özellikle kalenin girişlerinin yakınındaki

burçların çok katlı inşa edildiği ve batı kısmında bulunan burçların herhangi bir tehditte karşılık katlı inşa edildiği görülür. Kalenin burçları birçok seyyahın deyimiyle neredeyse arasında duvar yokmuşçasına sık inşa edildiği, birçok araştırmacı tarafından döneminin en özel kalesi olarak adlandırılmaktadır. Kalenin II. Evresi olarak kabul edilen XII. yüzyılda şehrin bir üs vazifesi görmesi ve İstanbul'a doğru gelecek olan tehditti kesebilmek adına kalenin dayanıklı olması için sık ve dairesel kurguda inşa edilmiştir.

Antik Çağ'da Vitruvius, kalelerin keskin açılı bir biçimde değil de daire planlı inşa edilmesini, böylelikle düşmanın daha iyi gözetlenebileceğini ve kalenin daha iyi savunulabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca belirgin açıların bulunduğu yerlerde, açılar kent halkından çok düşmanı koruduğundan, savunmanın iyi yapılamayacağı ileri sürülmüştür[310]. Ayrıca belirli aralıklarla inşa edilen burçların ok atım mesafesini geçmemesi gerektiğini söylemektedir[311].

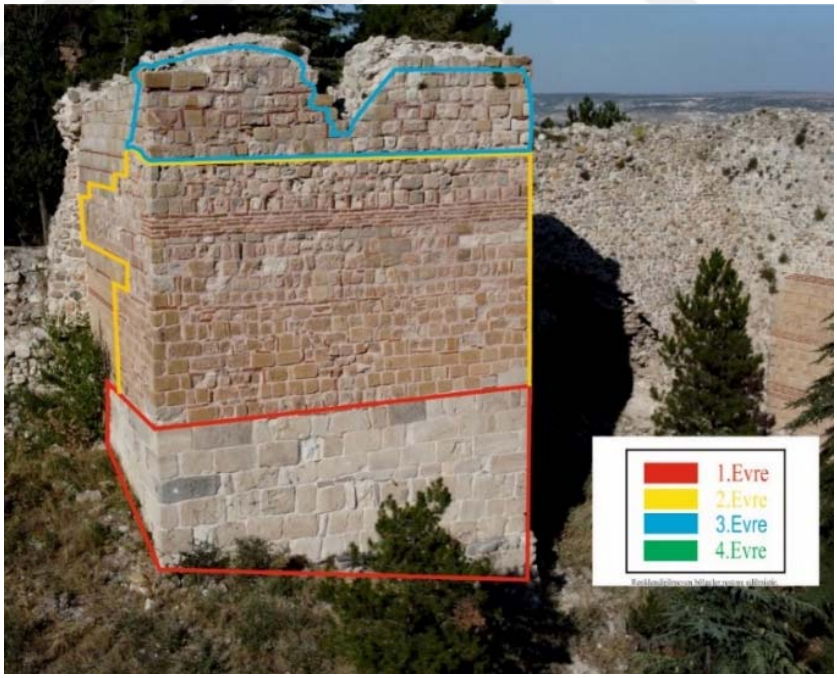
İstisnai kare planlı tek örnek ise 55 No'lu burçtur. Burçların sık inşa edilmiş olması bizlere ciddi anlamda bir savunma problemi olduğunu göstermektedir. Askeri bir anayol güzergâhında yer alması kalenin sıklıkla savunulmak durumunda kalmasıyla sonuçlanmış olmalıdır. Kalenin burç sayısı ise oldukça tartışmalı bir konudur. Birçok araştırmacı tarafından farklı fikir ve düşünceler bulunur. Kalenin *II. Evresinde* bazı burçların kuvvetlendirilmesi adına, arka arkaya inşa edildiği görülür. 9. Burcun önünde yer alan *I. Evre* burçlarını sağlamlaştırabilmek adına inşa edildiği, fakat bu tarzda inşa edilen birçok burcun bulunduğu tez çalışması kapsamında tespit edilmiştir (29, 55 ve 57 No'lu Burçlar). Kalede yürütülecek olan kazılarla bu bilgiler güncellenebilecek ve kale burç sayısını kesin olarak söyleyebilmek mümkün görünmektedir. Burçlar "*U"* ya da *"at nalı"* şeklinde almaşık düzenli inşa edildiği görülür. 1 ve 2 No'lu Burç arasında yer alan sur duvarının yıkıntılarında ortaya çıkan iki farklı boyutta kemerli doku gözlemlenmiştir. Bu kemerli doku *II. Evre* onarımlarında yapılmış olan yürüyüş yolunu desteklemek amacıyla inşa edilmiş gibi görünmektedir.

Kalenin sur duvarları ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Osmanlıların yaptıkları seferlerde ana hedef güzergâhında ya da çevresindeki kaleleri onardıkları

[310] Vitruvius, 2005, 15.
[311] Vitruvius, 2005, 15.

bilinmektedir[312]. Bunlardan bazıları onarırken bazılarının sur duvarlarını ise yıkmaktadırlar. Böylece fetih faaliyetleri esnasında fethedilen yerlerden çekildikten sonra çevre için bir tehdit oluşmasının önüne geçmektedirler[313]. Kütahya İstanbul'a yakınlığı sebebiyle Osmanlı toprakları içerisinde önemli stratejik bir konumda yer alır. Bu sebeple Osmanlı'nın Kütahya Kalesi için önlem almak amacıyla sur duvarlarını yıkması muhtemel görünmektedir.

Bazı araştırmacılar, kalenin *II. Evresini* IX ila XII. yüzyıla tarihlemektedir. Burçların cephe düzenlerinde çerçeveli tuğla tekniği görülür (Örneğin 2 No'lu Burç) (Görsel 287). Kalenin *II. Evresinde* inşa edilen burçlarda yatay ve dikey yerleştirilmiş tuğlalar bulunmaktadır. Onarımlarla özelliklerini yitirmiş olan burçlarda çerçeveli tuğla tekniğinin kullanılmış olduğu ve XII. yüzyılda yaygın bir kullanım olması sebebiyle de kalenin *II. Evresi'nin* Clive Foss'un da işaret ettiği şekilde **XII. yüzyıl** olmalıdır. XII. yüzyılda Bizans himayesinde bulunan kalenin inşasının aceleyle yapılmadığı, özenli ve dayanıklı inşa edildiği görülür.

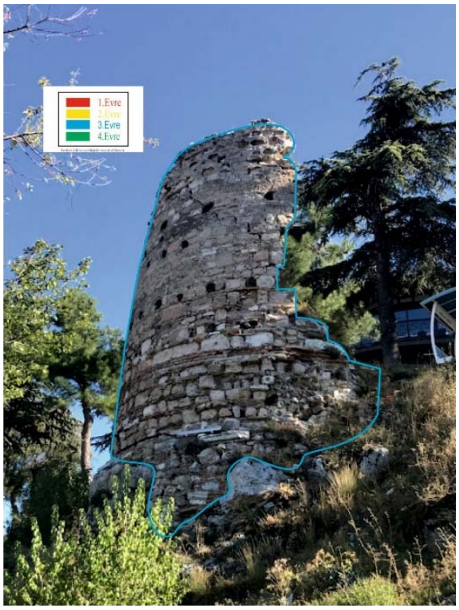

Görsel 287: Kütahya Kalesi 2 No'lu Burç

[312] Gögen, 214 ,6.
[313] İnalcık, 1965, 149.

9.5. 3. III. Evrede Kullanılan Cephe Düzeni:

Kalenin *III. Evresi,* Türk döneminin başlangıcıdır. *II. Evre* onarımları kadar yaygın olmasa da temel değişiklikler içerir. Bu değişikliklerden ilki, kalenin en üst noktasında yer alan iç kale burçlarıdır. Dönemin işçiliğinin göründüğü iç kalede yer alan burçlar kare formundadır. Bu burçlar günümüzde tamamen restore edilmiştir. Kalenin girişinde yer alan 17 No'lu Burç'taki almaşık kurgu, caminin minare kaidesinde yer alan taş tuğla kullanımı ve yukarı kalede *III. Evre* onarımlarına işaret eden 14, 17, 19, 24, 25, 34, 35, 36, 47, 51, 52, 54 ve 69 No'lu burçlar incelendiğinde; *III. Evre* onarımlarının Bizans'tan günümüze gelen cephe sistemi olan almaşık kurgunun uygulandığı farklı harç ve malzeme kullanımı ile oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Özellikle 14 No'lu Burç incelendiğinde kalenin *III. Evre* onarımlarında, Bizans Dönemi cephe sisteminin kullanıldığı görülmektedir (Görsel 288). Kullanılan taş malzemenin *II. Evreye* oranla küçük, harç kalınlıklarının ise kalın olduğu gözlemlenmiştir. Türk döneminin başlangıcı olan Germiyan Dönemi, Germiyan'ın başkenti konumundaki kaleyi özel kılmaktadır. Bu dönemdeki uygulamalar araştırmacıların söylemlerinden farklı olarak almaşık kurguda inşa edildiği kalenin *II. Evre* onarımını izleyen düzende inşa edildiği düşünülmektedir.

Görsel 288: Kütahya Kalesi 14 No'lu Burç

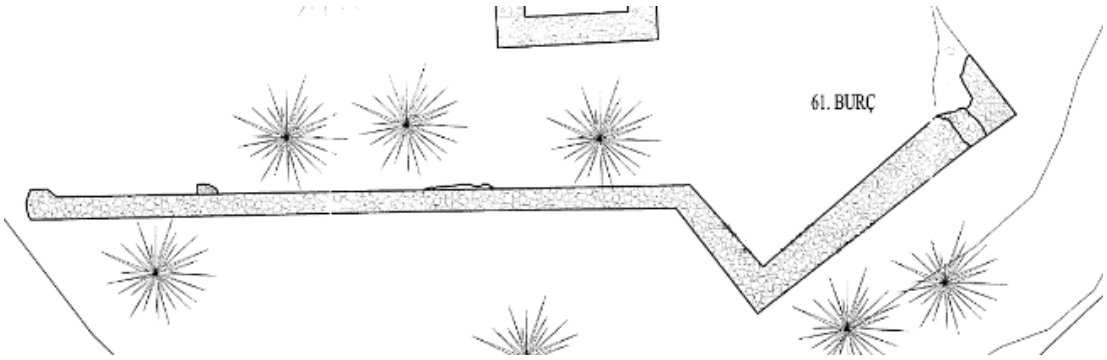
Günümüzde iç kale burçlarının irili ufaklı moloz taş görünümünde olması dış malzemenin zamanla sökülmüş/yıkılmış olduğu ya da iç karışıklıklar döneminde bir yıkıntının ürünü olduğu düşünülmektedir. XVI. yüzyılda Kanuni döneminde kalenin onarıldığı bilinmektedir. Bu kapsamda kalenin günümüzde görülen moloz taş ile inşa edilen kısmının bu dönemde aceleyle onarıma işaret etmesi mümkün görünmektedir. Kalenin *III. Evresinde* inşa edildiği düşünülen yukarı kalenin Hisaraltı çay bahçesi yönündeki kapısı, günümüzde restore edilmektedir. Özgün formunu ne yazık ki kaybetmiştir.

İç kalede yer alan 19 No'lu Burç'un plan şeması kalenin diğer noktalarda yer alan hiçbir burca benzememektedir. 1984 yılında Foss'un başkanlığında gerçekleşen yüzey araştırmasında Robin Fursdon, burcun geniş ve açılı planından yola çıkarak buranın bir top platformu olarak kullanıldığını söylemektedir. Foss, Osmanlı döneminde barutun kullanılmadığı zamanlardan önce inşa edilmiş olduğunu düşünmesi sebebiyle Robin Fursdon'un bu fikrini desteklememektedir. İç kale girişinin yakınında yer alması sebebiyle korumayı güçlendirmek adına inşa edilmiş olması muhtemel görünmektedir. Fakat işlevi tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca 14 ve 15 No'lu Burç'lar ile 15 ve 16 No'lu Burç'lar arasında işlevi bilinmeyen, Foss tarafından burç olarak kabul edilen iki dairesel kurguda niş bulunur. 19 No'lu Burç'un duvar aksı devam ettirildiğinde bu dairesel kurgudaki niş ile bağlandığı görülür. İleriki yıllarda, iç kalenin kuzeyinde yürütülecek kazı çalışmalarıyla, işlevi bilinmeyen bu sistemin anlaşılır hale geleceği kanısındayız. Fakat iç kalenin kuzeyinde Belediye'ye ait izinsiz bir çay bahçesi bulunması izlerin ne denli korunduğu sorusunu beraberinde getirmektedir. *III. Evre* onarımları kale hayatında önemli gelişmeler barındırdığı gibi kalenin *II. Evre* onarımları kadar büyük çaplı olmasa da kaleyi güçlendirmek amacıyla Germiyanlılar döneminde **XIV. yüzyılda** uygulandığını göstermektedir.

9.5. 4. IV. Evrede Kullanılan Cephe Düzeni:

Kalenin *IV. Evresi* tarihi bilinen tek onarımdır. Büyük ölçüde bir onarım ve inşa faaliyetleri gözlemlenmeyen bu dönemde, Aşağı Kale burçlarının ve 15, 16, 19, 32, 41 ve 69 No'lu burçlarının onarıldığı görülür (Çizim 64). Günümüzde aşağı kaleyi özel

konutların bulunması sebebiyle incelemek oldukça zordur. Aktif olarak yaşantının sürdürüldüğü bölgede burçlardaki hasarların çok olmasına karşılık, sur duvarlarında kalenin hiçbir noktasında gözlemlenmeyen tuğla işçiliği (kirpi saçak) görülmektedir. Bölgedeki yaşantının günümüzde dahi devam ediyor olması kalenin inşasında kullanılan malzemelerin daha sonraki dönemlerde sökülerek ve/veya yıkıntıların aceleyle onarılması 75 No'lu Burç'un ön cephesinde kullanılan taş malzemenin kalenin hiçbir yerinde görülmeyen büyüklükte kesme taş olması, yine kalenin hiçbir yerinde görülmeyen tuğla işçiliğine sahip olması sebebiyle aşağı kalede yer alan burçların kurgusunun bozulduğu kanaatindeyiz. Kalenin *IV. Evresinden* sonra Kanuni döneminde de onarıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda kalenin **XVI. yüzyılda** bir onarım daha gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat onarımların detaylarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde kalenin moloz taş ile onarımlarının yapıldığı dönemin bu yüzyılda yapılmış olması muhtemel görünmektedir (İç Kale burçları, 1 No'lu Burç'un üst odasının bulunduğu bölge ve Aşağı Kale burçları). Ayrıca tarihi yapıları tahrip eden en büyük problemlerden biri de bitkilerin gelişmesi ve yapısal bütünlüğü tehdit etmesiyle yıkımın kaçınılmaz olmasıdır. Bununla birlikte Aşağı Kale'de var olan sosyal yaşantının devamı daha önce incelenmeyen kalenin bu kısmının anlaşılmasını hem zorlaştırmakta hem de Aşağı Kale'de bozulmalara sebebiyet vermektedir.

Çizim 64: Kütahya Kalesi 19 No'lu Burç

9.6. Seyahatname ve Yüzey Araştırmalarından Elde Edilen Sonuçlar:

Seyahatnameler gerek klasik tarih gerek kültür gerekse sanat tarihi çalışmalarının önemli kaynaklarındandır. Görsel malzeme (gravür, harita, fotoğraf vb.) bakımından oldukça zengin olan seyahatnameler kentlerin, tarihi süreç içerisindeki fiziki, ekonomik ve sosyal değişimini yansıtan son derece önemli belgeler arasında yer alır. Genellikle kendi isteğiyle hareket eden sivil şahıslar olarak faaliyet gösteren seyyahlar, olayları, savaşları ve kahramanların tarihi süreç içerisinde anlatan klasik tarihçilerin ve günlük yazan vakanüvislerin ihmal ettikleri, görmedikleri veya kayda değer bulmadıkları pek çok bilgiye eserlerinde yer vermektedirler.

Seyahatnameler basit hatıralar olmaktan ziyade, sonraki araştırmacılara kıymetli bilgiler aktaran, birinci el orijinal kaynaklar niteliğindedir. Bununla birlikte kişisel değerlendirme üzerine kurulu oldukları için bu tür kaynaklardaki bilgilerin mutlaka diğer kaynaklarla karşılaştırılması gerekmektedir.

Coğrafi keşiflerle perçinlenen insanların yaşadıkları dünyayı keşfetme arzusu çeşitli sivil şahıslar olarak faaliyet gösteren seyyahların, devletler tarafından desteklenerek dünyanın neredeyse her yerine pek çok seyyah göndermiş olduğu bilinmektedir.

Seyyahlar konusunda Türkiye'deki en yetkin araştırmacılardan biri olan İlhan Pınar seyahatnamelerin ortaya çıkış gerekçesi ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Seyahatnameler her şeyden önce dönemlerine özgü bir bilgi toplama yönteminin ürünleridir; özellikle Osmanlı şehirleri ve yerleşim yerleri üzerine yapılan çalışmalarda yararlanılan Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinin ortaya çıkışları üç ayak üzerine kuruludur; bunlardan birincisi, Avrupa'nın kendi varlığını tehdit eden karşı taraf yani Osmanlı hakkında bilgilenmek ihtiyacı, ikincisi, Avrupa'nın yaptığı zihinsel sıçrayışın temelini oluşturan merakın giderilmesi ve üçüncüsü seyyahların yaygın olarak yollarda olduğu dönemde toplumun haber ve bilgi ihtiyacının karşılanmasıdır".

Kütahya kent tarihi açısından önemli bilgiler içeren seyahatnameler incelendiğinde kale hakkında gelişimi ve değişimi gözlemek mümkündür. Bu sebeple tez kapsamında incelenen ilk adım seyahatnameler de Kütahya Kalesi olmuştur.

Net bir tarihi ne yazık ki bulunmayan Kale hakkında bilgi veren ve bilinen ilk seyyah El-Ömeri'dir. XIV. yüzyılda kaleye uğrayan seyyah, kale hakkında detaylı bir bilgi vermemesine karşılık, Germiyan beyinin yedi yüz kasabası veya kalesi olduğundan bahsetmektedir. Daha sonra 14.yy'da kaleyi ziyaret eden Sultan Veled, kalenin dünyada hiç kimsenin görmediği sağlam, düzgün ve tahkim edilmiş olduğunu söyler. Bu bilgilerden yola çıkarak o dönemde **kalenin sur ve duvarlarının sağlam olduğu** bilgisini bizlere verir.

XV. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Kalkaşandi bizlere yalnızca taş yapılı, etrafı surlarla çevrili bir kale olduğunu söyleyerek detaylı bir bilgi vermez. Yine XV. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Bertrandon de la Broquiere, kale tarihi açısından önem arz eden bir bilgi olan **kalenin üç sıra tahkimatla güçlendirilmiş bir kale olduğu** bilgisini bizlere vermektedir. 1432 yılında gerçekleştirmiş olduğu seyahatinde kent, Osmanlı yönetimindedir. Evliya Çelebi'ye göre Aşağı Kale, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) tarafından pınarı kalenin çevresine dahil etmek amacıyla inşa ettirilmiştir. 1432 yılında çıktığı seyahati yirmi yıl sonra derleyen Broquiere'nin vermiş olduğu bilgi doğrultusunda **Aşağı Kale'nin varlığı önceki dönemlere** işaret etmektedir. Bu bilgi ışığında **Aşağı Kale ve İç Kale'nin XV. yüzyılda mevcut olduğu** anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Kâtip Çelebi kale hakkında yalnızca bir rivayet olarak kalenin Sultan Germiyan tarafından yapıldığını söyler[314]. Bu bilgi ne yanlış ne de tam olarak doğru bir bilgidir. Germiyan döneminde başkent statüsündeki kalenin onarım gördüğü bilgisini bizlere vermektedir.

XVII. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Evliya Çelebi kale hakkında oldukça detaylı bilgi vermektedir. Kalenin XVII. yüzyılda 70 kadar burcu bulunduğu aralarındaki mesafenin oldukça az olduğu bilgisini verir. Bu bilgi doğrultusunda kalenin oldukça sağlam bir üs vazifesini gördüğü çıkarımını bizlere sunar. O dönemde kalede üç kapının ayakta olduğu bunlardan birinin beyaz mermerden arslanlı heykelleri bulunduğunu, bir kapının Sultanbağı tarafında, bir kapının Aşağı Yeni Kale'ye inilen kapı olduğunu, İç Kale'nin doğusunda bir kapısının daha bulunduğunu ve bu kapının manda derisi kaplı

[314] Çelebi, 2020, 711-717.

olduğu bilgisini verir. Bahsettiği kapılar bugün tam olarak bulunmasa da eski fotoğraflarda görülmektedir. Ayrıca kaledeki nüfus hakkında da önemli bilgiler de vermektedir. XVII. yüzyılda iç kalede iki sarnıç ile 1 mescit, 1 dizdar, 1 imam, 1 müezzin ve 1 kethuda hanesi ile 2 buğday ambarı ve 8 adet ev olduğunu söyler. Günümüzde bahsedilenlerden yalnızca 2 sarnıç kalmıştır. Yukarı kalede ise 70 tane üzeri toprak örtülü nefer evi bulduğunu belirtir. Bahsettiği asker yapıları günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde 1 imamın konakladığı ev ve iki adet özel mülk bulunmaktadır. Yukarı kalede bahsettiği diğer yapılar ise cami, mescit ve abıhayattır. Bu yapılardan da yalnızca cami günümüze ulaşabilmiştir. Aşağı Kale'de ise 20 tane üzeri örtülü ev, abıhayat çeşmesi ve minaresi tahta olan bir mescitten bahseder. Günümüzde evlerin sayısı daha fazladır. Abıhayat çeşmesi ve mescit günümüzde restore edilmiştir[315].

XVIII. yüzyılda Kütahya'ya gelen seyyah Paul Lucas ise kalenin **hemen hemen her yerinin harabeye döndüğünü** üç kısımdan oluştuğunu ve kulelerin düz bir duvar gibi sık inşa edildiğini söyler. Kalede 37 hanenin bulunduğundan emin olduğunu da ekler. Paul Lucas'ın gözlemlediği evlerin durumu ya da kullanım amacına dair bilgi vermemesi yorumu elbette zorlaştırmaktadır. Fakat kabaca Evliya Çelebi'den bu yana kalede bulunan evlerin harabe dahi olsa sayısının azaldığı anlaşılmaktadır. Lucas'ın tespitleri oldukça önemlidir. Nitekim, onun bilgilendirmelerinden bu tarihlerde artık kalenin büyük bir tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Bu tahribatın neden olduğunun sorgulanması gerekmektedir. Evliya Çelebi'nin kaleyi ziyareti ile Paul Lucas'ın ziyareti arasında yaklaşık 30 yıllık bir zaman vardır ve ne olmuştur ki? bu zaman zarfında kale harabe hale gelmiştir. Bu tarihler arasında herhangi bir savaş ya da ayaklanma yoktur. Kütahya'da gerçekleşen büyük depremler araştırıldığında, bu döneme ait deprem de tespit edilememiştir. Ancak, 1688 tarihinde İzmir'de büyük bir deprem gerçekleşmiştir[316]. Tarihe geçen büyük depremlerden biri olan bu depremin Kütahya'yı etkileyip etkilemediği konusunda bir kayıt ne yazık ki bulunmamaktadır. Ancak, etkileme alanın çok geniş olduğu kayıtlara geçmiştir. Kalede yaptığımız incelemelerde toprak

[315] Evliya Çelebi Seyahatnamesinde; aşağı kalenin 1438-39 yılında Fatih tarafından, buradaki bir su kaynağını muhafaza etmek maksadıyla inşa ettirdiği kaydedilmiştir. Ancak söz konusu tarihte Osmanlı tahtında Fatih değil II. Murat vardır. Mustafa Çetin Varlık, tarihin yanlış olduğunu ama Fatih döneminde inşa edildiği kanısındadır.
[316] Tınal, 2017, 54.

kaymalarının yoğun olduğu, özellikle şehre bakan ve kalenin güneydoğu kesimindeki muhtemel ana girişin bulunduğu alanda ciddi bir heyelanın gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Bu heyelanların bahsi geçen tarihlerde mi olduğu bilinmezliğini korusa da **kalenin harap olması ve genel anlamda terk edilmesinin 1672-1707 tarihleri arasında gerçekleşmiş olduğu** düşünülmektedir. Bunun öncesinde seyyahların vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda kalenin dışında seyyahların tabiri ile varoşunda yapıların inşa edildiği, şehrin kalenin dışına doğru yayıldığı bilgisi mevcuttur. Kaledeki yerleşim depremden sonra değil tarihi karışıklıkların son bulmasıyla yani şehrin Türk yönetimine girmesiyle kale dışında bir şehirleşme meydana gelmiştir. Ayrıca seyyah Guillaume Antoine Olivier'ın vermiş olduğu bilgi doğrultunda Türk yönetimindeki şehirde Ermenilerin ve Rumların kalede yaşamalarına izin verilmemektedir. Herhangi bir tehdidi önlemek için Ermeni ve Rum halkına böyle bir izin verilmemiş olması muhtemeldir.

XVIII. yüzyılda Kütahya'yı ziyaret eden bir diğer seyyah Carsten Niebuhrs kalenin iki kapısının bulunduğunu aşağı kaleye çift kat duvar çekildiğini söylemektedir. Niebuhrs'un kaledeki iki kapıdan bahsetmesi, **Sultanbağı tarafındaki kapının bu tarihten itibaren yıkık olduğu sonucunu doğurmaktadır.** Yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda bu kapının, kentin merkezine açılan **ana kapı** olduğu düşüncesindeyiz.

XIX. yüzyılda belki de gezi yazılarının en popüler olduğu bir yüzyıl olmuştur. Devletler kendi aralarında adeta bir yarış içerisine girmişlerdir. Dünya'nın pek çok noktasına devlet desteğiyle çeşitli mesleklerden kişiler ekoller için araştırma niteliğinde gezilere çıkmışlardır[317]. Önemli ekollerin oluştuğu bu yüzyılda Kütahya'ya gelen seyyahlardan Guillaume Antoine Oliver kalenin diğer Anadolu kaleleri gibi onarılmayı bekleyen ve ihmal edilmiş eskimiş duvarlarla çevrili olduğunu söyler. 1831 yılında kaleyi ziyaret eden George Keppel, kalenin bir Yunan kalesi olduğunu söyler. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği kapısındaki beyaz mermerden aslanlı heykel Keppel'in ziyaretinde hala yerinde olduğu fakat ikiye bölünerek harap edildiği anlaşılmaktadır. Kalenin iç kısmında eski bir hapishane olduğunu Türklerin uzun zamandır kullanmadığını ve hatta o dönemde dahi unutulduğunu ifade eder. Kalenin iç kısmı ifadesinin tam olarak neresi olduğu

[317] İngiliz ekolü, Rus ekolü, Alman ekolü, Fransız ekolü, İsviçre ekolü gibi

anlaşılmamaktadır. Günümüzde hapishanenin konumu ve inşa edilmişse şayet ne zaman inşa edildiği bilgisi bulunmamaktadır. Büşra Oflas Yüksel, Yüksek Lisans Tezinde hapishane olarak kullanılan yapının günümüzde de var olan sarnıç yapısı olduğunu söylemektedir[318]. Bu bilgi ne denli doğru olduğu ise tartışmalıdır. Mustafa Çetin Varlık, Kütahya Kalesi muhafızlarının III. Selim devrinde nizam-ı cedid teşkilatına bağlandığını ve bir ferman ile Selimiye ocağına katıldığını söylemektedir. Bu kale aynı zamanda hapishane vazifesi gördüğünü belirtmektedir. Gerek Kütahya ahalisinin gerek başka yerlerden ferman ile gelen mahkumlar burada hapsedildiğini söylemektedir[319]. Ayrıca, Andreas David Mordtmann *"Şehrin hapishanesi de buradadır. Fakat o da yıkılmıştır. Onun yanında bir de eski, 1395 yılına ait bir cami vardır."* ifadesinden hapishanenin harici bir yapı olarak var olduğu anlaşılmaktadır[320]. Eski gravürlerde seyahatnamelerden ve yüzey araştırmacılarının yazdıklarından yola çıkarak **sarnıç yapısının hapishane işlevinin bulunmadığı harici bir yapı olarak III. Selim döneminde inşa edilmiş olabileceği düşüncesindeyiz**. Hapishanenin 1800'lü yılların sonlarına kadar ayakta olduğu daha sonra bakımsızlıktan ya da doğal afetlerle yıkıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Keppel, hapishane yapısının ziyareti sırasında çıkan isyanlarda yeniden kullanıldığını da eklemektedir.

1835 yılına gelindiğinde kale, Charles Texier tarafından ziyaret edilmiştir. Kütahya hakkında çalışan pek çok insanın başvurduğu kaynakların başında gelen bu seyyah kalenin Bizans zamanında iki kat sur içine alındığını eski *Cotyoeum* şehrinin üzerine inşa edildiğini söyler. Duvarların içerisinde sütun gövdeleri, sütun başlıkları ve kenar taşları gibi çok sayıda devşirme malzeme kullanıldığını ekler. İkiye bölünmüş aslanlı heykel Texier'in ziyaretinde hala yerinde durmaktadır ve ikinci bir aslan heykelinden bahseder. Eski Cotyoeum şehrinden geriye hiçbir şey kalmamış olduğunu kalenin yeni eserlerinin yapımında kullanıldığını belirtir. 1838 yılında şehri ziyaret eden Charles Fellows Kütahya'ya geldiğinde havanın soğuk ve yağmurlu olması nedeniyle Kütahya hakkında yalnızca *"Sokakları boyunca, hayvan kalıntılarını alıp götüren birkaç dere geçmektedir, bu genellikle Türk kasabalarında bir baş belasıdır: sokaklar geniştir*

[318] Yüksel, 2019, 42-43.
[319] Varlık, 1988, 189.
[320] Mordtmann, 1972, 59.

ve evler her zamankinden daha iyi inşa edilmiştir." demektedir. Bu ifadesiyle kaledeki yaşantının oldukça azaldığı ve şehrin kale dışına taşındığı anlaşılmaktadır. 1840 yılına gelindiğinde Baptistin Poujoulat kalenin, büyük yıkık surlarla çevrili olduğunu ve demir kapısının bulunduğunu ifade eder. Bu bilgi doğrultusunda İç Kale kapısının o dönemde sağlam ve yerinde görünmektedir. 1850 yılında Charles Macfarlane kaleye ziyaretinde kalenin, Roma'nın fethinden çok önce ve hatta Yunanlılardan da önce bu tepe üzerinde bir kale olduğunu düşünmektedir. Daha önce sıklıkla bahsettiğimiz gibi kalede düzenli bir kazının bulunmaması bu bilgiyi doğrular nitelikte bilgi bulunmamasının nedeni olmuştur. Macfarlane, burçlarının sayısı hakkında net bilgi vermemesine karşılık, kalenin batısından 24 kule saydığını ifade eder. Kulelerin kare, yuvarlak, fıçı, sekizgen ve altıgen gibi pek çok şekilde inşa edildiğini, kulelerin daha önce hiç görmediği bir düzenle aralarında neredeyse hiç duvar ya da perde yokmuşçasına inşa edildiğini söyler. Kalenin büyüklüğü hakkında ise "*Kalenin tüm alanı o kadar geniştir ki, içine altı Edinburgh kalesi yerleştirile bilinir ve hala boş yeriniz olabilir."* şeklinde ifade etmiştir. Kalenin taş tuğla almaşık inşa edildiğini kalan çoğu burç ve sur duvarlarının Bizans döneminden kaldığını ve hatta kalan büyük bir kısmın XII. ve XIII. yüzyıllarda, İmparatorluğun istilası veya tehdidi altındayken onarıldığını ekler. 1852 yılında kaleyi ziyaret eden Andreas David Mordtmann kale hakkında, harap durumda olduğunu hapishanenin caminin yanında yer aldığını fakat yıkılmış vaziyette olduğunu ifade eder. Bu bilgi daha önce bahsetmiş olduğumuz hapishane yapısının harici bir yapı olarak inşa edildiğini doğrulamaktadır. Nüfusu hakkında ise birkaç Türk ailesi barındığını ekler. 1861 yılında kaleyi ziyaret eden Georges Perrot, Edmond Guillaume ve Jules Delbet ise kalenin sık sık onarılan bir kale olduğunu hiçbir şekilde güzelliği hedeflemeyen, ancak kendi türünde oldukça güçlü ve oldukça düzgün olan bir yapıdır. Çok sayıda kule ile çevrili kapalı alan, çok iyi kurulmuş tonozları, büyük ve derin sarnıçları içerdiğini ifade eder. Ayrıca kalenin ilk inşasının Justinianus zamanı olabileceğini eklerler. Vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak kalenin inşa edildiği dönemden bu yana sık sık onarım gördüğü anlaşılmaktadır. 1891 yılında kaleyi ziyaret eden Clement Huart ise Texier'in bahsettiği Bizans lahdinin o dönemde var olduğunu, caminin önünde yer alan mezar taşında yazanları kopya ettiklerini söyler. 1894 yılında Vital Cuinet tarafından ziyaret edilen kale hakkında, 1071 yılında kaleye sahip olan Doğu Roma imparatorluğu için önemli bir kale olduğunu ifade eder. Daha önce

bahsettiğimiz aslan heykellerinin bu yılda da kalede olduğunu görmekteyiz. Kalede yer alan kiliseden bahseden Cuinet, hala görülmeyi hak eden resimlerinden bahseder. Kilisenin altında mükemmel bir şekilde korunmuş beyaz mermerden bir lahit keşfedildiğini, üzerinde Yunanca bir yazıt olduğunu söyleyen Texier'e atıfta bulunarak tercümesini ekler.

Kütahya kalesinde yürütülen çalışmalardan neredeyse ilki sayılan Uzunçarşılı'nın gözlemlerine göre kale 1930 yılında Evliya Çelebi'nin de bahsettiği Yukarı kaleye girişin sağlandığı Hisaraltı çay bahçesinin üstünde yer alan kapılardan yalnızca ilkinin ayakta olduğu anlaşılmaktadır. 40, 50 metre mesafesinde olması gereken giriş ise o yıllarda yıkılmıştır. İki kapı arasında düz, küçük bir meydanın bulunduğu, burada bayram ve ramazanda atılmak üzere bir topun bulundurulduğu anlaşılır. Yukarı kalede 20-30 hane, yer yer su sarnıçlarının ve caminin bulunduğunu ifade eden Uzunçarşılı, İç Kale kapısının o dönemde yıkılmak üzere olduğunu söyler. İçerisinde ambar ve su sarnıcı ile kale dizdarının resmi dairesi olarak kullanılan yapının 1 No'lu Burç içerisinde yer aldığı bilgisini ekler[321]. İç kaledeki meydanlığa döner gazino yapılmadan önce *"ebet avlusu"* denildiği bilgisini bizlere vermektedir[322]. Uzunçarşılı Evliya Çelebi'nin iç kalenin konumu hakkında yanlış bilgi verdiğini güneyde değil batı köşesinde konumlandırıldığını ve çevresinin 600 metre olduğunu söyler. İki sene öncesine kadar yani 1928 yılında, günümüzde otopark kapısının yanında 65 ve 66 No'lu Burç'larda yer alan kemerli bir girişin bulunduğunu fakat o dönemden sonra yıkıldığı bilgisini bizlere verir.

1959 yılına gelindiğinde Nazmi Sevgen, kalenin Bizans döneminde inşa edildiğini ve iki kat sur içerisine alındığı bilgisini verir. Sevgen, Aşağı Kale'nin Bizans döneminde inşa edildiği Germiyan döneminde büyük bir onarım gördüğünü düşünmektedir. Kale içerisinde Bizans kilisesinin o dönemde harap olduğunu fakat bazı resim ve süslemelerinin az da olsa anlaşıldığını ekler. Ayrıca kilisenin altında bulunan mağaradan Bizanslı Greguar'a ait bir lahit çıkarıldığını söyler.

[321] Günümüzde burç içerisinde oda olarak kullanıldığının işareti olarak eşya koymak üzere yapıldığı düşünülen nişlerin izleri görülür. 2002 yılında büyük bir restorasyon görmesine karşılık, bu odaya dokunulmamıştır.
[322] Kelime anlamından yola çıkarak sonsuzluk avlusu denildiği düşünülmektedir.

1974 yılında Mustafa Çetin Varlık'ın yapmış olduğu incelemelere göre, kaynaklarda Osmanlı döneminde Aşağı Kale'nin inşa edilmiş olduğu söylenmesine karşılık, Germiyan döneminde kalenin büyük bir onarım gördüğü ve o dönemde de Aşağı Kale'nin var olduğu anlaşılmaktadır. Kütahya Kalesi'nin tamiri hakkında ise bir belgede 1551'de Kütahya kalesinin onarımı için gerekli olan 140 bin akça yollandığı anlaşılmaktadır. 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine çıktığı ve bu sefer için Kütahya'da konakladığı bilinmektedir[323]. Muhtemelen Padişah'ın emriyle kalenin onarımı için bu meblağ gönderilmiş olmalıdır.

1982 yılında Clive Foss ve ekibinin yürüttüğü yüzey araştırmaları bugün kale hakkında en detaylı incelemelerin bulunduğu kaynaktır. Kalenin tarihçesi, coğrafyası o günkü durumu ve tarihlendirilmesine dair önemli bilgiler içermektedir. Özellikle burçların tarihlendirilmesinde Clive Foss ve ekibinin çalışmalarından yararlanılmıştır.

1990 yılında bölge hakkında araştırmalarına başlayan Ali Osman Uysal kalenin, üç dönemden inşa edildiğini ifade eder. Birinci dönemin VII.-IX. yüzyılda, ikinci dönemin IX.-XII yüzyılda, son dönemin XV. yüzyılda olduğu kanısındadır. Kaynaklarda bahsedilmeyen Uğrun kapısı bu kaynakta yer alır. Uğrun Kapısı günümüzde yıkılmak üzere olan 27 No'lu burç içerisindedir. Yaptığımız yüzey araştırmalarında **Uğrun Kapısı'ndan Aşağı Kale'ye ulaşımı sağlayan ve yer yer büyük mermer/taş bloklarının kullanıldığı bir yol olduğu tespit edilmiştir**.

Sonuç Olarak:

Antik çağlardan bu yana varlığını koruyan Kütahya Kalesi, Anadolu kaleleri içerisinde Bizans'ın değişim ve yenilik döneminin görüldüğü, savunmayı güçlendirmek adına burçların sık inşa edildiği bu özelliğiyle günümüzde ayakta olan Anadolu kalelerinden ayrılmaktadır. Konumu itibariyle sık sık el değiştiren bu değişimlerle pek çok kez onarılan kalede Bizans, Germiyan ve Osmanlı etkisinin görülmektedir. Anadolu'daki ve Kütahya kentinde yer alan diğer kalelerden bu özelliğiyle ayrılmaktadır.

Kalede gözlemlenen farklı inşa tarzları, kalenin tarih boyunca önemli değişiklikler ve onarımlar geçirdiğini göstermektedir. Kalede kullanılan farklı inşaat tarzları,

[323] Emecen, 2010, 62-74.

mukavemet malzemeleri ve harçlar arasında çeşitli farklılıklar gözlenmiştir. Ancak genel olarak, kaledeki yapılar benzer bir düzen ve savunma özellikleri göstermektedir. *II. ve III. Evrelerdeki* inşaatlar, kalede önemli değişikliklere ve geliştirmelere yol açmıştır. Kalenin *III. ve IV. Evre* onarımları kalenin özünde var olan cephe düzenlemelerini koruyarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kalenin *IV. Evre* sonrası, muhtemelen *XVI. Yüzyılda* bir onarım daha gördüğü düşünülmektedir. Büyük ölçücüde var olan malzemelerin yeniden aslına uygun değerlendirilmesinin ürünleridir. Kullanılan harç malzemesinin analizleri incelenerek elde edilen bilgileri kesinleştirmek mümkün görünmektedir. Ancak, kalenin inşa evrelerini araştırmacıların gözlemleri ve tarihsel olayların incelenmesiyle kabaca tarihleyebilmekteyiz. Burçların ve sur duvarları ana hatlarıyla dört evreden meydana gelmektedir. *I.Evr'ni* **IX. yüzyıl olduğu**, *II. Evre'*nin duvar düzeni ve burçlarda yer alan XII. yüzyılın bir özelliği olarak karşımıza çıkan çerçeveli tekniğin kullanılması ikinci ve en büyük onarımın **XII. yüzyılda yapıldığı**, Selçuklu döneminde kalenin önemsiz bir konumda yer alması ve eldeki verilerin kısıtlı olması sebebiyle bu dönemde bir onarım görmediği, Germiyan döneminde başkent konumundaki kalede onarımlar, eklemeler görülmesi sebebiyle *III.Evre*'nin Germiyan dönemi yani **XIV. yüzyıl eklentileri olduğu**, araştırmacılar tarafından kabul edilen *IV. Evre*'nin son evre ve bilenen tarih olmasıyla **XV. yüzyılda** gerçekleştirildiği kanısındayız. Kütahya Kalesi'nin tamiri hakkında ise bir belgede 1551'de Kütahya kalesinin onarımı için gerekli olan 140 bin akça yollandığı anlaşılmaktadır. 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine çıktığı ve bu sefer için Kütahya'da konakladığı bilinmektedir[324]. Muhtemelen Padişah'ın emriyle kalenin onarımı için bu meblağ gönderilmiş olmalıdır.

Bu sebeple burçlarda verilen evreler bu dönemlere tekabül etmektedir. Fakat kale burç ve sur duvarlarının bugünkü durumuna bakıldığında Osmanlı dönemindeki karışıklıklarla harap duruma düşen kalenin **XVI. yüzyılda** ikinci bir onarım gördüğü lakin bu onarımın özensiz olması, Cumhuriyet tarihinde bilinen onarımlar dışında onarımlar gördüğü bugünkü haliyle de anlaşılmaktadır.

Kalenin XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar büyük oranda ayakta olduğu, **XVIII. yüzyılın hemen başlarında harap olduğu**, bu tahribata da muhtemel bir deprem ya da

[324] Emecen, 2010, 62-74.

heyelanın sebep olduğu anlaşılmaktadır. Kale XVIII. yüzyıldan itibaren önemini yitirmiş ve günümüzde büyük oranda toprak altında kalmıştır. Burçlarda kullanılan ve kalenin çeşitli alanlarında tespit edilen devşirme malzemeler, kalede Roma ve Bizans Döneminden itibaren önemli bir yapılaşmanın olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

AK, M. (1990) *Aşık Mehmed'in Menazırü'l Avalim'i,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

AKÇURA, T. & ÇAPAR, M. (1973), İmar planlarında tarihi kent dokusu ve tarihi eserlerle ilgili tutumların incelenmesi. Mimarlık, 8, (Ağustos), s.8-10.

ALTUN, A. (1981) *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul.

AND, M. (2004) *Osmanlı Tasvir Sanatları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

ARUNDELL, F. (1828) *A Visit to the Seven Churches of Asia*,

ATTALEİATES, M. (2008) *Tarih*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

AYKUT, A.S. (1999) *İbni Batuta*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, s.361-67.

AYÖNÜ, Y. (2014) *Selçuklular ve Bizans*, TTK.

BASKICI, M. (2009), *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261),* Ankara. 15-24

BELKE, K. & MERSİCH, N. (1990), *Phrygıen und Pısıdıen, Tabula Imperıı Byzantını,* 7.

BİLGE, M. (2007), Carsten Niebuhr, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, s.78-79, İstanbul.

BİNGLEY, W. (1822), *Travels in Asia, from modern writers, with remarks and observations,*

BOTANİATES, N. (2008), *Tarihin Özü*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BOZKURT, Y. (2011), Türkiye'de Nüfus Hareketliliği ve Kütahya Örneği, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.30, (Ağustos), s.291-300.

BRAND, C.M. (1989), *XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı*, (Çev. Melek Öksüz), International Journal Of Black Sea Studies, s. 115-157.

BROWNE W.G. (1802), *Journey From Constantinople*, Through Asia Minor.

BRUN, M. & EYRİES J.B. (1820), *Nouvelles Annales Des Votages de la Geographie et de L'Histoire*, Paris.

CHİSHOLM, H. (1911), William George Browne, *İngiliz Ansiklopedisi*, S.4, Cambridge University Press, s. 667.

CUİNET, V. (1879), *La Turquie d' asie, Georaphie Administrative Statirtique Descriptive et Raisonnee de Chanque Province de A' Asie Mineure*, s. 342-360, Paris

CUİNET, V. (1894), *La Turquie d'Asie. Geographie administrative, statistique, desc- riptive et raisonné e de chaque province de l'Asie-Mineure*, V. 5.

ÇELEBİ K. (2020), *Cihannüma,* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

ÇELEBİ, E. (2010), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı*, Yeditepe Yayınları, s.13-21, İstanbul.

ÇETİN, A. (2019), *16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Mühimme Defterlerine Göre Kütahya Sancağı,* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Tokat

ÇETİN, Z. (2014), *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Aydın ve Çevresi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, s. 30-59.

ÇEVİK, M. (2015), İbn Battûta Seyahatnâmesi, Bilge Kültür Sanat Yay.,

İstanbul.

DOĞAN, M. (2020), *Avrupa Seyahat Edebiyatı ve Osmanlı Coğrafyasında Bir Seyyah: Charles Mac Farlane*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları.

EL-ÖMERİ, Ş.B.F. (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesalikü'l Ebsar*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul.

EMECEN, F. (2010), Şahkulu Baba Tekeli, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38, s.284-56, İstanbul.

EYİCE, S. (1975*), Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi* (1432-1433), İTED, VI, s. 85-126.

EYİCE, S. (1998), Clément Imbault Huart, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, s.262-264.

FELLOWS, C. (1838), *A journal written during an excursion in Asia Minor 1799-1860.*

FOSS, C. (1976*), Byzantine and Turkish Sardis (Archaeological Exploration of Sardis),* Harvard University Press, s. 58.

FOSS, C. (1985), *Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya*, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 7 BAR International Series 261

FOSS, C. (2002), *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerin İncelenmesi II Nikomedia*, (Çev. F.Yavuz Ulugün), İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayıyınları.

FOSS, C. & WİNFİELD, D. (1986), *Byzantine Fortifications An Introduction*

GABRİEL A. (1941), *İstanbul Türk Kaleleri*, 1001 Temel Eser.

GABRİEL A. (1941), *İstanbul Türk Kaleleri*, Tercüman 1001 Temel Eser, (Çev. Alp Ilgaz), Mart, İstanbul.

GEORGES, P. & EDMOND, G. & JULES, D. (1972), *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont,* Band 1*,* Paris.

GÖGER, V. (2014), *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktiki Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Ensititüsü Türk Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

GÖK, S., BUĞDAYCI, B. (2019). "2018 Yılı Kütahya Kalesi Sondaj Kazılarında Ortaya Çıkarılan Sırlı Seramikler", *Kütahya Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları. Kütahya MÜZESİ 2018 YILLIĞI*, S. ÜNAN (ED.), SAYI VI, ANKARA, S. 259-287.

GÖK, S., ALTUNKAYNAK DUĞAn, S ve BUĞDAYCI, B. (2020). "Kütahya Kalesi Türk Dönemi Seramikleri (2019 Yılı Buluntuları)", *Kütahya Arkeoloji, Sanat*

Tarihi ve Tarih Araştırmaları. Kütahya Müzesi 2019 Yıllığı, S. Ünan (ed.), Sayı VII, Ankara, s. 177-191.

GÖK, S. (2021). "2020 Yılı Kütahya Kalesi Kurtarma Kazısı", *Kütahya Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları. Kütahya Müzesi 2020 Yıllığı*, S. Ünan (ed.), Sayı VIII, Ankara, s. 91-118.

GÖK, S. (2023). "2020-2022 Kütahya Kalesi Kazıları", *26. Ortaçağ Türk Dönemi Kaızları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Mersin, (baskıda).

GÖKMEN, O. (1977), *Türkiye Seyahatnamesi (1790 yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, Ankara.

GÖKYAY, O. Ş. (2022), Katip Çelebi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, s.36-40, Ankara.

GÖRGÜN, H. (2005), Andreas David Mordmann, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.30, s. 284-286.

GÜLBAL, H. (2019), *Ebubekir Bin Behram Ed-Dımaşki'nin El Fethu'r-Rahmani Fi Tarz-ı Devlet-i Osmani Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s.13-164, Danışman: Trabzon.

GÜLER, K. (2012), Evliye Çelebi'nin Gözüyle Kütahya, *Doğumun 400.Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu,* Gelişim Üniversitesi Yayınları, İstanbul. s. 173-182.

GÜZELÇİÇEK S. (2019), *Kalkaşendi'nin Subhu'l A'şa'sında Anadolu Şehirleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Yahya Başkan, Malatya.

HALDON, J. (1999), *The İdea Of The Town In The Byzantine Empire.*

HALDON, J. (2017), *Bizans Tarih Atlası*. (Çev. Ali Özdamar), İstanbul: Alfa Yayınları.

HAMMER, J. (2005), *Osmanlı Tarihi 1*, (Çev. Mehmet Ata), MEB Yayınları, İstanbul.

HUART, C. (1978), "*Mevleviler Beldesi Konya",* Tercüman 1001 Temel Eser, Temmuz 1978.

İLGÜREL, M. (1995), Evliya Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 529-533 İstanbul.

JOHNES, T. (1807), *Travels of Bertrandon De La Brocqıire, Counsellor & First Esquire – Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, To Palestine and His Resturn From Jerusalem Overland to France*, Fransa.

KADİRBEYOĞLU, Y. (2003), *19.yüzyıl Ortalarında Kütahya Sancağına Bağlı Altıntaş Nahiyesi'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, YL Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bilim Dalı, İstanbul.

KAMİL, E. (1937), Hicrî onuncu - milâdî on altıncı - asırda yurdumuzu dolaşan Arab seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi, *Tarih Semineri Dergisi,* İstanbul Milli Mecmua Basımevi, s.3-90, İstanbul.

KAPLAN, D. (2013), *Korykos'un (Kilikia) Roma İmparatorluk Dönemi Üzerine Yeni Gözlemler,* K. Levent Zoroğlu'na Armağan, s.335-343.

KARA, D. (2020), Kütahya Yukarı Kale Mescidi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Yıl: 8, Sayı:108, s. 366-378.

KARACAĞAOĞLU, A. D. (2014), Yaşadığım Kütahya, Kütahya.

KEPPEL, G. (1831), *Narrative of a Journey across the Balcan*, Londra.

KHONIATES, N. (2006), *Historia/Ioannes ve Manuel Komnnenos Devirleri*, (Çev. Işık Demirkent), Dünya Yayınları, Ankara.

KINNAMOS, I. (2001), *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176*), (Çev. Işın Demirkent), TTK, Ankara.

KİNNEİR, J.M. (1818), *Narrative of Travels in Asia Minor,* Armenia, and Kurdistan in 1813–14, London.

KOMMENA, A. (1996), *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), Inkılap Kitabevi Yayınları, Ankara.

KÖYMEN, M.A.(1989), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.

KURAN, E. (1997), XIX Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs d'un Voyage En Asie Mineure'ü", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynaklan Semineri (6-7 Haziran 1996),* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları,

LEAKE, W.M. (1824), Journal of A Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country, Londra.

LEE, S. (1892), Dictionary of National Biography 1885-1900, Volume 31, s.192.

LUCAS, P. (1714), Fait Pax Ordre Du Roi Dans LA Grece L'Asie Mineure, La Macedoine Et L'Afrique, C.1, s.95, Amsterdam.

MAALOF, A. (2007), Arapların Gözünden Haçlı Seferleri, (Çev. Ali Berktay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

MACFARLANE, C. (1850), Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country, London,

MAHİR, B. (1986), *Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şahkulu ve Eserleri*, Topkapı Müze Yıllığı, S.1, İstanbul. s.53-170

MAHİR, B. ve FAZILOĞLU, İ. (1999), Nasuh (Matrakçı). *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, s. 350-351.

MALTE-BURN, C. (1827), *Universal Geography: Or A Description of All Parts of the World, on a New Plan, According to the Great Natural Divisions of the Globe*, Volume 1, S.322.

MATEOS, U. (1987), Urfalı Mateos Vekayinamesi, (Çev. Hırant D.Andreasyan), TTK, Ankara. 214-219

MİLNER, T. (1799), *A Universal Geography In Four Parts: Historical, Mathematical, Physical and Political*, s. 339, London.

MİROĞLU, İ. (1991), Aşık Mehmet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, s.553, İstanbul.

MORDTMANN, A.D., *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859),* sayfa. 59.

MURRAY, H. (1820), Historical account of discoveries and travels in Asia, Volume 3, s.178.

NİEBUHRS, C. (1837), *Reisebeschreibung Nach Arabien und Andern Umliegenden Ländern*, Hamburg.

NOİROT, M. (1839), *Le Spectateur militaire; Recueil de science, d'art et d'histoire militaires,* Vol. 27, s. 273.

OCAK, A. (2014), Haçlı Seferlerinin Ortaya Çıkışı ve Doğu Batı Dünyası Açısından Doğurduğu Sonuçlar, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.14, S.3. s.142.

OLİVER, G.A. (1800), *Voyage Dans L'empire Othoman, L'egypte Et La Perse,* Tome I., University of Ottawa.

ONAR, S. (2011), William Martin Leake'ın 1810 yılındaki Kuşadası İzlenimleri, *KUYETA Yerel Tarih Dergisi*.

OSTROGORSKY, G. (2011), *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara.

OUSTERHOUT, R.G. (2016*), Bizans'ın Yapı Ustaları*, Koç Üniversitesi Yayınları.

ÖZKAN, E. (2022), *Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn İsimli Eserinde Yer Alan Kaleler*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya

PARMAN, E. (2002), *Orta çağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

POUJOULAT, M.B. (1840), Voyage a Constantinople Dans L'Asie Mineure, En Mesopotamie a Palmyre, En Syrie, En Palestine Et En EGypte, s.139-144, Paris.

PSELLOS, M. (2014), *Mikhail Psellos'un Khronografyası*, (Çev. Işın Demirkent), TTK, Ankara.

RAMSAY, W.M. (1890), *William Mitchell; Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.199, 1960, Ankara.

RAMSEY, W. M. (1961). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

RUNCİMAN, S. (1989), *Haçlı Seferleri Tarihi,* (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara. 81.

SCHİFFER, R. (1999), *British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam. s. 372-373.

SEVGEN, N. (1959), *Anadolu Kaleleri I*, s. 227-232, Ankara.

SOMMERVİLLE M. (1894), *The Encylopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature*, C.23.

SÖZLÜ, H. (2016), *Osmaniye- Toprakkale Kalesi*, TİDSAD, Yıl:3 Sayı:6 Mart, s.227-246.

STRABON. (1987), *Coğrafya Anadolu (Kitap XII, XIII, XIV),* (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.61, İstanbul.

SÜLÜNER, H.S. (2014), Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Dönemi'nde Ankara, *Ankara Araştırma Dergisi*, Haziran, C.2, s.14.

TEXİER, F.M.C. (1865), *Asie Mineure*, Paris.

TINAL, M. (2017), 19.yy İzmir Depremleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 10 Sayı: 54.

TOK, E. (2016), Aşağı Kaystros Vadisinde Türkmen Akıntılarına Karşı Bir Sığınak: Keçi Kalesi, *Sanat Tarihi Dergisi,* XXV / 2, s.249-275.

TOPAL, N. (2014), *Seyyahların Gözüyle Avanos ve Çevresi*, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences, S. 3, s. 101-111.

TURAN, Ş. (1992), Şehzade Bayezid, *DİA.,* C. 5, İstanbul.

UYSAL, A.O. (2006), *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.

UZLUK, N.F. (1941), *Divan-ı Sultan Veled*, TTK Kütüphanesi, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.H. (1932), *Kütahya Şehri*, İstanbul.

UZUNÇARŞILIOĞLU, İ.H. (1932), *Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında Kütahya Şehri,* İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.

VARLIK, M.Ç. (1974), Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429), Sevinç Matbaası, Ankara.

VARLIK, M.Ç. (1988), XVI.yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri, *Türklük Araştırma Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, S.3, s.189, İstanbul.

VARLIK, M.Ç. (2002), Kütahya, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26, s.580-584.

VASİLİEV, A.A. (2015), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), C. I, Ankara, Maarif Matbaası.

VRYONİS, S. (1963), Problems in the History of Byzantin Anatolia, A.*Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 113-132.

VRYONİS, S. (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London.

WALPOLE, R. (1820), *Travels in Various Countries of the East: Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*.

WATT, M. (1986), *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, (Çev. Hulusi Yavuz), İstanbul. 62

YANCI, M. (2021), *Matrakçı Nasuh'un Gözünden Bazı Anadolu Kentlerinin Çözümlemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir.

YILDIZ, H.D. (1981-1982), *Kütahya'nın Tarihçesi*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya. İstanbul: Formül Matbaası, 35-51.

YURDAYDIN, H.G. (1976), *Matrakçı Nasuh*, Ankara.

YÜKSEL, B.O. (2019), *Tarihi Kütahya Kalesi Restorasyonu İçin Yöntem Geliştirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İnşaat Mühendisliği Ana Bilim Dalı, Haziran.

ZEKKAR, S. (1995), El-Mevsuatu'ş Şamiyye fi Tarihi'l- Hurubi's Salibiyye.

ZONARAS, I. (2010), *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul. 140-142

İnternet Siteleri

https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.290/view (Erişim Tarihi: 05.06.2023)

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamda emeğini, bilgilerini esirgemeyip beni her zaman motive eden değerli danışmanım Doç. Dr. Sevinç Gök İpekçioğlu ve sevgili Mehmet Ali İpekçioğlu'na, yönlendirmeleri ile daha farklı açılardan bakabilmemi sağlayan Doç. Dr. Emine Tok hocama teşekkürlerimi sunarım.

Tezi tamamlamamda her zaman yanımda olan, beni anlayışla karşılayıp uzun konuşmalarımı heyecanla dinleyen ve her zaman sevgisini, saygısını esirgemeyen ailem ve eşim Ali Yıldız'a teşekkür etmek isterim. Tez çalışmaları esnasında gerçekleştirilen Kütahya Kale Kazında yer alan sevgili arkadaşlarım; Begüm Buğdaycı, Nurdan Eskemen, Ahmet Uz, İsmail Yavaş, Gamze Güneş ve kazı çalışanlarına teşekkür ederim.

Tez çalışmamda desteklerini asla esirgemeyen her türlü arşiv bilgileri, görsellerini sağlayan Kültür ve Turizm Bakanlığına, Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne ve Kütahya Müze Müdürlüğüne katkılarından dolayı teşekkür ederim.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Ayça Seda Yıldız

Eğitim Bilgileri

Lisans: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (2014-2019).

Lisans: Anadolu Üniversitesi, İnsan Kaynakları (2020-2021).

Mesleki Çalışmalar

-2017 Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü Stajyer.

Arkeolojik Kazılar

-2015 Tire Hazirelerinin Temizlenmesi, Osmanlı Mezar Taşlarının İncelemesi

-2019 Agora Mezar Taşlarının İncelemesi

-2020 Kütahya Kalesi Aydınlatma Projesi Kazısı.

-2021 Kütahya Kalesi Kazısı.

-2021-2022: Kuşadası, Adalızade Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları İncelemesi

Sempozyumlar, Seminerler & Sertifikalar

-2017 Sanat Tarihi Öğrenci Sempozyumu – Konuşmacı Sivas.